

BETHLEN BÉLA

ÉSZAK-ERDÉLY
KORMANYBIZTOSA
VOLTAM

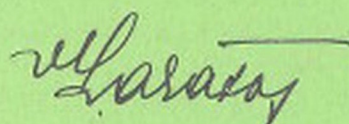

MÉLTÓSÁGOS UR!

A m.kir.minisztérium a m.kir.belügyminiszter ur előterjesztésére a különleges közigazgatási szabályok hatályának újabb megállapítása tárgyában kelt 3110/1944.M.E.számú rendelet 1 §-ának b./ pontjában megjelölt hadművelati terület kormánybiztosi teendőinek ellátásával Méltóságodat folyó évi szeptember hó 1-én megbizta.

Mikor erről Méltóságodat értesíteni szerencsém van, felkérem, hogy működését haladéktalanul megkezdeni és a fogadalom letétele végett nálam jelentkezni sziveskedjék.

- - Budapest, 1944. évi szeptember hó 6.-én.

Méltóságos

dr. gróf BETHLEN BÉLA urnak,
Szolnok-Doboka vármegye főispánja,

D ó s .

**Bethlen Béla
Észak-Erdély
kormánybiztosa voltam**

BETHLEN BÉLA

emlékiratát

**sajtó alá rendezte,
a bevezető tanulmányt
és a jegyzeteket írta**

ROMSICS IGNÁC

**BETHLEN BÉLA
ÉSZAK-ERDÉLY
KORMÁNYBIZTOSA
VOLTAM**

**ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST • 1989**

**Sorozatszerkesztő
BARTYIK ISTVÁN**

**Lektorálta
CSATÁRI DÁNIEL**

**A fényképeket válogatta
JALSOVSZKY KATALIN és ROMSICS IGNÁC**

**A fedélterv
SZABÓ ÁRPÁD
munkája**

**© Romsics Ignác, 1989
© Bethlen Béla örökösei, 1989**

[Erdélyi Magyar Adatbank]

BEVEZETŐ

Az emlékirat, amelyet az olvasó most a kezébe vesz, a második világháború viszontagságos éveit eleveníti fel. A megidézett események nem a frontokon és nem is Budapesten, valamely döntéshozatali helyen, hanem az akkori Magyarország keleti határvidékén, Erdélyben játszódnak. Az első két fejezet a 2. bécsi döntés alapján visszakerült két vármegye, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód 1940 és 1944 közötti mindennapjait, a harmadik a „magyar világ” utolsó heteit tárja elénk Észak-Erdélyben. Ezen időszak „nagypolitikai” eseményeit történetírásunk az utóbbi években részletesen dokumentálta. Történelmünk mélyrétegeinek feltárása azonban még éppen csak hogy elkezdődött. Ez az emlékirat ehhez az elvégzendő munkához nyújt fontos támpontokat. Egyben érdekes és megindító képet kap az olvasó az erdélyi magyar arisztokrácia egyik jelentős alakjáról, a visszaemlékezés szerzőjéről, gróf Bethlen Béláról, aki 1940 és 1944 között a két vármegye főispánja, 1944 őszén pedig Észak-Erdély polgári kormánybiztosa volt. A negyedik részben a szerző 1945 utáni romániai börtönmélységeivel ismerkedhetünk meg. Erről a témáról magyar nyelven ez az első hiteles tudósítás.

Gróf Bethlen Béla 1888. november 2-án született Erdélyben, a Torda melletti Aranyosgyéresen. Apai ágon a kiterjedt bethleni Bethlen család leszármazottja volt, amely a Becse–Gergely nemzetségből eredeztette magát. Ósei között így többek között olyan kiváló elődökkel büszkélked-

hetett, mint Bethlen János (1613–1678) és gróf Bethlen Miklós (1642–1716), akik Erdély kancellárjai és neves történet-, illetve emlékiratírói voltak. (Bethlen István, Magyarország 1920-as évekbeli miniszterelnöke apai ágon ugyan-ebből a családból származott.) Anyai ágon a kevésbé kiterjedt, de ugyancsak patinás nevű gróf Béliiek voltak az ősei.¹

Édesapja, gróf Bethlen Bálint 1856-ban született a család hatodik (utolsó előtti) gyermekeként. Testvérei közül Vilma Kállay Béni osztrák–magyar pénzügyminiszter, Margit gróf Teleki Géza felesége, Pál pedig Tisza Jolán férje lett.² Tanulmányai befejezése után Bethlen Bálint Gyéres-szentkirályon (később Aranyosgyéres) telepedett meg, és eleinte kizárólag csak gazdálkodással foglalkozott. Összesen valamivel több, mint háromezer holdat kitevő birtokai részben itt, Torda-Aranyos vármegyében, részben Bethlen környékén, Szolnok-Doboka vármegyében, valamint Keresden, Nagy-Küküllő vármegyében terültek el.³ 1881-ben feleségül vette gróf Béli Bertát. Házasságukból hat gyermek született: Mária, Gábor, Bálint, Béla, Ödön és Berta. Az 1880-as évek végétől Bethlen Bálint egyre inkább bekapcsolódott a helyi, majd az országos politikai életbe is. Képviselővé 1892-ben választották először – a nagyenyedi kerületben – Apponyi-féle nemzeti párti programmal. Apponyi konzervatív és mérsékelt függetlenségi politikája mellett a századfordulón és azt követően is kitartott. A koalíció harcaiban nemcsak részt vett, hanem 1906-ban a vármegye főispáni tisztét is elvállalta. Nevéhez fűződik az Aranyos folyó új vashídjának megépíttetése Tordán, a tordai Főgimnázium épületének felépíttetése, valamint a vármegyei Közkórház megnagyobbíttatása és korszerűsíttetése. Torda-Aranyos főispáni posztját 1910-

ig, a koalíciós kormány bukásáig töltötte be. Három év múlva, 1913-ban váratlanul meghalt.⁴

Az arisztokrata életvitelt és mindennapokat szigorúan exkluzív jellegűnek, zártnak szokás elképzelni. A több tízezer holdas magyarországi (elsősorban dunántúli) arisztokrata családok életvitelére ez általában igaz is volt. A néhány ezer, vagy esetleg csak egy-kétezer holdas erdélyi grófok és bárók társadalmi érintkezési szokásaira azonban már jóval kevésbé. Az önmagában is igen kiterjedt és a társadalmi hierarchia különböző szintjeit behálózó családi kapcsolatok mellett az erdélyi főnemesség jelentős része hagyományosan gondot fordított a más nemzetiségű és társadalmi pozíciójú emberekkel való kapcsolattartásra is. Bethlen Béla például – és későbbi pályafutására ennek meghatározó jelentősége lehetett – olyan családi környezetben nőtt fel, amelybe Pop Aurél, a helybeli román pap is belatartozott, mint apjának, a képviselőnek, majd főispánnak állandó tarokkpartnere. Gyakori vendég volt a családnál Zosim Chirtop topánfalvi ügyvéd is, a „mócok fejedelme”, akivel a románságot érintő ügyekben tanácskozott többször is Bethlen Bálint. „Szülőházam kertjét – írja Bethlen Béla emlékiratainak egyik itt nem közölt részletében – hosszú szakaszon végig az országút határolta, és dacára a nagy közúti forgalomnak, a bejárati kapunk sem nappal, sem éjjel soha nem volt becsukva, úgyhogy azon a nap bármely szakában bárki szabadon bejárhatott hozzánk. Sűrűn jött a rokonság, szomszédság látogatóba, de sűrűn jöttek a község és a környék elesettjei, ki-ki a maga problémájával, fájdalmával, nyomorúságával. Ennek a háznak azonban nemcsak a kapuja volt mindig tárva-nyitva, hanem a benne lakóknak, a szüleimnek szíve is, és így ott mindenki meghallga-

tásra és megértésre talált, a kapun soha senki nem ment kifelé üres kézzel, vagy reményét veszítettem.”⁵

Szokás volt a családban az is, hogy tizedik életévüket elérvén, minden gyermek a falusi fiúk és lányok közül választhatott magának egy-egy cimborát. A tanulás, a leckék után a Bethlen gyermekek ezekkel az egyszerű és jórészt román fiúkkal-lányokkal töltötték szabadidejüket. Együtt labdáztak, horgásztak, vagy fürödtek az Aranyosban. Előfordult az is, hogy a mezőn dolgozó napszámosok, béresek között csetlettek-botlottak, s a fiúk – anélkül, hogy ezt munkának érezték volna – megtanultak kaszálni, kapálni, boglyát és szénásszekeket rakni.⁶ A társadalmi válaszfalak természetesen ekkor is, és a későbbiekben is megvoltak a grófi csemeték és falusi pajtásaik között. Ám a fenti nevelési folyamat kétségkívül igen pozitív emberformáló jelentőséggel bírt.

Az elemi, majd a középiskola elvégzése után Bethlen Béla a Kolozsvári Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán, valamint a kolozsmonostori Mezőgazdasági Főiskolán folytatta tanulmányait. 1908–1909-ben a berlini egyetemet látogatta, majd Németországból hazatérve vármegyei szolgálatba állt. Közalkalmazotti működését Kolozsvárott, Kolozs vármegye fizetés nélküli közigazgatási gyakornokaként kezdte. 1910-ben megszerezte a jogtudományi és az államtudományi doktorátust. Ennek alapján előbb fizetési közigazgatási gyakornokká, majd később tiszteletbeli szolgabíróvá nevezték ki.⁷ Közben – 1910–1911-ben – letöltötte kötelező önkéntesi évét a hadseregben. Az 1. (bécsi) közös huszárezred (amelynél néhány évvel korábban Bethlen István is szolgált) hadnagyként bocsátotta el. A bécsi egy év alatt ismerkedett meg Horthy Miklóssal, aki éppen akkor Ferenc József szárnysegédje volt.

Apja 1913-as halála után felmerült a lehetősége annak, hogy a közigazgatási pályát a gazdálkodói pályával cserélje fel. Mielőtt azonban dönthetett volna, kitört az első világháború, és ő azonnal önkéntesnek jelentkezett. A háborút a 9. (marosvásárhelyi) honvéd huszárezred géppuskás századának parancsnokaként küzdötte végig. 1916. december 30-án az új király, Károly – megkoronázása alkalmából – arany sarkantyús vitézzé avatta. Vele együtt 50 köz- vagy főnemesi származású katonatiszt részesült ebben a trónra lépéskor szokásos uralkodói kegyben, amely azonban semmiféle előjoggal nem járt.⁸

1917 nyarán, amikor szabadságát töltötte itthon, felmerült a lehetősége, hogy a frontszolgálatot főispánsággal cserélje fel. Az Esterházy-kormány megbízásából Bethlen István kereste fel, és Beszterce-Naszód vármegye vezetését ajánlotta fel neki. Ő azonban egyelőre nem kívánt belebonyolódni a politikába, és emellett azt is gondolta, hogy a fronton több hasznát veszi a haza. Szabadságát letöltvén visszautazott csapattestéhez, és a főhadnagyi mundért csak 1918 őszén, az összeomlás után vetette le.⁹

A frontról hazatérve Bethlen Béla átvette az apai örökség őt illető részének kezelését, és birtokai középpontjában, Bethlenben telepedett le és rendezkedett be. Polgárőrséget szervezett, és embereivel az élet- és vagyonbiztonságot próbálta megőrizni a községben és a környező falvakban.¹⁰ Az év végére a román hadsereg Bethlent is elérte, s Bethlen Béla ezzel élete első nagy válaszfútja elé érkezett. Erdély mellett döntött. Bizonyára azért is, hogy birtokait a román állam ne sajátítsa ki a földreform céljaira teljesen. Meg azért is, hogy Aranyosgyéresen élő édesanyja és Tordán lakó, ugyancsak özvegy, Mária nővére ne maradjanak minden támasz nélkül. De kétségkívül azért is, mert szülőföldjét, melyhez századokra visszamenően

ezer és ezer érzelmi szál kötötte, az impériumváltozás ellenére sem akarta elhagyni. (Fivérei közül Bálint, Keresd és Kerlés birtokosa ugyanígy döntött.) Elhatározásában támogatta ifjú hitvese, gróf Kornis Klára is, akivel 1919. május 5-én esküdtek örök hűséget egymásnak.

A politikától, különösen a pártpolitikától való viszolygás Bethlen Bélában húszéves kisebbségi lét körülményei között is megmaradt. Az 1922-ben megalakult Országos Magyar Pártba, amely az erdélyi magyarság érdekeiért küzdött, persze belépett. Ám ezt csak egy „defenzív célú testvéri összefogásnak” tekintette, s a napi pártpolitikától lehetőség szerint továbbra is távol tartotta magát. Energiáját, tapasztalatát két területen kamatoztatta: a közélet napi politikától távolabb eső szféráiban, valamint a gazdálkodásban, a birtokirányításban.

Közéleti szerepet elsősorban a református egyház különböző szervezeteiben vállalt. 1920-tól folyamatosan betöltötte a széki egyházmegye gondnoki, illetve főgondnoki tisztét. Mint ilyen, többek között a felekezeti iskolák ügyeivel foglalkozott, amelyek az anyanyelvi oktatás letéteményesei, s ennyiben az erdélyi magyar kultúra folyamatosságának alappillérei voltak. A széki egyházmegyéhez akkor harminc egyházközség tartozott. Ezek közül 22-ben sikerült létesíteniük, illetve fenntartaniuk egy-egy magyar nyelvű felekezeti iskolát. Emellett tagja volt az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatóságának is. A református szervezetek mellett a nagy múltú Erdélyi Gazdasági Egylet, az EGE irányításában vett még részt aktívan. A földbirtokosi érdekvédelem mellett ez a szervezet hagyományosan nagy súlyt helyezett a mezőgazdasági technika korszerűsítésére és a szövetkezeti mozgalom támogatására.

Mint gazda, az állattenyésztés és a földművelés iránt

egyaránt érdeklődött. Szarvasmarha- és sertésenyészet a környék legjobbjai közé tartozott. Ménese pedig olyan minőségű volt, hogy köztenyésztés céljából 1940-ig a román, ezt követően pedig a magyar állam évente megvásárolta tőle csikóit. Földjein a talajadottságoknak megfelelően elsősorban gabonaféléket, kukoricát, kendert és pillangósokat termesztett. Földingatlan-tulajdona a húszas évek elején végrehajtott földreform után mintegy ezer holdat tett ki. Ebből 800 hold szántó, 200 hold pedig erdőbirtok volt. Agrártechnikai jellegű újításai közül földjeinek alagcsövezése emelkedik ki.¹¹

A közélet és a gazdálkodás mellett Bethlen Béla, szüleihez hasonlóan, nagy gondot fordított családi életére, s ezen belül különösen gyermekeinek a neveltetésére. Négy leánya született: Éva 1920-ban, Klára 1921-ben, Ilona 1924-ben és Ágnes 1928-ban.¹²

A betűvetést és a számtani alapműveleteket mind a négyen a helyi református elemiben sajátították el. A családi tradícióknak megfelelően valamennyiüknek meg kellett ismerkedni a paraszti munka (főleg a konyha- és virágkertészet) szépségeivel és gyötrelmeivel is. Apjuk ugyanakkor német és francia nevelőnőket hozatott melléjük. Így mire Budapestre kerültek internátusba és gimnáziumba, mindannyian jól beszéltek két világnyelven. A megnagyobbodott család számára a húszas évek közepén Bethlen Béla 7-8 szobás új házat építtetett, és ezt – miután villanyárammal a község még nem rendelkezett – saját akkumulátorteleppel is felszerelte.¹³

Az 1940-es 2. pécsi döntéssel, amely Észak-Erdélyt és a Székelyföldet visszajuttatta Magyarországnak, Bethlen Béla életében ismét új szakasz kezdődött. A nagypolitika – ezúttal Teleki Pál személyében – újból felelős posztra hívta, amit el is fogadott. 1940 ősztől 1944 márciusáig

Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyék főispánja volt. Emlékiratainak mintegy fele ezzel a szűk négy esztendővel foglalkozik. Részletesen ír a nehézségekről, melyekkel szembe találta magát, és az eredményekről, melyeket a nehézségek ellenére is sikerült elérnie. Mindezeket fölösleges lenne itt is megismételni. Két mozzanatot azonban feltétlenül ki kell emelnünk: munkaszeretét és a két megye többségét adó románsággal szembeni előítéletektől mentes, emberséges magatartását.

Bethlen Béla főispáni életvitele a legkevésbé sem hasonlított azoknak a vármegyei uraknak a mindennapjaihoz, akiket a mai magyar olvasó Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond regényeiből ismerhetett meg. Persze ő is részt vett bálokon, fogadásokon, megnyitókön és vadászatokon. A kor normái és szokásai miatt ez alig is lehetett volna másképp. Munkarendjét alapvetően azonban mégsem ez, hanem az jellemezte, hogy vasárnap kivételével a hét minden napján hajnalban kelt, s a menetrend szerinti autóbusszal a két megyeszékhely egyikére, Désre, vagy Besztercére utazott. Ott előbb postát bontott és beosztottaival tanácskozott, majd nap mint nap ügyfeleket, panaszosokat fogadott. Heti két délután a vármegyékben folyó különböző nagyobb munkákat ellenőrizte. Hivatali hatalmát sohasem önkényeskedésre és egyéni előnyök szerzésére, hanem mindig a két vármegye alárendelt lakosainak a szolgálatára használta fel. Valószínű, hogy magatartása nem volt tipikus. Hogy a két háború közötti közép- és felső szintű vezetők többsége vagy jelentős része inkább hasonlított Mikszáth és Móricz antihőseihez, semmint hozzá. Annál fontosabb azonban számon tartanunk, hogy – ha talán kisebbségben is – Bethlen Bélák is akadtak közöttük.

Főispáni működését különösen kényessé tette az a

körülmény, hogy mindkét vármegye lakosságának többsége (80, illetve 70%) román nemzetiségű volt. A húszéves kisebbségi sors és elszakítottság után – különösen az „anyaországból” érkezők között – sokan voltak, akik „törleszteni” akartak. Bethlen Béla talán legnagyobb érdeme, hogy az ilyen törekvéseknek sohasem adott teret. A vitás nemzetiségi ügyekben mindig pártatlanul próbált ítélni, s általános intenciója volt, hogy azért, mert valaki románnak született, sohasse szenvedjen hátrányt. Ennek megfelelően személyi politikájában, a tisztviselői kar és a törvényhatósági bizottság összeállításakor is méltányosságra törekedett. Tudta, hogy Erdély földjéről egyik ott élő nemzetiséget sem lehet elűzni vagy kiirtani, hanem csakis minél harmonikusabb együttélésük elősegítésén szabad munkálkodni. Mély humanizmusát és rokonszenvét a transzszilván gondolat iránt emlékiratában több konkrét megnyilvánulás idézi. Ezek ismertetését olykor áthatja az emlékiratokra általában jellemző öngazoló szándék. Meggyőződésünk azonban, hogy az előadottak hitelességéből, példaerejéből ez a körülmény semmit sem von le.

Ezt az a tucatnyi „igazolás” is bizonyítja, amelyekben erdélyi román értelmiségiek és egyszerű emberek tanúskodnak Bethlen Béla humanizmusa és az emlékiratban előadottak valóságá mellett. Ezeket a szerző gondosan megőrizte és visszaemlékezéséhez csatolta.

Sokkal diszharmonikusabban alakult kapcsolata a beszerce–naszódi szászsággal. Ellenszenve azonban ebben az esetben sem a német kisebbség nyelvével, szokásaival és kultúrájával, hanem szélsőjobboldali politikai orientációjukkal, „Hitler-imádatukkal” függött össze. Konzervatív, tradicionalista mentalitású emberként és angolbarát politikusként Bethlen a nácizmus minden megnyilvánulását leplezetlen ellenszenvvel figyelte. Véleményét emlékira-

tainak írása közben sem rejtette véka alá. Meg kell azonban mondani, hogy a magyar szélsőjobboldalról ugyanolyan lesújtó véleménye volt, mint a németről. Származásának, neveltetésének és beállítottságának megfelelően Bethlen azzal a konzervatív és németellenes politikai irányzattal rokonszenvezett, amelyet az 1940-es évek elején Teleki Pál, majd pedig Kállay Miklós neve fémjelzett.

Az 1944. március 19-i német megszállással Bethlen Béla helyzetértékelése szerint Magyarország elveszítette függetlenségét. A Sztójay-kormányra mint idegen fegyverek nyomására kinevezett kormányra tekintett. Ezt szolgálni lelkiismeretével és politikai nézeteivel egyaránt összeegyeztethetetlennek tartotta. Feletteseitől ezért felmentését kérte, s hivatalába csak halaszthatatlan ügyek esetén, vagy emberbaráti megfontolásokból járt be egyszerűen.

A háborúból való kiválás programjával megalakuló Lakatos-kormány kinevezését követően, 1944. augusztus végén azonban ismét közhivatalt vállalt. Az erdélyi részek polgári kormánybiztosa lett. Tette ezt azzal a tragikus heroizmussal, amellyel 1919 elején Apáthy István, akkori erdélyi magyar kormánybiztos is a süllyedő hajó kapitányi hídjára állt, és azzal a biztos tudattal, hogy Erdély jövőjét érdemben befolyásolni nem lesz módjában. Feladatát ezért mindenekelőtt abban látta, hogy az emberi életet – legyen szó románról, zsidóról vagy magyarról; kommunistáról vagy papról – ahogy tudja, óvja; és a reá bízott részek anyagi értékeit a jövőnek megőrizze. Tevékenységét – az adott körülményeket figyelembe véve – főispáni működéséhez hasonlóan, egyértelműen eredményesnek minősíthetjük. Bátor fellépésével megmentette a tordai zsidóságot a deportálástól, megakadályozta Kolozsvár kiürítését és gyárainak leszerelését, szabadon bocsátotta a

bebörtönzött kommunistákat, s a munkásságot fegyverekkel látta el. A német hadsereg és a magyar szélsőjobboldal Bethlen Béla tevékenységét ezért defetizmusként és szabotázsaként értékelte. A társadalmi barikád túloldalán harcoló Balogh Edgár azonban így: „Mondanom sem kell, hogy a Szolnok-Dobokából érkezett Bethlen Béla gróf ittmaradós társa volt Teleki Bélának, s nemcsak a lakosság itthontartásában, hanem a termelőeszközök elszállításának megakadályozásában is Erdély érdekeit tartotta szem előtt.”¹⁴ A kolozsvári kommunisták másik vezetője, Csögör Lajos ugyanígy vélekedik visszaemlékezésében a „minden faji elfogultságtól mentes, feddhetetlen jellemű” kormánybiztosról.¹⁵

Az Erdélyt védő 2. magyar hadsereget követve, 1944. október 10-én Bethlen elhagyta Kolozsvárt. Utolsó – mármár Don Quijotét idéző – mentőakciója a Horthy kiugrási parancsát végrehajtani akaró Dálnoki Veress Lajos kiszabadítása lett volna a németek fogságából. Ez természetesen nem sikerülhetett.

1944 telét, az ostromot Budán élte át. Alig ültek el azonban a harcok, máris utazott vissza Erdélybe. Viszontagságos út után, 1945. március 14-én jelentkezett Désen, ahol a román hatóságok azonnal őrizetbe vették. A román rendőrségről mint „háborús bűnös” egy-két nap múlva a helyi szovjet katonai parancsnokságra, onnan pedig „katonai kísérettel” ismét Budapestre, egy fogdává átalakított pincébe került. Többszöri kihallgatás után a szovjet katonai hatóságok elejtették a Désről kapott információk alapján emelt vádat, és szabadon engedték. Bethlen Béla jelentkezett az ideiglenes magyar kormánynál, amely igazolta és megfelelő igazolványokkal is ellátta. Április 10-én, mintegy ezerfőnyi erdélyi menekültet szállító vasúti szelvény „parancsnokaként”, ismét visszaindult Erdélybe.

Május elején a román hatóságok újból letartóztatták. A nyarat Szamosújváron töltötte; ugyanott, ahol annak idején Rózsa Sándor is raboskodott. 1945. augusztus 24-én azonban a román bíróság is felmentette a háborús bűnösség vádja alól.

Kiszabadulása után rövid ideig Bethlenben tartózkodott. Miután azonban birtokait és házát elkobozták, feleségével és kiskorú leányával együtt beköltözött Kolozsvárra, ahol a Farkas utcában bérelt egy egyszobás lakást, konyha- és fürdőszoba használattal.

1946 februárjában harmadszor is letartóztatták. Az 1946. május 20-i ítélet szerint a legtöbb vádpont alól a bíróság felmentette. Egyben azonban, a román állampolgárok németországi munkára való toborzásában, bűnrészességet állapított meg. Ezen a címen a bíróság ötévi államfogházra ítélte.

Az öt évet Bethlen Nagyenyeden töltötte – volt román miniszterek, magyar értelmiségiek és rablógyilkosok társágában. Büntetését letöltvén, 1952-ben Nagyváradra szállították és felajánlották: hagyja el Erdélyt és települjön át Magyarországra. Mint 1919-ben és 1944/45-ben, Bethlen ekkor is Erdélyt választotta. Ezért – immár ítélet nélkül – újabb három évet töltött el különböző belső-romániai börtönökben.

1954 márciusában szabadult. Ezt követően feleségével együtt haláláig Kolozsváron élt. Bár 1959-ben rehabilitálták, nyugdíját csak 1964-től folyósították. Addig – hetvenévesen – kertészként, rakodóként, gyári segédmunkásként, és végül raktárosként gondoskodott felesége és a maga megélhetéséről. Bár oka ezernyi lett volna rá, nem vált sem emberkerülővé, sem embergyűlölővé. Méltatlan helyzetét szelíd humorral és bölcs rezignáltsággal vette tudomásul. Ha a fákat metszette, a városszéli friss, üde

levegővel biztatta magát; a rakodást mint sportot és testedzést fogta fel, és ha esténként a közös konyhán át benyitott egyetlen szobájukba, a görög filozófussal, Diogenésszel vigasztalta magát, aki élete második felében télen-nyáron egy hordóban lakott.

Megbocsátott a bethlenieknek is, akik lakását örültek házává alakították, őseinek sírboltját pedig feldúlták és kifosztották. 1970-ben, a nagy árvíz idején 1000 lejt küldött a bethleni néptanácsnak, hogy osszák szét a leginkább rászorulóknak között. Ugyanekkor az NSZK-ban élő Ágnes lányától érkező csomagokat is Bethlenbe irányította – magyar és román károsultaknak.¹⁶

A 70-es évek első felében emlékirataim dolgozott. Mondanivalóját négy fejezetben foglalta össze. Az utószó dátumozása: 1976. március. A kéziratot a szerző ezt követően Magyarországra juttatta.

Élete alkonyán még egyszer, utoljára ellátogatott Bethlenbe. Gyönyörködött az állami méntelep állományában, s azt is elmagyarázta a gazdaság vezetőinek, hogy hol és hogyan javítsák meg a volt birtokait behálózó alagsöveket, ha azok eldugulnának.

1979. november 6-án hunyt el. A bethleni református templomban – mint Beke György írja – a helyére visszaállított családi címer fölött három napig zúgtak a harangok, és megindultan idézték humanista szellemét a házsongárdi gyászmenet soraiban is.¹⁷

* * *

A kötet – a jogutódok kívánságának megfelelően – Bethlen Béla emlékiratának mind a négy részét tartalmazza. Az első két fejezetet a szerkesztés során kismértékben rövidítettük. Elhagytuk a szerző olyan szubjektív történeti kommentárjait, amelyek az előadottakhoz szorosan nem

kapcsolódnak, és az írásmű logikai vonalvezetését megtörik. Ugyancsak elhagytuk az egész visszaemlékezéshez szervesen kapcsolódó családtörténeti betéteket, valamint a mellékleteket. A kihagyásokat szögletes zárójelbe tett három ponttal jelöltük. A harmadik fejezetben, amely az egész anyagon belül leginkább csapongó és asszociatív, kétféle módosítást végeztünk: kihúztuk az ismétléseket, és bekezdések áthelyezésével igyekeztünk az előadottakat kronológiai rendbe állítani. A negyedik rész változtatások nélkül kerül az olvasó elé.

Szerkesztői változtatásaink, melyeket minden esetben a család tudtával és beleegyezésével hajtottunk végre, az emlékirat szellemét és mondanivalóját a legkisebb mértékben sem torzítják, sőt megfelelnek a szerző intenciójának.

Az emlékirathoz – a sorozat többi kötetéhez hasonlóan – jegyzetanyag, névmutató és fénykép-illusztráció csatlakozik.

BESZTERCE-NASZÓD VÁRMEGYÉVEL KAPCSOLATOS ESEMÉNYEK

Egyre telnek a napok, az évek, és egyre apad azoknak a száma, akikkel annak idején együtt dolgoztam, és akik így tanúi lehetnek Magyarország egy történelmi időszakában kifejtett tevékenységemnek. Én sem vagyok az örökkévalóságra bebiztosítva, így kötelességemnek tartom azokat az eseményeket, amelyek a szemeim előtt játszódtak le, vagy amelyekben nekem is részem volt – papírra vetni, nehogy az időnek múltával és az igazság ismeretének hiányában tevékenységemet bárki is hamis megvilágításban lássa. Tartozom ezzel egyrészt azoknak, akik engem annak idején bizalmukkal megtiszteltek, és egy rendkívül fontos posztra állítottak, tartozom másrészt gyermekeimnek, mert nagy súlyt helyezek arra, miszerint ők teljesen tudatában legyenek annak, hogy én mindig és minden körülmények között a legemelkedettebb szellemben és a legemberibb módon jártam el.

Minden félreértés vagy félremagyarázás elkerülése végett előre kívánom bocsátani és le akarom szögezni azt, hogy itt tisztán csak azokkal az eseményekkel foglalkozom, amelyek annak idején Magyarország területén történtek és amelyekben nekem, mint magyar állampolgárnak és magyar funkcionáriusnak volt részem. [...]

Amint ismeretes, az 1940. év augusztus 30-i bécsi döntés a trianoni békediktátum által Magyarországtól elszakított Erdélyt megosztotta, és az északi részt Magyarországnak visszajuttatta, míg a déli részt Romániának hagyta

meg. Ez a salamoni ítélet természetesen mind a két félnél igen sok keserves csalódást okozott; rengeteg család széjjel lett szakítva, és rengeteg egzisztencia tönkre lett téve. Hogy csak a legközelebbi hozzám tartozókat említsem meg: magas korú édesanyám, két fivérem, nővérem és egyik gyermekem, mindenik családjával együtt, különböző helyeken Dél-Erdélyben maradtak, tőlem elszakítva.

Történetesen éppen azon a napon – augusztus 30-án – volt Bethlenben a legnagyobb gyermekemnek, Évának az esküvője. A hivatalos esketési aktus és az egyházi szertartás után éppen ebédnél ültünk a családi otthonunkban. Időközben bekapcsoltam a rádiót, hogy meghallgassuk a déli híreket. Akkor mondták be a bécsi döntés eredményét, és pontosan felsorolták községről-községre haladva az új országhatárokat.

Ekkor tudtuk meg, hogy el vagyunk szakítva gyermekünk től; mi bethleniek visszakerülhettünk Magyarországhoz, míg gyermekünk a férjével együtt, rögtön ebéd után gépkocsival elment Mezőpagocsára, Dél-Erdélybe, az új országhatártól egy puskalövésnyire, de már a túlsó oldalon.

De nemcsak a széjjelszakított családok, hanem a legilletékesebbek körében is nagy csalódást okozott ez a döntés. Teleki Pál maga mondta nekem mindjárt utána, hogy a katonai közigazgatás garnitúrájában össze volt már állítva és útra készen várt már az Arad, Temes megyék csoportja is. Ugyanezt alátámasztották a belügyminisztérium megyei és városi főosztályainak vezetői, dr. Sótornyai Gábor és dr. Sass Elemér is. Tőlük tudom, hogy a katonai közigazgatás megyei és városi, valamint minden járási parancsnoka mellé Arad és Temes megyékbe is ki voltak már jelölve a polgári szaktanácsadók, akiket éppen ők szedtek össze azok közül, akik addig azon a vidéken

teljesítettek közigazgatási szolgálatot és így az ottani viszonyokat jól ismerték.

Mindezek azt igazolták, hogy a legilletékesebbek egyöntetűen a bécsi döntéstől az 1918. évi őszi demarkációs vonal elismerését várták.

Ezt a határvonalat a belgrádi egyezményben, 1918. év november 13-án írták elő a győztes hatalmak, és ennek pontos kijelölésére a balkáni hadsereg főparancsnokát, Franchet d' Esperey francia tábornokot bízták meg. A köztudatban így is nevezték azt: „Franchet d' Esperey-féle demarkációs vonal”.¹ [...]

A döntéssel egyidejűleg azt is megállapították, hogy a román csapatok napról napra melyik területeket kell kiürítsék, hogy az utánuk nyomuló honvédség azokat azonnal birtokba is vegye. Mi bethleniek úgy gondoltuk, hogy hozzánk nyugatról keletre haladva, Nagyvárad–Kolozsváron keresztül fognak érkezni a honvédek – de nem így történt.

Szeptember 7-én felkeresett engem a helybeli csendőr főtörzsőrmeister és arra kért, hogy bocsássam rendelkezésére lovas fogatomat, hogy azzal már azon a nap vihesse el családját és a csendőrség irattárát Désre, a vármegye székhelyére. Vele ugyan éveken keresztül jó viszonyt tartottam fenn, de kérését nem teljesíthettem, mert semmi biztosítékom nem volt, hogy fogatomat vissza is kapom és arra magamnak is szükségem volt. Mozgási lehetőségeimben nem hagyhattam magam korlátozni, mert minden telhetőt el akartam követni, hogy ez a főhatalom-változás minél simábban folyjon le.

Így tudtam csak meg, hogy ők Torda felé mennek, míg a honvédek Szatmár–Nagybánya felől fognak jönni, tehát észak felől.

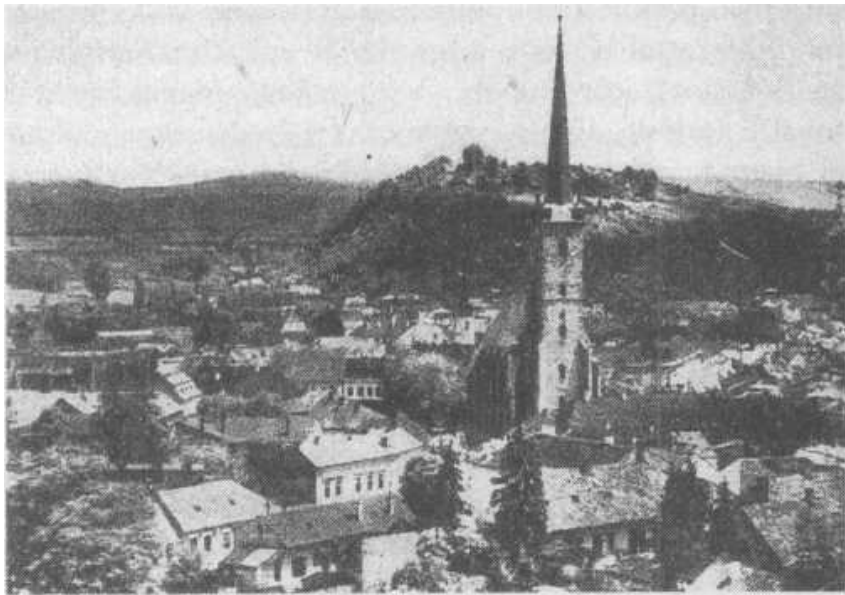
8-án délelőtt megérkezett az első honvéd zászlóalj,

**A magyar csapatok bevonulása Désre
(1940. szeptember)**

**A magyar csapatok ünnepélyes kolozsvári bevonulása alkalmából
Teleki Pál miniszterelnök köszönti a kormányzót
(1940. szeptember 15.)**

Dés látképe a református nagytemplommal

Beszterce látképe a főutcával

melynek parancsnoka Albrecht főherceg volt, őrnagyi rendfokozattal. Ő egy kisgazdánál volt beszállásolva a zászlóaljának körzetében. A következő reggel indultak tovább Kerlésig, én meg ugyancsak 9-én délután indultam el egymagamban, viharvert gépkocsimmal Kolozsvárra, amely akkor még nem volt kiürítve. Désig minden különösebb nehézség nélkül eljutottam, ott azonban olyan áradatba kerültem, amelyikből semerre nem volt szabadulás. Az országút teljes szélességét, sánctól sáncig elfoglalta az áradat úgy, hogy csak egyirányú forgalom volt; lovasfogatok, marhaszekerek egymás mellett párhuzamosan haladtak előre, de a nagy torlódás miatt csak csiga módra. Előzni képtelenség volt, mindenkit sodort az ár. Jobbra-balra a sáncokon túl szarvasmarhacsoportok, juhnyájak követték egymást.

Az országúttal párhuzamosan, a vasúti vonalon egymást érték a tehervonat szerelvények, nyilván katonaszállítmányok; a nyitott vagonokból folyton lövöldöztek, de csak cél nélkül a levegőbe. Sötét este lett, mire elértük Apahidának keleti részét, ott ismertem egy mezei utat, arra sok vesződséggel sikerült lekanyarodnom. Az áradat a főúton tovább hömpölygött Kolozsvár felé, én meg a gondozatlan mezei úton lassan bár, de szerencsésen beérkeztem ugyancsak Kolozsvárra. Az egyes laktanyák, meg a különböző hivatalos paloták udvarain mindenütt óriási máglyákat láttam lobogni, bizonyára akkor semmisítették meg azt az iratanyagot, amit nem volt kívánatos hátrahagyni. A Minorita és a Király utcák kereszteződésénél az akkori görögkatolikus papnövelde palotájából több fegyverdörrenést hallottam, amikor ott elhaladtam. A Farkas utcai szállásomat rendben találtam, jól esett pihenőre térni a fárasztó nap után.

Éjszaka a nyitott ablakon keresztül sok lövöldözést hallottam, de nem tudhattam annak okát és célját.

Tizedikén reggel az Egyetem utca sarkán lévő kávéházba mentem reggelizni, ott-tartózkodásom alatt láttam közvetlen közelből az utolsó, hosszú román hadoszlop elvonulását, ezek ugyancsak Torda felé vonultak gyalogmenetben. Kis idő múlva máris feltűntek az első, bukósiskos, géppisztolyos honvédek motorkerékpáron, utánuk érkezett egy gépkocsi tele laptudósítókkal. Azután rendre jöttek egymás után a különböző katonai alakulatok, amelyek mindjárt a szálláshelyeikre tértek.

Az ünnepélyes bevonulás 11-én folyt le Kolozsvár főterén, a város lakosságának szemei előtt, ezt azonban megzavarta egy hirtelen jött, valóságos felhőszakadás, aminek folytán mindnyájan bőrig áztunk.

Ez azonban még csak főpróba volt, ezt meg kellett ismételni 15-én az államfő és a kormány tagjainak jelenlétében. Ez alkalommal csodálatos szép időt kaptunk.

A döntésnek egy másik keserves csalódását okozta az úgynevezett „Göring zsák”. Amint már említettem, az első világháború végén a győztes nagyhatalmak Magyarország keleti és déli peremén demarkációs vonalat létesítettek, ez a vonal északkeleti irányból érte el Marosvásárhelyt, ahonnan mindenütt a Maros folyását követte. A döntés előtt erre a vonalra számított a magyar kormány, hiszen ezt éppen a győztes nagyhatalmak állapították meg, mint a békeszerződések kiinduló pontját. Így a jobb parton levő Székelykocsárd magyar, míg vele rézsútosan szemben, a bal parton levő Marosújvár román lett volna.

Marosújváron akkor már létezett az igen nagy értékű Solvay művek, külföldi, belga érdekeltségű szódagyár, melynek energiaforrása a kissármási földgáz volt.

A gyárnak ugyancsak külföldi, német igazgatója német

vonalon megtudta, hogy hol készülnek meghúzni az új országhatárt, aminek folytán ők elvesztenék a gázt és így örökre üzemképtelen maradna a gyár. Azonnal Bécsbe utazott és az ott tartózkodó Göringnél kért kihallgatást, vele okosan és érthetően tárgyalta és sikerült kiharcolnia, hogy az utolsó órákban a mi kárunkra módosították a határt s a nekünk járó részből kiharcoltak egy óriási, zsák alakú darabot, és így Marosújvárt összekötötték Sármással. Ebbe a zsákba belefért az egész Aranyosszék, a felvinci, marosludasi, tordai, sármási, mócsi és kolozsi járások, egyszóval Torda–Aranyos és Kolozs vármegyéknek kb. fele, de a rossznyelvűek szerint ugyancsak belefért mindeknek az óriási területnek ellenértéke is, mert a gyárigazgató nem utazott üres kézzel Göringhez, hanem alaposan fel volt csomagolva.

Mindezeket egy marosújvári ismerősöm mondta el nekem, aki igen bizalmas, jó barátságban volt az igazgatóval. Ez az ellenérték bizonyára ott szerepel abban a csillagászati számú összegben, amelyet az egyes náci vezetők – élükön Göringgel – külön-külön a saját céljaikra helyeztek el erős valutában különböző nyugati pénzüzeteknél és amelyeket Gilbert részletesen felsorol a „Nürnbergi napló” című könyvében.²

Biztos tudomásom van arról, hogy már az azonnal életbe léptetett katonai közigazgatás is szigorú utasítást kapott arra, hogy a nemzeti kisebbségekkel szemben a legnagyobb megértéssel és tapintattal járjon el; ezzel szemben Dél-Erdélyben, ahol a románság megrövidítve érezte magát, a magyarságnak helyzete napról napra mind elviselhetetlenebbé vált. Arról is biztos tudomásom van, hogy a magyar kormány számtalan esetben fordult a román kormányhoz e tárgyban, de mindezen közbenjárások semmi eredményre nem vezettek, sőt az atrocitá-

sok állandóan szaporodtak. Teleki Pál miniszterelnök külön felkérésére előbb dr. Dunca Jenő volt prefektus, majd pedig dr. Hosszu Gyula román püspök, az észak-erdélyi románság egyházi vezetője utazott le a román fővárosba, hogy ott a dél-erdélyi magyarság érdekében interveniáljanak. Hosszu püspök Bukarestből Kolozsvárra hazatérve azonnal felutazott a magyar fővárosba és részletesen beszámolt útjának eredményéről, jobban mondva eredménytelenségéről. A magyar miniszterelnök három órát szentelt a vele folytatott eszmecsereének. Ugyanez idő tájt a dél-erdélyi magyarság hivatalos reprezentánsai is megkísérelték, hogy közbenjárjanak a dél-erdélyi magyarság érdekében a román kormánynál: dr. Gyárfás Elemér, a bukaresti parlamentnek hosszú időn át volt képviselője egy másik magyar képviselőtársával ugyancsak leutazott Bukarestbe, hogy audienciát kérjenek ugyanebben a tárgyban. Ott azonban nemcsak meghallgatást, de még csak bebocsáttatást sem nyertek egyik minisztériumba sem. A magyar kormány még egy utolsó kísérletet tett és határozott hangú felszólítást intézett a román kormányhoz, melyben figyelmeztette azt, hogy amennyiben ezen atrocitások meg nem szűnnek, úgy – bármennyire is sajnálja – kénytelen lesz retorzióval élni. Miután ez sem vezetett eredményre, így a katonai közigazgatás Észak-Erdély tíz vármegyéjéből számos értelmiségit és tekintélyesebb egyént kitoloncolt. Ezt én akkor sem helyeseltem, de miután akkor még csak magánszemély voltam, hát semmi beleszólásom nem volt; különben is csak utólag értesültem az eseményről.

Ugyancsak a katonai közigazgatás legelején történt a következő eset is: egy napon felkeresett engem Bethlenben egy honvéd tüzérszázados több altiszt kíséretében és bemutatkozás után felkért, hogy nevezzem meg mind-

azokat a román egyéneket, helyben és vidéken, akik 1919 és 1940 között a magyarsággal szemben nem viselkedtek emberségesen. Megkérdeztem, hogy miért szükséges ez, mire azt válaszolta, hogy azokon meg akarják bosszulni magukat. Erre megmagyaráztam neki, hogy nem vagyok barátja semmi ilyen magánvállalkozásnak, nem nevezek meg senkit; különben is rövidesen megkezdí működését a törvényes független bíróság, és akkor mindenki, akinek valami panasa van, bizalommal fordulhat oda.

Ugyanabban az időben, ugyanannak a „büntető különítménynek” egy másik csoportja, lelkiismeretlenebb egyéntől nyert információ alapján rányitott egy helybeli román ügyvédre és azt a saját lakásán súlyosan, tetteleg bántalmazta. Én, a magánszemély nyomban beutaztam a vármegye székhelyére, felkerestem a vármegye katonai parancsnok tábornokát, és az ilyen esetekért rosszállásomnak adtam kifejezést. Ő olyan korrekt és gavallér volt, hogy rögtön gépkocsiba ült, kiment a helyszínre, felkereste az ügyvédet, sajnálkozásának adott kifejezést és biztosította őt arról, hogy semminemű bántalmazásban nem lesz többé része. Nem is volt a vármegye területén ezután semmiféle ilyen atrocitás. A román ügyvéd dr. Sioldea Viktor volt, ki most itt Kolozsváron lakik.

Dr. Sioldea egy Naszód-vidéki régi határőr-család leszármazottja, az egyetemet elvégezve és az ügyvédi képezést elnyerve, az 1920-as évek derekán Bethlenben ügyvédi irodát nyitott. Ambiciózus fiatalember lévén, hamarosan belesodródott a politikai életbe és a Maniu vezette román nemzeti parasztpártnak lett körzeti exponense. Abban az időben sűrűn követték egymást a képviselőválasztások, és ő rendszerint a Maniu pártjának volt a jelöltje. A román nemzeti parasztpárt politikai célkitűzései rendkívül közeiről és érzékenyen érintették az akkor Ro-

mániában élő több, mint két millió főt kitevő magyar kisebbséget, ez úgy bel-, valamint külföldön is közismert tény volt.

A választásokon részt vevő pártok jelöltjei az ígéretésekben egymást túllicitáltak és kinek a bőrére lehetett a legolcsóbban és a legeredményesebben ígéretetni? Csakis a magyar kisebbség bőrére, és itt is elsősorban a vezetőség bőrére. Értendő ezalatt nemcsak a politikai vezető, hanem a gazdasági, közigazgatási, közgazdasági, kulturális és egyházi vezető is. Ezen ígéretésekből nem tudta magát dr. Sioldea sem kivonni.

Azokban az időkben napirenden voltak minálunk a mezőrendőri kihágások, és egy alkalommal magam is tetten értem egy fiatal román suhancot, aki – midőn ezért megdorgáltam – azt mondta, hogy őket dr. Sioldea oktatta ki, hogy csak folytassák tovább ezt. A román suhanc, akit tetten értem, másnap felkereste dr. Sioldeát és neki már úgy állította be az esetet, hogy én őrá mondtam becsmérő szavakat, holott ez valótlanág volt. Utóbbi ahelyett, hogy magyarázatot vagy felvilágosítást kért volna tőlem, egyenesen a bírósághoz fordult és becsületsértési eljárást indított ellenem. Az esetnek egyetlen szemtanúja sem volt, a tárgyaláson a suhanc fenntartotta hamis állítását, én pedig természetesen nem vállaltam el azt. A román bíró a suhancot szólította fel eskütelre, aki nyugodtan megesküdtött hamisan, és én el lettem marasztalva egy lej pénzbüntetésre, de ez is fel lett függesztve.

Engem természetesen szörnyen bántott ez az igazságtalanság, és ettől fogva közöttünk feszült volt a viszony. Ez volt a helyzet egészen a bécsi döntésig, és ilyen előzmények után is én voltam az első és egyben az egyedüli, aki az ő védelmére állt, amikor a büntető különítmény őt inzultálta. Bár a megtörténtet nem lehetett visszacsinálni,

mindannak dacára megkapta a legnagyobb elégtételt, amit az adott körülmények között kaphatott, amikor a tábornok őt felkereste – éppen az én kérésemre – és sajnálkozásának adott kifejezést. Ezt a jelentéktelen esetet csak azért mondtam el, hogy ezzel is igazoljam azt, miszerint soha nem vezetett engem sem káröröm, sem bosszúvágy, még akkor sem, amikor erre komoly okom volt is.

A katonai közigazgatás Észak-Erdélyben november 26-ig működött, amikor azt a polgári közigazgatás váltotta fel. Körülbelül tíz nappal ezen időpont előtt üzenetet kaptam, hogy sürgősen menjek be Kolozsvárra – akkor ugyanis Bethlenben laktam.

Kolozsvárra megérkezve a városházára irányítottak, ahol már nagy társaságot találtam. Észak-Erdély összes magyar intézményei vezetőin kívül ott volt Teleki Pál miniszterelnök, Pataki Tibor államtitkár, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, továbbá a belügyminisztérium megyei és városi főosztályának vezetői, dr. Sótónyi Gábor és dr. Sass Elemér. Az értekezlet egyedüli tárgya a megyei és városi polgári közigazgatás megszervezése volt.

Amikor itt végeztek, Teleki megkért, hogy kísérem el őt és társait Désre. A dési értekezletnek – amelyen számos Szolnok-Doboka vármegyei hangadó személy vett részt – ugyanaz volt a tárgya. Itt ugyancsak jelen volt a katonai közigazgatás ottani parancsnoka, Thold tábornok.

Désről a budapesti urak tovább utaztak Besztercére, ahová engem is magukkal vittek. Az ottani értekezleten a magyarság vezetőin kívül még részt vett néhány román értelmiségi és a szászság reprezentánsai, valamint Henkey (Hönig) tábornok, a katonai közigazgatás ottani parancsnoka, aki erdélyi szász származású volt. Az értekezlet ideje alatt Teleki úgy a szászok, mint a románok reprezentán-

saival még külön-külön négyszemközt is hosszasan tárgyalt. Egyik román vezetőnek nyíltan feltette a kérdést, hogy a főispáni székben kit néznének szívesebben: Henkey (Hönig) tábornokot (ki a katonai közigazgatás ideje alatt a szászok körében már előkészítette a maga számára ezt a posztot), vagy pedig engem? A megkérdezett határozottan mellettem foglalt állást, dacára annak, hogy engem csak egészen felületesen ismert addig, inkább csak hírből ismerte tevékenységemet. Későbbben aztán, miután közelebbről jobban megismertük egymást, és miután igen kellemes kapcsolat alakult ki közöttünk, ő maga mondta el nekem ezt a kis epizódot. Úgy gondolom, hogy miután a századforduló után az előttem való generációból családknak két tagja is viselte ugyanebben a vármegyében ezt a tisztséget huzamosabb ideig,³ és egyikük sem hagyott maga után rossz emléket, ez a körülmény készítette őt arra az álláspontra. Az illető Petringel, Beszterce városi román főesperes volt.

Dolguk végeztével a budapesti urak elbúcsúztak az egybegyűltektől, majd engem Teleki külön vett és a belügyminiszter jelenlétében felkért, hogy vállaljam el úgy Beszterce-Naszód, mint Szolnok-Doboka vármegyék főispáni állását. Az utóbbi állást köszönettel elvállaltam, de egyben kértem, hogy Beszterce-Naszódban ne vegyenek engem kombinációba. Erre megvolt a komoly okom, hiszen éveken keresztül megfigyelhettem, hogy a magyarországi svábokat, de különösen az erdélyi szászokat mennyire megbolondította Hitler nagyzási hóbortja, mondhatnám örülete. Semmi kedvem nem volt ahhoz, hogy a rengeteg gondon és munkán kívül még külön annyi kellemetlenséget is vállaljak magamra az ő jogtalan és indokolatlan követelései folytán. A hátralévő tíz nap alatt még ismételt tárgyalásokat folytattam úgy a miniszterelnökkel,

mint a belügyminiszterrel is, és magam helyett több személyt is javaslatba hoztam, így Fejérváry Károlyt, kinek édesapja is ugyanott volt 1914 előtt főispán, és akiről jól tudtam, hogy legfőbb vágya ezen tisztség elnyerése; továbbá dr. Bothmer Károlyt és másokat is. Az általam javasoltak egyikét sem akarták elfogadni és folyton azon erősködtek, hogy nekem kötelességem ezt a feladatot elvállalni. A végén – akarva, nem akarva – elvállaltam, de a leghatározottabban kijelentettem, hogy bár igazságos leszek, de semmi esetre sem fogom megengedni, illetőleg eltérni azt, hogy a szászok államot csináljanak az államban.

November 26-án a katonai közigazgatást felváltotta a polgári közigazgatás, és hamarosan beigazolódott teljes mértékben, hogy aggályaim indokoltak voltak, ui. a német népközösség városi és megyei tagozatának vezetője, Clemens besztercei műmalom tulajdonos, már előzőleg a belügyminiszterrel folytatott megbeszélései során a legképtelenebb követelésekkel állott elő, így Beszterce városházán a hivatalos nyelv a német legyen, úgyszintén német legyen a vármegye főispánja, továbbá a városi és megyei vezető tisztviselők jó része. Ezeket a túlzott igényeket már a belügyminiszter a kellő mértékre leszállította. A nekik felajánlott vármegyei főjegyzői állást nem fogadták el, így ettől elestek, ellenben megkapták a városi polgármesteri (dr. Kuales), a törvényszéki elnöki (Simbriger), és az egyik főszolgabírói (Tellmann-Bittner), valamint még számos egyéb állást, így a fogalmazói karban dr. Csallner és Gondosch A románok viszont megkapták a szászok által visszaautasított alispán-helyettesi (dr. Lazar), két aljegyzői (dr. Pop Stefan és dr. Crisan) állást. Ugyancsak a megyeházán nyert elhelyezést Dumbrava Aurora és Savut. A vá-

rosházán (polgármesteri hivatalban) természetesen számos szász és román közalkalmazott nyert beosztást.

Az első tisztviselői kar összeállítása igen sok nehézséggel járt, mert a bécsi döntéskor itt talált román tisztviselői karban aránylag kevés volt a magyar; a román tisztviselők pedig legnagyobb részben átmentek Dél-Erdélybe. A sok üresen maradt állást nem lehetett az itt talált fiatalsággal betölteni, azaz a mutatkozó hiányt pótolni, hiszen 1920–1940 között csak kevés magyar ifjú nyert itt egyetemi diplomát. Ezért sok tisztviselőt kellett a trianoni Magyarországból idehozni; ezeknek megvolt ugyan a diplomájuk és többé-kevésbé a gyakorlatuk is, de nem volt meg a szükséges nyelvtudásuk és a helyismeretük. Ezen kívül az ottani vármegyék – érthetően – nem mindig adták le tisztviselői karuknak a legjavát. Ők hozták magukkal az „alázatos tisztelem” köszöntési módot, ami nálunk szokatlan és megszokhatatlan volt. Engem tiszteljenek szeretettel vagy megbecsüléssel, ha arra munkámmal, magatartásommal és emberiségemmel érdemes vagyok, de semmi esetre se tiszteljenek alázatosan.

Beszterce-Naszód vármegye is sok tisztviselőt kapott az „Anyországból” elsősorban az alispánt Szegedről, aki ugyan egy kiváló felkészültségű, nagy gyakorlattal rendelkező vezető tisztviselő volt, de lefelé túlságosan zsarnok; igen, ideges és türelmetlen volt a beosztottjaival szemben.⁴ Alig pár hét múlva a központi tisztviselői karnak háromtagú küldöttsége jött be dolgozószobámba és egy listát mutatott nekem, melyen 25-26 tisztviselő volt felsorolva, mind olyanok, akiket ő a vármegye területén kiselejtezett; a többi is mind nyugtalan volt, mert egyikük sem tudhatta, hogy mikor kerül reá a sor. A közönség részéről is több ízben jött panasz hozzám a fölényes modora miatt. Többször foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy

kérjem az ő felváltását, de aztán mégis letettem erről, mert semmi biztosítékom nem volt arra nézve, hogy az utódjának nem lesz-e esetleg még több defektusa; ez legalább rendet tartott, ügyes, élelmes volt és nagyjából megismerte már a vármegyét, ami döntő tényező. Helytelenség lett volna egy ismeretlen, új személlyel megint mindent előlről kezdeni. Így aztán megmaradtunk végig ezzel és igyekeztem az ő gyengéit lehetőleg ellensúlyozni. [...]

A főispán a vármegyei közigazgatási tisztikar aljegyzőinek sorából választhatta ki a titkáriját. Én Besztercén – miután előzőleg az aljegyzők között seregszemlét tartottam – dr. Nechay Tihamért választottam magam mellé közvetlen munkatársamnak. Az ő édesapja sem volt már száz százalékban magyar származású, édesanyja Beszterce-Naszód vármegyei román nő volt, egy román lelkész leánya. Tudatosan és céltudatosan cselekedtem így, mert ezzel is azt akartam kihangsúlyozni a vármegye lakosságának túlnyomó többségében levő románsága előtt, hogy velük szemben mentes vagyok minden előítéllettől. Másrészt útmutatásnak, figyelmeztetésnek szántam a megyei és állami igazgatás valamennyi ágazatának vezetői, a hivatalfőnökök részére, hogy mindenkor számolniuk kell a helyi adottságokkal és a realitásokat nem hagyhatják figyelmen kívül. Választásommal kétségtelenül nagy kockázatot és felelősséget vállaltam magamra, hiszen róla tudtam ugyan, hogy kifogástalan megjelenésű és modorú fiatalember, de addigi közszolgálatáról édeskeveset hallottam. Hamarosan meggyőződhettem azonban arról, hogy választásom a legszerencsésebb volt, mert alapos felkészültsége mellett szorgalmával, megbízhatóságával és egész magatartásával mindig arra törekedett, hogy meghálálja az előlegezett, korlátlan bizalmamat.

Az Észak-Erdély tíz vármegyéjéből behívandó országgyűlési képviselők névsorát az Erdélyi Párt későbbi vezetője, Teleki Béla állította össze. Itt elsősorban azok jöttek számításba, akik 1922–1940 között a bukaresti parlamentnek is tagjai voltak és ott megállták helyüket. Ezt a névsort aztán az előre meghatározott számig kiegészítették olyan példamutató magatartású és munkásságú személyekkel, akikről remélhető volt, hogy ennek a fontos megbízatásnak maradék nélkül eleget fognak tenni. A felterjesztett névsort a kormány is jóváhagyta, és október 10-re tűzte ki a névsoron szereplőknek megjelenését. Jelzett napon délelőtt 10 órakor nyitotta meg Tasnády Nagy András a képviselőház ülését, és méltatta a nap jelentőségét, ezután bevonult az új képviselők csoportja, az egész képviselőház meleg ovációja mellett, és ki-ki elfoglalta a maga előre meghatározott helyét. Az elnök lelkes szavakkal üdvözölte az új képviselőket, kiknek nevében dr. Pál Gábor mondott köszönetet és egyben nagy hatású beszédben ecsetelte célkitűzéseiket. Pál Gábor székely népviseletben volt és rajta kívül még többen, így Kiss Kálmán és mások is.

Az én két megyémből behívottak közül visszaemlékezem Désről Szilágyi Ferenc iparosra és Besztercéről Beke Ödön kereskedőre; mindketten nagyon agilisek voltak.

A polgári közigazgatás elején minden észak-erdélyi főispán leiratot kapott a belügyminisztertől, hogy tegye meg a szükséges előkészületeket a Törvényhatósági Bizottság megalakítására. A bizottság tagjainak száma bizonyos arányban volt a vármegye lélekszámával; az én két vármegyém közül Beszterce-Naszódban cca. 150 000, míg Szolnok-Dobokában cca. 250 000 volt a lélekszám. Irányelvnek meg volt adva, hogy a javaslatba hozandó névjegyzékben a társadalom minden rétege képviselve le-

gyen, tehát értelmiségiek, kereskedők, iparosok, munkások és földművesek. A leíratot tovább adtam a főszolgabíróknak, ők a községi jegyzőknek; így alulról jött a legméltoőbb személyekből összeállított névsor, melyet felterjesztésem után a kormány is jóváhagyott. Így alakult meg mindkét megyében a Törvényhatósági Bizottság.

A népszámlálás egész Észak-Erdélyben az 1941. év január 31. és február 1. közötti éjjelének éjféli állapotának alapulvételével lett megejtve. A szavazatszedő bizottságok február 15-ig kellett, hogy az eredményt beadják.

1940 őszén, miután a katonai közigazgatást a polgári közigazgatás váltotta fel – a havasok tövében elfekvő, ötezer lakosú Telcs községben kisebb zavargások fordultak elő, tüntetések a bécsi döntés ellen. A zavargások kovásza a nagy atyafisággal bíró, tekintélyes Pupaza család volt. A hatóságok tapintatos, de gyors és határozott intézkedései után a rend hamarosan helyreállt; ezután több rendzavarás a vármegye területén nem is fordult elő.

Telcs községgel kapcsolatosan még egy szomorú esetet kell feljegyezni. 1940 késő őszén egészen megdöbbenve jött be irodámba dr. Balogh Miska, a vármegye rendkívül lelkes, lelkiismeretes tisztii főorvosa és azt jelentette, hogy a nagyközség lakosságának mintegy 75%-a vérbajjal fertőzött. Néhány évvel azelőtt ott építették a szlávisói vasúti vonalat; a munkálatokhoz sok felől összegyűjtötték a nagyszámú munkássereget; az egészségügyi szolgálat azonban vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak igen hiányosan volt megszervezve. Ennek a lelkiismeretlenségnek lett a következménye ez a szomorú statisztikai adat. Természetesen azonnal megindult a rendszeres harc a súlyos baj leküzdésére, és két-három év alatt igen szép eredményt értek el vele. [...]

Miután megindult a polgári közigazgatás, ennek már a

második napján tisztelgő látogatásra jelentkezett nálam a már említett Clemens gauleiter⁵ és mindjárt azzal a javaslattal kezdte, hogy az egész vármegye vezetését vegyük mi ketten kézbe, és a vármegye lakosságának legnagyobb részét kitevő románságot hagyjuk teljesen figyelmen kívül. Én udvariasan megköszöntem segítőkészségét, de egyben megmagyaráztam neki, hogy a magyar közigazgatási rendszerben a vármegye első tisztviselője és vezetője az alispán, míg a főispán – közjogi méltóság – a kormány helyi bizalmi embere, kihez bármikor és bárki teljes bizalommal fordulhat minden indokolt kéréssel és jogos panasszal; így, ilyen konkrét esetekben mindenkor készséggel állok rendelkezésére úgy neki, mint bárki másnak.

Nem sok idő múlva egybehívtam az első törvényhatósági rendkívüli közgyűlést. A gyűlés napjának reggelén valamennyi felekezet templomában istentiszteletet tartottunk és én – hogy a szászok felé udvariassági gesztust nyújtsak – nem a magam, hanem az ő templomukba mentem el. Ezt követte a közgyűlés, melyen a székfoglalómat is megtartottam és ebben terjedelmesen ismertettem többek között a kormány kisebbségi politikáját és az én elgondolásomat is, biztosítva őket legteljesebb jó szándékomról és jóindulatomról. A közgyűlés befejeztével a többi gratuláló között hozzám jött dr. Molitoris evangélikus vikárius, az észak-erdélyi szászok egyházi vezetője, és hálás szavakkal köszönte meg megértő nyilatkozatomat.

Rövidesen ezek után sorra került minden megyei város képviselőtestületének (városi tanács) megalakítása; ennek előkészítésével kapcsolatban ismét felkeresett a gauleiter, és mindenképpen biztosítani akarta a szászok részére a tanácsban a többséget. Ekkorra azonban megtörtént már Észak-Erdély valamennyi megyéjében és városában a hi-

vatalos népszámlálás, melynek lefolytatását úgy a román-ság, mint a szászság bizalmi emberei is ellenőrizhették. A népszámlálás adataiból kiderült, hogy Beszterce város lakosságának 25%-a a szász, és a megyében csupán 7%. Így a tanácsban pontosan megkapták a 25%-ot. Fel kell itt sorolnom néhány eseményt, melyekből tisztán kitűnik, hogy a szászság a hitlerizmus folytán milyen ridegen elzárkózott még társadalmi téren is a magyarságtól. December hó elején a honvéd tisztikar Besztercén nagyszabású estélyt készült rendezni, melynek célja egyrészt az volt, hogy a katonai közigazgatás búcsút mondjon a megye és város közönségének, másrészt, hogy a polgárság összeismerkedjen és összemeglegedjen az új tisztviselői karral. Az estélyre díszes, nyomtatott meghívót kaptak az összes hivatalok, felekezetek és intézmények vezetői, az egész új tisztviselői kar, továbbá minden értelmiségi, iparosok, kereskedők és szabad foglalkozásúak, úgy a saját, mint családtagjaik részére. Az estélyt megelőző napon felkeresett engem hivatalomban dr. Wagner Oszkár fogorvos felesége és kétségbeesve értesített arról, hogy a gauleiter minden hozzájuk tartozó meghívottnak kategorikus, írott rendeletben megtiltotta, hogy az estélyen részt vegyen, s a rendelet tudomásul vételét ki-ki sajátkezű aláírásával kellett elismerje. Wagnerék – amint mondta – nagy örömmel készültek az estélyre, de tanácsot kért, hogy most már mit tegyenek? Megnyugtattam őt és azt tanácsoltam, hogy jöjjenek el nyugodtan, bizonyos vagyok felőle, hogy nagyon jól fogják magukat érezni. A letiltó rendeletet elkértem tőle, és másnap hivatalos jelentéshez csatoltan felterjesztettem a miniszterelnökség II. ügyosztályának.

Az estély fényesen sikerült, gyönyörűen feldíszített termekben felváltva katona- és cigányzenekar gondoskodott

a közönség szórakoztatásáról, pazar büfé és jobbnál jobb italokról és hűsítőkről is bőven volt gondoskodva. A szászok részéről azonban a Wagner családon kívül nem jött el egy sem, és még csak ki sem mentette magát egyik sem. Már javában folyt a tánc, amikor váratlanul kinyílt az ajtó és szertartásosan bevonult a gauleiter, három társa kíséretében, csizmásan, fekete nadrágban és zubbonyban, derékszíjjal, sapkában. Előbb a házigazda szerepét betöltő katonai parancsnoknak köszönték meg a meghívást, azután engem üdvözöltek, majd alig pár percnyi ott tartózkodás után éppen olyan peckesen kivonultak. Az egész közönség és tisztikar érthetően és indokoltan annyira felháborodott a durva sértésen, ami elsősorban a honvédséget érte, hogy a legnagyobb diplomáciai tapintatra volt szükség, hogy másnap a botrány ki ne törjön. Az eseményt igazolhatja elsősorban dr. Wagner orvos, ki most mint magyar nyugdíjas Budapesten él a Bécsi kapu téri evangélikus templom mellett, de igazolhatják mindazok a tisztek és tisztviselők, akik azon az estélyen jelen voltak.

Egy másik eset: december hó közepén jelentette nekem az újonnan felállított állami főgimnázium igazgatója, Macskássy, hogy bár a fiú növendékek részére létesítettek bentlakást, de a jelentkező leányokra vonatkozólag semmi intézkedés nem történt, így az egész megye területén élő magyar családok leányai a középiskolai tanulás lehetőségétől el vannak zárva, mert a besztercei szász családok egyetlen magyar leányt sem vállalnak el szállásba. Jól tudtam, hogyha ebből az ügyből aktát csinállok, akkor a sok formalitás és bürokrácia folytán ezt a tanévet feltétlenül elveszítik a leányok, ezért nyomban, önhatalmúlag gondoskodtam bennlakásnak jól megfelelő helyiségekről, a szükséges berendezést különböző városok intézeteiből

rövid úton összegyűjtöttük, és így napok alatt benépesült az új leányinternátus. A koedukáció meg volt engedve, az ellátást a fiú konviktusból kapták, a felügyeletet – lakás fejében – egy tanárnő látta el. Mire a minisztériumból a számvevőségi kiküldöttek megjöttek, már minden kifogástalanul ment, mint a karikacsapás. Ők már csak a szükséges formalitásokat csinálták meg – utólag. Így megvolt a magyar tannyelvű főgimnáziumunk, amelyben a magyar leányok is tanulhattak; a szászoknak már előzőleg megvolt Besztercén és a románoknak is Naszódon.

A cégtáblák még 1942-ben is csak német és román nyelven voltak kifüggesztve, mert egyiknek sem jutott eszébe, hogy illő lenne az állam nyelvét is használni. Végre aztán a kereskedelemügyi miniszter – sürgetésemre – országos rendelettel rendezte ezt a kérdést. A rendelet értelmében minden cégfelirat magyar nyelvű kell legyen, de ha az érdekelt nem volt magyar, akkor saját nyelvén is kiírhatta, de csak második helyen, és ez nem lehetett sem feltűnőbb, sem nagyobb betűkből álló, mint a magyar szövegrész. Időközben Clemens gauleiter váratlanul elhunyt, helyette Gassner evangélikus lelkész lett az új gauleiter, kivel sokkal kellemesebb volt az együttműködés.

A magyar kormány engedélyt adott arra, hogy a szász fiatalság ne a honvédségnél, hanem a német SS-alakulatnál jelentkezzen katonai szolgálatra. Ezzel az engedéllyel 100%-ban éltek is. Magam is végignézttem az első nagyobb csoport búcsúztatását.

Amikor az ellenséges bombázások – bár még csak szórványosan – megkezdődtek Magyarország területén is⁶, a kormány szigorú elsötétítési rendeletet adott ki, és ezt követően újabb rendelettel betiltott minden társas összejövetelt, így hangversenyt, színházi, mozgósínházi,

stb. előadást. Ebben az időben történt, hogy feljött hozzám a rendőrkapitány és jelentette, hogy ideérkezett a drezdai művészi énekkar, és az országos tilalmi rendelettel mit sem törődve, a szász iparosegylet nagytermében még azon nap este megtartják hangversenyüket, a plakátok ki vannak ragasztva, a jegyek el vannak adva. Utasítottam őt, hogy mutassa meg a vendégeknek az országos rendeletet és kérdezze meg, van-e birtokukban újabb miniszteri rendelet, mellyel kivételezve vannak az országos rendelet hatálya alól? Amennyiben ilyent felmutatni nem tudnak, úgy az előadást nem tarthatják meg. Sok szaladgálás után feljött a gauleiter és azt kérdezte, nem tarthatnák-e meg a hangversenyt az evangélikus nagytemplomban, hiszen az istentisztelet, és a templomi összejövetel nincs betiltva. Ebben igazuk volt, és így ehhez megadtam a hozzájárulásumat.

1940 késő őszen felkeresett engem hivatalomban dr. Németh Kálmán, az egyik bukovinai magyar község (úgy emlékszem Józseffalva) plébánosa, egy bizalmi magyar gazda társaságában. Szükségtelen volt, hogy ottani helyzetüket és főképpen jövőbeli kilátásaikat részletesen előadják, mert mindezeket én már előzőleg jól ismertem. Így azonnal rátértünk a lényegre. Röviden előadták, hogy mind az öt bukovinai magyar község lakossága úgy határozott, hogy visszatelepülnek Magyarországra, amennyiben a magyar kormány ebben segítségükre lesz; amennyiben a megélhetésükhöz szükséges földterületet biztosítani tudják részükre, ui. 14 000 lélekről van szó. Kérésüket természetesen azonnal magamévá tettem, őket megkértem, hogy hazaérve mind az öt községben állítsanak össze néhány tagú küldöttséget és ezekkel 2-3 hét múlva jöjjenek vissza hozzám. Ennyi időre szükség van, hogy a kormány a számba jöhető területet kijelölje

és ezt a nagyobb számú küldöttség mindjárt meg is tekinthesse. Nem akartam ugyanis kitenni őket annak, hogy látatlanban fejest ugorjanak a sötétbe. Időközben a földművelésügyi miniszter is megtette a szükséges intézkedéseket úgy, hogy mire a megjelölt időben a 25-30 tagú küldöttség visszaérkezett, én már a végcélhoz tudtam őket irányítani. A Délvidéken kellett jelentkezniök, hol a miniszteri kiküldöttök már várták őket.

A látottakkal teljesen meg voltak elégedve. Ezután a téli hónapokat ügyeik likvidálásával, csomagolással töltötték el, és tavasszal megtörtént az áttelepítés. Kosrán, a belépő határállomáson tisztálkodási, fertőtlenítési, étkeztetési intézményeket létesítettünk, megtörtént az orvosi vizsgálat is. Így fogadta az óhaza visszatérő gyermekeit, kiket előbb a Délvidéken, majd pedig a Dunántúlon helyeztek el, és akiknek száma azóta megkétszereződött. Jól vannak és ami a legfőbb – otthon vannak. Az az aránylag kis százalék, amelyik belőlük a régi lakóhelyen visszamaradt, sajnos a magyarság szempontjából elveszetteknek tekinthető éppúgy, mint a Moldvában élő csángó magyarság is. [...]

Az 1920-as évek elején mindjárt megalakult a „Romániai Országos Magyar Párt”; ez lett az akkor Romániában élő, több mint kettőmillió magyarságnak összefogó kerete és egyben érdekképviselője. Ez az Országos Magyar Párt tulajdonképpen csak egy defenzív célú testvéri összefogás volt, melyhez automatikusan hozzászámítottak minden itt élő magyart, tehát nemcsak az erdélyieket, hanem a partiumbelieket, a Körös-vidéki, a bánági, az ókirályság-beli és bukovinai magyarokat is.

Az Országos Magyar Párt minden – magyarok által lakott – városon és községben megalakította a tagozatait, és minden évben a különböző vidékek központjaiban

megtartotta beszámoló és tájékoztató Országos Nagygyűléseit. Ez a párt az 1920–40-es évek között minden képviseléválasztáson külön listával indult, külön jelölteket állított és úgy a képviselőházban, mint a szenátusban megvoltak a maga emberei.

Ez volt a helyzet a bécsi döntésig, amikor Erdély egy része visszatérhetett Magyarországhoz. A visszamaradt részen és a régi Regátban – papíron – egy ideig még létezett ugyan az Országos Magyar Párt, de a valóságban teljes tétlenségre volt kárhozható, míg azután az Antonescu diktatúrája feloszlatta azt; így a Romániában élő magyarság minden érdekképviselő nélkül maradt.⁷

Észak-Erdélyben a romániai Országos Magyar Párt volt parlamenti csoportjának visszatért tagjai 1940. év őszén mindjárt megalakították az „Erdélyi Párt”-ot és 1940–41 telén mindenütt megszervezték a vidéki tagozataikat is.

Ez a párt, bár teljes mértékben támogatta a kormányt, mégis fenntartotta függetlenségét, mert – nagyon bölcsen – távol akarta magát tartani az akkori pártviszályoktól, másrészt mert Erdélynek számtalan külön megoldandó problémái is voltak. [...]

Amint ismeretes, az 1940. évi mezőgazdasági termés a rendkívül későig eltartó tavaszi esőzések, majd pedig a rákövetkező nyári aszály következtében a trianoni Magyarországon, úgyszintén nagy részben Észak-Erdélyben is, katasztrofálisnak volt mondható.

Ez a körülmény a kormányt igen sok nehézség elé állította, hiszen a kis készletből is tekintélyes mennyiséget kellett a szövetségeseinek átengednie. Ahhoz, hogy az ország lakossága a nehéz telet kihúzza, még idejében különböző korlátozó rendszabályokat kellett életbeléptetni. Így a legfontosabb közszükségleti cikkeket zárolták és ezekre bevezették a jegyrendszert. Ilyenek voltak többek

között a liszt, cukor, zsír, továbbá a bőr- és textiláruk és más egyebek is. Minden megyében közellátási kormánybiztosságot létesítettek, és kormánybiztossá a főispánt nevezték ki.

A kormánybiztosnak ez az új munkaköre nemcsak rengeteg többletmunkát, hanem igen sok gondot, fejtorést okozott, hiszen nap mint nap megoldhatatlan helyzetek adódtak. Ezek között itt csak a legnagyobb nehézséget kívánom megemlíteni, és ez a mindennapi kenyér kérdése. Lisztből az egész ország területén a napi fejadag 15-30 dekában volt megállapítva, 15 deka az általános fejadag, és 30 deka a nehéz testi munkát végzőknek, ebből lett cca. $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ kg kenyér, amit a falusi munkás ember reggelire megevett és még erre is kevés volt. A két fő étkezésre, ebédre, vacsorára semmi nem maradt ebből. A trianoni Magyarországon a kukorica, mint emberi táplálék ismeretlen fogalom volt, ebből csak annyit termeltek, amennyi a sertéshizlaláshoz és baromfitartáshoz kellett, de 1940-ben még ez a mennyiség sem termett meg ott, de nem termett meg Észak-Erdélyben sem, mert Erdély kukoricatermő vidékei: a Maros völgye, a Mezőség és a Bánság nem kerültek Magyarországhoz vissza. Így persze néha zökkenőkkel járt a lakosság ellátásának biztosítása. Egy ízben olyan jelentést kaptam, hogy a nászódi járáshoz tartozó Párva községben a kis lisztfejadagot szárított és megdarált bükkfa kérgével szaporítják. A vizsgálaton kiderült, hogy a lakosság ezt nem is fogta fel túlságosan tragikusan, mert ott fennmaradt szájhagyományként, hogy őseik nehéz, háborús időkben ugyanígy segítettek magukon.

A közellátásnál igen sok nehézséget okozott az is, hogy a hegyvidéki községekben, ahol a lakosság zöme kenyér helyett évszázadok óta puliszkát fogyasztott, csak igen

kevés háznál volt sütökemence. Itt úgy használták fel a kis lisztfejadagot, hogy azt vízzel híg habarcsnak felkeverve és kissé megszóva, egy jól megtüzesített lapos kőre öntötték, így percek alatt készen volt a pászka.

Igen sok küzdelmembe került, míg a közellátási minisztert meggyőztem arról, hogy ez a helyzet egyrészt szociális, másrészt politikai okokból tarthatatlan, és amíg ki nem adott egy olyan rendeletet, mely lehetővé tette, hogy a falusi lakosság a saját termésű kukoricáját a saját részére megdarálhassa. Így aztán ennek a kivételesen rossz gazdasági évnek még hátralévő hónapjait át tudtuk vészelni.

Nem hivatalos, hanem magánkezdeményezésre megtették olyan lépések, hogy Magyarország Romániától bizonyos mennyiségű szemes kukoricát vegyen át; úgy hallottam több száz vagonról van szó. Árat, fizetési feltételeket nem hallottam. A kormány Pataki Tibor államtitkár útján tőlem is véleményezést kért erre az ügyre vonatkozóan. Miután időközben a fent említett közellátási miniszteri rendelet már megjelent, és ezáltal a lakosság ellátása biztosítottnak látszott – én szükségtelennek találtam ezt az importot. A már folyamatba tett közvetett tárgyalásokat így be is szüntették. A következő gazdasági év lényegesen jobb eredménnyel végződött.

1941 márciusában egy alkalommal rendes szokásomtól eltérően nem a hajnali autóbusszal utaztam Besztercére, hanem az ezt követő személyvonattal. Magam ültem a fülkében és – mint rendesen – beletemetkeztem az aktáimba. Rövid idő múlva egy másik utas is beült ugyanabba a fülkébe, és olvasni kezdett. Közel egyórai utazás után bocsánatot kért, hogy megzavar, de szeretné tudni, hogy mennyi idő múlva érkezik a vonat Besztercére? Egy igen szerény, fiatal úri leány volt az illető, és miután megadtam neki a szükséges felvilágosítást, megkérdeztem, hová való,

hogy nem ismeri ezt a vidéket? A válasz meglepő volt: Erdély kettészakítása után Beszterce-Naszód vármegye tantestületének legnagyobb része átment Dél-Erdélybe, és a minisztérium nem bírta a sok üresen maradt állást azonnal szakképesített tanerőkkel ellátni. Így szükségmegoldásképpen a hiányt érettségizett fiatalssággal pótolta. Ezeket azután a tanfelügyelő a jelentkezés sorrendjében küldte ki az üres állásokba. Így került az én útitársam, egy Győrben élő úri család leánykája, Győrből egyenesen Ciblesfalvára (Suplai). Hogy ez a „levegőváltás” mit jelentett, csak az tudta megítélni, aki a körülményeket ismeri. A helység az utolsó vasúti állomástól egy egész napi szekerezésnyire volt, közvetlenül a Cibles hegység lábainál (1850 m), egyben az utolsó település, 100%-ban román lakossággal. Az új tanítónő oda megérkezve senkivel sem tudta magát megértetni. Végre előkerült egy öreg román, aki az első világháborúban a honvédségnél szolgált és így keveset tudott magyarul; ez lett a tolmács. Szállást, ellátást a falu felső szélén, az őserdő mellett kapott egy szegény, öreg özvegyasszonynál. Szállás alatt értendő egy szellőzetlen apró szobácska, melyet a háziasszony megosztott nemcsak vele, hanem a kutyával, macskával, tyúkokkal és megszámlálhatatlan különböző élősdivel; ellátás pedig állott naponta kétszer puliszkából, azután krumpliból, káposztából, tojásból, túróból és tejből. Ami azonban neki a legelviselhetlenebb volt, az a körülmény, hogy egész télen át a farkasok a szélső házak körül ólálkodtak, üvöltöttek, orgonáltak, így a rettegetől egész éjjel le sem tudta hunyni a szemét. A háziasszonyával csak kézjelekkel értekezett, ugyanúgy tanítványaival is. Eredmény persze nulla, ami nagyon bántotta az ambícióját. Valóságos hőstett volt, hogy $\frac{1}{2}$ esztendő kitarthatott,

100 közül 99 valószínűleg már másnap visszafordult volna. Most a tanfelügyelőséghez jött.

Besztercére megérkezve, hivatalomból nyomban felhívtam a tanfelügyelőt és szíves figyelmébe ajánlottam a nála jelentkezendőt. Mire a leány odaérkezett, már azzal fogadták, hogy szolgálati érdekből át van helyezve Magyar-nemegyére (magyar iskola és vasúti állomás), Ciblesfalvára pedig egy olyan tanerő került, aki bírta a román nyelvet. Ezzel a gyors intézkedéssel igazságot szolgáltatam egyrészt egy jó szándékú, lelkes fiatal leánynak, másrészt Ciblesfalva román lakosságának. Az ilyen lapsus⁸ a kezdet kezdetén persze előfordulhatott, hiszen az állami gépezet minden ágazatát, a fundamentumtól kellett felépíteni, és pedig gyorsan; ezért nem lehetett mindjárt minden állást az ottan legmegfelelőbb személlyel betölteni. Mégis a tanfelügyelőnek gondolnia kellett volna arra, hogy egy 100%-ban román ajkú községbe nem szabad egy olyan tanerőt kiküldeni, aki egy szót sem tud románul – mert egy ilyen balfogás nemcsak Ciblesfalva, hanem egy egész vidék előtt diszkreditálja a kormányzatot. Szerencsére az ilyen melléfogások csak szórványosan fordultak elő, és ha ilyent jelentettek nekem, vagy – mint jelen esetben – a véletlen folytán jött tudomásomra, úgy haladéktalanul intézkedtem, hogy ezek reperáltassanak. Mindezek természetesen, párhuzamosan két megyében és az állami gépezet minden ágazatában nem kis munkát és gondot jelentettek számomra.

1941–42-ben nagyszabású építési és korszerűsítési munkálatokat végeztek a Kisilva–Kosna közötti vasútvonalon. Ennek a vonalnak határátlépő pontja Kosna, ezen túl már bukovinai területen halad a vonat Dorna-Vatráig. 1942 nyarán a munkálatokat vezető főmérnök sínautóval végigvitt engem egészen az országhatárig, és vendégként

meghívtam erre az útra az éppen Bethlenben tartózkodó Bethlen Istvánt is. Jól tudtam, hogy az ő szava nagyobb súllyal esik a latba illetékes helyen, mint az enyém, és ezért meg akartam mutatni neki, hogy milyen a földrajzi helyzet az ország keleti határán. Az én területemen négy határátkelő lehetőség volt, éspedig az Aranyos-Beszterce völgyében levő Kirlibába községtől a Prislopon keresztül Borsa–Visó–Máramarosszigetig, azután ugyancsak Kirlibábától a Rotundán keresztül Óradnáig, a harmadik a Magurán keresztül Tihuca – a Borgó völgyén le Besztercéig. Mindhárom úgynevezett „főközlekedési főút”. A negyedik a kosnai vasúti vonal; mindenik teljesen nyitott. Istvánnal a kosnai állomástól elsétáltunk a pár száz méternyire levő országhatárhoz, mely ott egy kis patakocska volt az erdők között; azon egyszerűen át lehetett lépni és az ember már túl is volt a szomszéd országban. Bárki ott és akkor sétálhatott át és vissza, ahol és amikor éppen kedve tartotta. Sem a mi oldalunkon nem láttunk egyetlen határvadászt, sem a másik oldalon granicsárt. Engem természetesen nyugtalanított ez a helyzet és éppen ezért rendeztem ezt a közös kirándulásunkat.

Nem sokkal ezután neki is fogtak eme keleti országhatár megerősítési munkálataihoz és azt folytatták Maros-Torda, Csík és Háromszéken is. A fő lökés nem is itt ért bennünket, hanem jóval délebbre, ahol az udvarias házigazda nyitott kapuval és kitárt karokkal várta és fogadta vendégeit.

A bukovinai határszakaszon még egy különös helyzettel állottunk szemben, amellyel sürgősen foglalkoznunk kellett: a Prislop havas keleti lábánál, a Deáka és Czibó völgyétől kezdve csaknem Dorna-Vatraig az Aranyos-Beszterce folyó képezte az országhatárt, ennek jobb partja magyar, míg a bal part román. Ennek a szakasznak

közepén, egymással szemben két község fekszik. A magyar parton Lajosfalva, magyar és cipszer lakosokkal, amely egészen 1919-ig Magyarországhoz, a román parton Kirlibába, amely 1919-ig Ausztriához tartozott. Ettől a dátumtól kezdve mindkét község Romániáé lett, 1940. VIII. 30-ig. A kisebb községnek, Lajosfalvának nem voltak üzletei, hanem a lakosság emberemlékezet óta csak átsétált az Aranyos-Beszterce hídján és minden közszükségleti cikkét Kirlibábán szerezte be. Ez a helyzet azonban 1940 őszén megváltozott, mert a hidat román részen lezárták, így Lajosfalva elméletben éhhalálra volt ítélve. Hátrafelé ugyanis nem volt útja, és a járás székhelyét, Óradnát nem tudta megközelíteni, csak gyalogösvényen. Lajosfalvától kezdve a Rotunda lábáig az Omul-havas úgyszólván a folyóból meredeken szökken fel az ég felé, és csak egy keskeny ösvényen lehet ezen a szakaszon közlekedni. Gyors megoldásként minden árut Óradnától a Kárpátok gerincén keresztül teherautókkal szállítottunk egészen a Rotunda keleti lábáig, ott mindent kis havasi lovakra raktak fel, és így került minden a folyó partján levő keskeny ösvényen a községbe. Ez az eljárás azonban igen hosszadalmas és körülményes volt, ezért az államépítészeti hivatal igen sok robbantással az ösvényt annyira szélesítette, hogy ott olyan széles utat építhetett, amelyen bármilyen géppel vagy járművel közlekedni lehetett. Így a lehetetlen helyzetéből ki lett mentve Lajosfalva, Magyarországnak egyetlen olyan községe, amely a Kárpátok koszorújának külső lábánál feküdt.

1942-ben a budapesti Földhitel Intézet szabad kézből megvásárolta Besztercén a Brecher-féle birtokot, belsőséggel együtt. A földművelésügyi miniszter Udvarhely megyéből vitt oda földműves családokat. Abban az időben történt, hogy Udvarhely vármegye Atyha nevű községé-

nek egy részét a földcsuszamlás megsemmisítette és így sok földműves család hajléktalanná vált; onnan költözött át Besztercére mintegy 25-30 római katolikus család. Minden család kapott új házat, gazdasági épületeket és a megélhetésüket biztosító földterületet, hosszú lejáratú törlesztéses kölcsönre; ezek ma is ott élnek.

Az újonnan megvont országhatárok mindkét oldalon igen sok gondot, aggodalmat okoztak a széjjelszakított családoknak. Mindkét oldalról érkeztek és szaporodtak a vész hírek, melyek persze nem mind feleltek meg a valóságnak. Én nagyon aggódtam édesanyámért, ki egyedül élt Aranyosgyéresen, a község szélén lévő szülőházunkban. Akkor még nem lehetett útlevélhez jutni, és így megkíséreltem a lehetetlent: a Kolozsváron székelő Chinazu román konzulhoz fordultam és neki elpanaszoltam a helyzetünket; tőle kaptam egy 24 órára érvényes határ-átlépési engedélyt és azt a felvilágosítást, hogy bár Kolozsvár és Torda között a Feleken keresztül semmiféle járműforgalom nincs, de reggel menjek fel 7 órakor a Feleketetőre, a határbódéhoz, akkorra érkeznek oda Tordáról a hivatalos személyek, és azzal a gépkocsival, mely üresen megy vissza, mindjárt elmehetek Tordáig. Nagy elfoglaltságomra való tekintettel a vasárnapot akartam erre a kirándulásra felhasználni, de a Feleketetőre megérkezve azzal a kellemetlen hírrel fogadtak, hogy vasárnaponként nem szoktak azok a hivatalos urak kijönni. Így vegyes érzelmekkel bár, de gyalog indultam neki egymagamban a hosszú útnak. Négyórás gyaloglás után szerencsésen megérkeztem Tordára, ott első utam a magában ott élő nővéremhez vezetett. Mária nővéremet az istállójuknak padlásán találtam meg a kicsiny vackában. Egy gyönyörű és hatalmas emeletes lakóháza volt ugyan, nagy udvarral és kerttel, istállóval, kocsiszínnel, kocsislakással, de amikor

gyermekei felnőttek, és más helyen telepedtek le, ő meg özvegy lett – a nagy házának minden részét, több családnak bérbe adta. Fenn tudta volna ugyan jól tartani magát a nyelvóráiból is, hiszen öt nyelven tökéletesen beszélt, de akkor kicsoda jótékonykodott volna? Kicsoda támasztotta volna új életre az erdélyi háziipar minden ágazatát, a népművészetet, népművelődést? Kicsoda támogatta volna olyan nagy mértékben hitvallásos iskoláinkat, melyek akkor drága anyanyelvünk megőrzésének egyedüli védőbástyái voltak? És kicsoda segítette volna ruházattal, élelemmel és tankönyvekkel a tanuló fiatalságot? Ő az egyházmegyei és városi nőszövetségi elnökségeit nem díszes címeknek tekintette, hanem pihenés nélküli, fáradhatatlan, önzetlen és áldozatos munkásságnak. Mindezeknek érdekében minden anyagi áldozatot meghozott. Mikor a lakóházának minden zuga ki volt használva, az istállót, minden tartozékával és padlásával átalakította ugyancsak lakásokká, és azokat is mind bérbe adta. Saját magának csak egy kis padlószobácskát tartott meg, ott találtam reá. Oda is csak kívülről, az udvarról lehetett feljutni egy keskeny, nagyon meredek, fából összetákolts lépcsőn, ahol valósággal életveszélyes volt a közlekedés. A kis szobácskája valóságos népművészeti múzeum volt, hol a nővérem egymagában is jól érezte magát, soha egy panaszos szót nem hallottam tőle. Hős lelkű asszony volt, ki a nincstelenségében sem elégedetlenkedett és nem siránkozott sohasem. Akkor volt boldog, hogyha az egyházunkat és népünket szolgálhatta teljes szívvvel és teljes erővel.

A nővéremtől a prefectushoz mentem, kit a vármegye-házában, hivatalában meg is találtam, dacára a vasárnapnak. Vele eszmecserét folytattunk; megmondtam neki, hogy Észak-Erdély két olyan megyéjének vagyok a főis-

pánja, ahol a lakosság többsége román, és ezt az adottságot egy percig sem hagytam figyelmen kívül. Annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy az ő megyéjében lakó legközelebbi hozzátartozóimnak sem lesznek különösebb nehézségei. Ezt ő meg is ígérte, és dicséretére legyen mondva – be is tartotta.

Dolgomnak végeztével gépkocsit fogadtam, mert máskülönben programomnak még hátra levő része nem fért volna bele az engedélyezett 24 órába. Aranyosgyéresen felkerestem ott lakó öcsémet és a tőle külön lakó édesanyámat. Mindnyájukat a körülményekhez képest tűrhető állapotban és helyzetben találtam. Rövid ott-tartózkodás után folytattam utamat Hadrév községig, hol a két Szilvász nővér birtokának – közjegyzői meghatalmazás alapján – én voltam a felügyelője. A birtok helyi vezetője egy emberöltőn keresztül Neményi József volt, ki azzal fogadott, hogy a birtokra olyan adót róttak ki, hogy ha az egész jószágállományt, gabonakészletet, tehát az egész élő és holt felszerelést eladjuk, akkor sem tudjuk ezeknek az árából a kirótt adót megfizetni. Utamat tovább folytattam Marosludasig, a fenti gazdaság jogtanácsosáig, dr. Olteanig. Vele megbeszéltem a további teendőket, fellebbezés, felülvizsgálat, stb. Azután utam további állomása Gyeke község volt, hol egy unokatestvéremnek, özv. Béli Györgynének volt birtoka, amely ugyancsak az én felügyeletem alatt állott. Ott is megtettem a szükséges intézkedéseket, majd a szomszédos községnél, Szentgottárdnál átléptem az országhatárt és megint Magyarországon voltam. Az engedélyezett 24 óra alatt mindezeket el tudtam intézni.

Az új országhatár igen sok bonyodalmat, nehézséget eredményezett, így például egyik leányom férjével és kis gyermekeivel Dél-Erdélyben rekedt, Mezőpagocsán, a ha-

tártól három kilométernyire. Az első pár hónapban semmi találkozási lehetőségünk nem volt. Később megengedték a határnak bizonyos pontjain a találkozást és beszélgetést, mely csak rövid ideig tarthatott. Ezzel a lehetőséggel mi is többször éltünk. Gépkocsival kellett megtennünk a hosszú utat Mezőrücsig. Rücs és Pagocsa között volt a határ, mely a dr. Vulcuék gazdaságát pontosan kettészelte úgy, hogy az istállók az egyik országban voltak, de a szérűskert, a kút és itatóvályúk a másikon. Szóval a jószág naponta többször is át kellett menjen a határon, hogy megittassák őket. Határbeszélgetéseink alkalmával több ízben tapasztaltuk ezt a lehetetlen helyzetet. Így volt ez Katona és Melegföldvár között is, ahol a Fekete Pali tanyáját osztotta pontosan kétfelé az új határ. Erről is személyesen győződtem meg, és ezek alapján interveniáltam bizonyos könnyítések érdekében.

Határbeszélgetéseink alkalmával ismételten előfordult az az eset, hogy mi megtettük a hosszú utat a határig, ott órákig várazkodtunk és csak azután adták tudtunkra, hogy szeretteink nem kapták meg a beszélgetéshez szükséges engedélyt. Ilyen meglepetésben gyakran volt részünk, a másik fél meg nem értő magatartása miatt.

Rövid idővel hivatalba lépésünk előtt, meghatározott időre meghívást kaptunk – Észak-Erdély valamennyi új főispánja – a belügyminiszterhez. A miniszter akkor vette be tőlünk a hivatali esküt. Az esküformulát egy titkár olvasta fel mondatonként, és mi kórusban mondtuk azt utána. Ennek végeztével a miniszter sok szerencsét kívánt nekünk a munkánkhoz és néhány gyakorlati tanáccsal látott el minket.

1941 első évnegyedében – miután már minden észak-erdélyi vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlésén megtörtént az új főispánok beiktatása (installációja)

Az új magyar–román határ egy szakasza

Az 1938-ban lebontott dési Rákóczi-ház

Alagútépítés a szeretfalva–dédai vasútvonalon

– megint meghívást kaptunk a fővárosba, a királyi várba. Ekkor volt az államfőnél a bemutatkozó, tisztelgő jelentkezésünk; egymás után, kisebb csoportokban, hármasával mentünk be hozzá, összesen kilencen, mert két vármegyének azonos személy volt a főispánja, éspedig éppen én. Szükségtelen volt, hogy bemutassanak neki, mert mindjárt régi ismerősként üdvözölt engem. Ismeretségünk még abból az időből datálódott, amikor én az 1-es cs. és kir. közös huszárezredben Bécsben szolgáltam mint egyéves önkéntes, ő pedig I. Ferenc József király mellett volt szárnysegéd. Ez 1910–11-ben volt. Akkor az egyéves önkéntesek – szolgálaton kívül – teljesen a tisztikarhoz számítónak tekintettek, így társaságban ismételten összejöttünk. De ezenkívül még szegről-végről atyafiságban is voltunk egymással, mert az ő édes testvéröccse – Jenő, a híres versenylovas és Afrika-vadász – az én egyik unokatestvéremet, Bethlen Rózsát vette feleségül; így engem is mindig a családhoz tartozónak számítottak. 1940–44 közötti közszolgálatom ideje alatt ez volt az első eset, amikor az államfővel együtt voltam.

A második eset a déda–szeretfalvai új vasúti vonal megnyitása, amely már egész napi program volt, 1942. december 5-én. A harmadik eset 1943. január elején Mezőhegyesen, amikor a földművelésügyi miniszter az államfő tiszteletére ott apróvadra nagy hajtóvadászatot rendezett, és arra engem is meghívott – ugyancsak egész napi program. A negyedik alkalom 1944. július hó derekán volt, amikor ő engem magánkihallgatáson fogadott.

Amit most elmondok, azzal csak rá akarok világítani arra a mentalitásra, ami előttünk teljesen ismeretlen és elképzelhetetlen volt. Még csak egészen rövid ideje foglaltam el 1940 őszén munkahelyemet, amikor felkeresett engem egy rendkívül derék, régi ismerősöm, Torma Mik-

lós, és feszengve mondta, hogy ő most küldetésben van és nem is tudja, hogy előadhatja-e küldőjének óhaját? Teljesen gyanútlanul azt mondtam neki, hogy nyugodtan közölje velem az óhaját. Erre elmondta, hogy őt Pop Grigore telcsi román lelkész kérte fel, hogy biztosítsa az ő részére az én jóindulatomat. Az illető lelkész a naszódi járás Telcs községében teljesített szolgálatot és köztudomású volt, hogy már évek óta igen nagyszabású erdőki-termeléssel foglalkozik. Akkor is több tízezer köbméter fája volt, részben az erdőn kitermelve, részben még lábon állva (bükk hasáb-tüzifa, de nagyobb részben fenyő haszonfa). Saját drótkötél pályával, több csúszdával rendelkezik. Mindez óriási értéket képviselt és így érthető volt aggodalma. Torma által arra kért, hogy én ne zavarjam az ő cirkulusait, és ezzel szemben ő egy igen tekintélyes összeget – ötmillió lejt – „bocsát rendelkezésemre”. Abban az időben volt a lejnek pengőre való beváltása, de a nagyközönség még lejben számolt. Az illető nyilván kitaposott utakon járt, és így vette magának a bátorságot, hogy egy ilyen ajánlatot tegyen. A magyar főispánság évszázadokon át „Nobile officium”⁹ volt, és ezt mindenikük megtisztelő kitüntetésnek vette, utóbb is végig közjogi méltóság, amelyért csak később, a gazdasági viszonyok súlyosbodása folytán állapítottak meg némi járandóságot, ez azonban nemigen fedezte az állással járó költségeket, úgyhogy a főispán rendszerint a sajátjából pótolta ezen járandóságot, néha bizony elég tekintélyes összeggel. Arra azonban soha egyetlen példa sem volt, hogy egy magyar főispán bárkitől is egyetlen fillér „baksist” elfogadott volna. Meg lett volna a lehetőségem és a módom arra, hogy ezt az ügyet hivatalos útra tereljem, de nem akartam hivatalos tevékenységemet azzal kezdeni, hogy az illetőt az ügyészség kezére adjam és így „mártírt” csináljak belőle – hanem

tüstént levelet írtam a püspökének, amelyben arra kértem őt, figyelmeztesse az ajánlattevőt, hogy inkább a hívei lelki ügyeivel foglalkozzék, mint ilyen kétes üzletekkel, mert ez nálunk nem megy.

Akik a rokonaink, barátaink, régi ismerőseink közül 1940–44. évek között Dél-Erdély különböző vidékeiről át-át látogattak Észak-Erdélybe, valamennyien egyértelműen, mindig azt vetették a szemünkre, hogy mi túlságosan kesztyűs kézzel bánunk a nemzetiségeinkkel és nem vesszük tekintetbe azt, hogy Dél-Erdélyben nekik már-már csaknem elviselhetetlen az életük. Nem nagyon voltak meglepődve azzal a válaszukkal, hogy a magyar kormány nem ellenségeket akar csinálni a nemzetiségekből, hanem az a szándéka, hogy itt, ahol egymás mellett, együtt kell élnünk velük, minél jobban megismerjük egymást, és minél jobban összeemelegedjünk. Sajnos, ezt az emelkedett szellemű, kulturált elgondolásunkat a másik részen nem honorálták és példánkat nem követték.

Dél-Erdélyben az atrocitások nemhogy megszűntek, vagy apadtak volna, hanem állandóan szaporodtak, úgyannyira, hogy Teleki Pál miniszterelnök komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy retorzióképpen megismételje a katonai közigazgatásnak azt az akcióját, amelylyel Észak-Erdélyből számos románt kitoloncoltak. Ez az áttelepítés azonban sokszorosan nagyobb arányú lett volna. Előzőleg több személy véleményét meghallgatta ezzel kapcsolatban, és a végén mégis elállott ettől a szándékától. Ezer szerencse, hogy így történt.

1941. április 3-án reggel futótűzként terjedt el ország-szerte Teleki Pál miniszterelnök halálának híre. Természetesen azonnal felutaztam Budapestre, hiszen őt mindnyájan nagy tudósnak és nagy emberbarátnak tartottuk. A fővárosban mindenütt döbbenetet és bizonytalanságot

tapasztaltam, mindenki másképpen kommentálta a tragédiát. Igen sokan azt erősítették, hogy Teleki saját kezével vetett véget életének; ezzel a cselekedetével akart tiltakozni Hitler legújabb követelése ellen, mely szerint a német csapatok Magyarország területén keresztül rohanják le Jugoszláviát, és pedig a magyar honvédség közreműködésével. Teleki ehhez természetesen semmiképpen sem adhatta hozzájárulását, hiszen alig pár hónappal azelőtt éppen ő írta alá Belgrádban a kormány nevében az örök barátsági szerződést. [...]

Az öngyilkosság ellen szól az a közismert tény, hogy Teleki Pál mélyen vallásos ember volt, és a katolikus egyház az öngyilkosságot főbenjáró bűnnek tartja: az életet csak az veheti el, aki azt adta. Nagybacsoni Nagy Vilmos, a későbbi honvédelmi miniszter ezzel kapcsolatban a következőket mondta egy riporternek: „Tanúk is vannak, akik azt állítják, hogy két náci tiszt ment be a Sándor-palotába április 3-ra virradó éjszaka. Nekem az a véleményem, mint annak a rendőrtisztnek, aki ott volt Teleki Pál tragédiájának színterén: A halálos lövés olyan helyen hatolt be a koponyába, ami öngyilkoságnál szokatlan. Gyanús a lövés iránya és a golyó eltávozásának helye is. A búcsúleveleket esetleg kikényszeríthették tőle, hogy alibi legyen. Persze, hogy mi történt valójában, ma már kideríthetetlen.”

A riporter még Bethlen Ezsébetet, Teleki Pál titkárnőjét is megszólaltatja: „Több orvosszakértővel beszélgettem akkoriban a tragédiáról, egyöntetű volt a véleményük, hogy az öngyilkosságok történetében nincs példa arra, hogy valaki sötét szobában követi el tettét. Pedig Teleki Pál ablakán a zsaluk be voltak húzva, teljes sötétség volt. És voltak, akik látták a két náci tisztet bemenni hozzá éjjel.” Unokahúgom nekem is pontosan így mondta el

később az esetet. A Teleki Pál tragikus mártírhálálával kapcsolatban még meg kell említenem azt, hogy az ő személyi titkárnője egyik unokahúgom, Mária nővérem második leánya volt. Nagy általános műveltséggel és nyelvtudással, perfektt gép- és gyorsírással. Ő a Várban lakott, a miniszterelnökség közelében. Előző este bejelentette főnökének, hogy ismerősei meghívták operába, és előadás után még elviszik vacsorázni. Éjszaka két óra körül hazaérkezve, férje azzal fogadta, hogy Teleki időközben három ízben is kereste telefonon. Mire odaért, már megtörtént a tragédia. A húgom hónapokig valóságos ideg-összeroppanásban vergődött, mind az az önvád gyötörte, hogy ha kéznél lett volna, talán meg tudta volna akadályozni a tragédia bekövetkezését.

Paulus vallomásából kitűnik, hogy ő a Teleki háta mögött egyezett meg olyan gyorsan a sváb Werthtel, és így minden valószínűsége megvan annak, hogy Telekit egyszerűen eltették láb alól azért, hogy semmi akadálya ne legyen a lerohanásnak.¹⁰

Budapesten létem második napján délelőtt az egykori Hungária Szállótól a pesti Duna-parton igyekeztem dolgom után, amikor a budai oldalról rettenetes dübörgésre, csörömpölésre lettem figyelmes. Akkor vonult lefelé Óbuda felől Budafok felé a Duna jobb alsó rakpartján a német gépesített hadsereg, hihetetlen gyors ütemben. A következő úton rémes zajt csaptak a hernyótalpas, lánctalpas harcikocsik, tüzérség, tehergépkocsik, stb. Sokáig elnéztem ezt a vég nélküli karavánt.

Teleki Pál halála után azonnal meg kellett oldani utódjának kérdését. A kormányzó Bárdossyt nevezte ki miniszterelnöknek, ki előzőleg több esztendeig Bukarestben volt Magyarország követe. A kormány tagjai mind a helyükön maradtak, így a belügyminiszter körlevélben kérte fel az

ország valamennyi főispánját, hogy maradjanak a helyükön, miután a kormány politikájának vonalvezetésében semmi törés nincs.

Bárdossy csak pár hónapig viselte ezt a tisztséget, azután őt is felváltották. [...]

1942. január derekán levelet kaptam egyik unokanővéremtől, Mikes Árminné, Bethlen Timától, a Háromszék megyei Zabolából, melyben bejelenti, hogy harmadik leánya, Hanna elmátkásodott a Teleki Pál fiával, Gézával. Egyben arra kért, hogy a februárban megtartandó esküvőn vállaljam el az egyik tanúnak tisztségét.

Nagy elfoglaltságom dacára is természetesen rokoni kötelességemnek éreztem ezt elvállalni, bár igen fárasztó volt ez a kirándulásom. Egyik éjszaka utaztam vonaton le oda, másnap megtörtént előbb a polgári, majd utána az egyházi esketés és a következő éjszaka visszautaztam, hogy reggel ismét hivatalomban lehessenek.

Hanem amit Zabolán tapasztaltam, az sokszorosán kárpótolt minden fáradalomért és életem végéig emlékezetes élményem marad. Dacára annak, hogy közeli rokonok voltunk és hogy egész Erdélyt széltében-hosszában sokszor végigjártam, de Zabolára most jutottam el életemben először. Meglepődtem annak gyönyörű fekvésén, a szépen gondozott, hatalmas díszkert folytatódólagosan átment az évszázados szálerdőbe, ahol ugyancsak jó karban tartott sétányok voltak. Megfízethetetlen volt a felséges levegő és a tökéletes csend, valóságos idegszanatórium.

A polgári esketés a családi otthonban történt, majd az egyházi esketés következett a gyönyörűen feldíszített, csodálatosan szép református templomban. Az út két oldalán egészen a templom bejáratáig, a falu egész fiatal-sága, fiúk és leányok állottak sorfalat gyönyörű ünneplő

népviselőben, közöttük vonult végig a fiatal pár, a családtagok és a vendégek. A templom zsúfolásig tömve volt az ünneplő gyülekezettel. Az istentiszteleti és az esketési szolgálatot Fikker Ferenc helybeli református lelkész végezte. Utána a család és a meghívott vendégek visszamentek a kastélyba, ahol már várt rájuk az ebéd. Ebéd alatt az eskető lelkész és a másik tanú – dr. Szent Iványi Gábor, Háromszék vármegye akkori főispánja – mondott pohárköszöntőt az ifjú párra, majd kicsit lepihentünk, azután megtekintettük a szövőgyárat is. Amint alkonyodni kezdett, fáklós menettel a kastély elé vonult a helybeli dalárda és a falu egész lakossága – apraja-nagyja.

Előbb egy igen értelmes kispálya, az egész gyülekezet nevében felköszöntötte az ifjú párt és az örömanót – ezt Teleki Géza igen talpraesett, rögtönzött beszéddel köszönte meg. Utána a kitűnően vezetett dalárda adott elő néhány szép népdalt. A tiszteletnek, ragaszkodásnak és szeretetnek ilyen spontán és általános megnyilvánulása az „uraság” irányában, igen mély benyomást tett reám. Ennek szálai azonban a régmúlt időkre nyúlnak vissza.

Tima unokatestvérem fiatalon ment férjhez Zabolára, ahol mindjárt hozzákezdett a jótékonykodáshoz, betegeket látogatott, szegény családokat rendszeresen segélyezett, iskolás gyermekeket felruházott, a jobb tanulókat megjutalmazta, hogy így a gyengébbeket is serkentsen jobb igyekezetre, stb. stb. Aztán jött az első világháború, és kezdtek érkezni a szomorú hírek hősi halottokról. Erre elhatározta, hogy árvaházat állít fel Zabolán. Egy szép, nagy főutcai házat kiürített és azt saját költségén teljesen berendezte és felszerelte. Ide gyűjtötte össze a község és a környék hadiárvaíait, őket ruházta, étellemezte és iskoláztatta, majd kenyérhez juttatta. Az árvaházat fenntartotta egészen a húszas évek végéig, akkor azonban a

gazdasági helyzetük romlása miatt kénytelen volt azt mindenestől átadni az Erdélyi Református Egyházkerületnek – éspedig minden ellenszolgáltatás nélkül. A harctérről egymás után jöttek haza a hadirokkantak, sánták, bénák, amputáltak és sokan olyanok, akik legdrágább kincsüket, a szemük világát is elvesztették. A Tima legnagyobb leánya akkor már serdülő korban volt, mindjárt megtanulta a vakírást és olvasást, összegyűjtötte ehhez a rengeteg kelléket és sok éven át rendszeresen tanította a szerencsétlen világtalanokat írni és olvasni. Eközben állandóan foglalkozott velük lelki téren is, szórakoztatta, bátorította, erősítette őket mindaddig, amíg bele nem szoktak új életkörülményeikbe.

Az árvaházon kívül Tima Zabolán egy kisebb kapacitású textilgyárat létesített azzal az elgondolással, hogy azoknak a zabolai lakosoknak, akik a mezőgazdasági termelésben nem tudnak elhelyezkedni – férfiaknak, asszonyoknak, leányoknak – egyaránt munkalehetőséget nyújtson. Így kötötte őket az otthonukhoz és ezeknek nem kellett vármegyéjükből és Erdélyből messze földre elvándorolniuk, hogy idegenben keressék boldogulásukat. A gyárat egy textilmérnök szerelte fel és vezette igen jó eredménnyel; nagyon szép és jó kelmét állítottak elő és e mellett nagyon sok falusi embernek teremtettek munkalehetőséget.

Az árvaházhoz teljesen hasonló létesítményt említhetnek meg Bethlen községben, ugyancsak az első világháború elejéből. Ott lakott egyik nagybátyám, egyben keresztapám. A súlyos védelmi harcok akkor Kelet-Galíciában és Bukovinában folytak, és olyan tömegesen hozták onnan át a hátszágba a sebesülteket, hogy a besztercei és Dés vármegyei közkórház már tömve volt és így nem bírtak már több beteget elhelyezni. Ezt a helyzetet látva, Bethlen

Pál nagybátyám kiürítette emeletes kastélyának jó részét és az üressé vált termeket berendezte hadikórháznak. Orvosokat kapott a miniszter útján, míg hivatásos és kiképzett önkéntes ápolónőkről ő maga gondoskodott, úgyszintén ezeknek és a sebesülteknek ételmezéséről, valamint az egész intézmény minden fenntartási költségéről. Ez a kórház a négy évig tartó háború végéig üzemben volt.

Hosszadalmas lenne mindazokat az emberbaráti szolgálásokat felsorolni, amelyekről tudomásom van, ezért itt csak a legközelebbi hozzátartozók közül említek meg néhányat. A fentiekén kívül meg kell emlékezmem nővéremről, Máriáról és fivéremről, Bálintról. Mindketten Dél-Erdélyben laktak és ott is maradtak. Nővérem elnöknője volt a Nagyenyedi Református Egyházmegyei, valamint a Torda városi Református Nőszövetségnek. Ezen minőségben egészen csodálatos, fáradhatatlan és önzetlen emberbaráti tevékenységet fejtett ki. Gondosan ügyelt arra, hogy az alkotmányban biztosított jogaink kereteit és az érvényben lévő törvényrendeletek által vont korlátokat át ne lépje. Ennek dacára számtalan esetben volt – hosszabb, rövidebb ideig – az akkori szigurancának,¹¹ és az akkori rendőrségnek „vendége”. Ezt a helyzetét szem előtt tartva, kis szobájában a hátizsákja, pár napi élelemmel és pokrócával állandóan készenlétben volt, így a nap bármely szakában jöttek vagy küldtek érte, ő abban a percben indult is a csomagjával, mert sohasem tudhatta, hogy mennyi ideig kell ottmaradnia. Amikor 1944. szeptember 5-én este a honvéd csapatok Tordára értek, akkor is ugyanott volt, egy másik úriasszony társával „vendégségben”, de akkor az örök szétszaladtak, és így ők ketten haza tudtak menni. Mária nővéremnek páratlan áldozat-

tos, áldásos és szociális munkásságáról nem oldalakat, hanem köteteket lehetne írni.

Bálint fivérem Nagyküküllő vármegyében, Keresd községben lakott és ott mintagazdasága volt. Mezőgazdasági és közgazdasági tevékenységet folytatott, politikával sohasem foglalkozott. Ehelyett egyházi téren tevékenykedett behatóan, aminek következtében előbb a Nagyszebeni Református Egyházmegye, majd később a kolozsvári székhellyel bíró Erdélyi Református Egyházkerület főgondnokául választották meg. Ennek az egyházkerületnek a hatásköre – egyházi téren – egész Erdély területére kiterjedt. Főgondnoki minőségében úgy az egyházmegye, mint az egyházkerület valamennyi gyülekezetének helyzetét, sorsát állandóan éber figyelemmel tartotta, és mindig ott nyújtott segítséget, ahol az a legindokoltabb volt. Egyházi téren kifejtett tevékenysége az áldozatos és áldásos emberbaráti szolgálatnak kiapadhatatlanul hosszú sora volt.

Szívügye volt a „Szászvárosi Árvaház”, és mindent megtett ennek fenntartása érdekében. Ő maga is elvállalta néhány árva eltartásának és taníttatásának költségeit. Egyik közülök Gáspár János, ki a teológiát elvégezve, éppen az én egyházmegyémben, Várkuduban lett lelkész; az ő öccse, Gáspár Zoltán meg Rettegen lett tanár. Mindketten a fivérem támogatásával szerezhették meg képesítésüket.

1940-ben Erdély megosztásával az Erdélyi Református Egyházkerület is két részre szakadt. A Kolozsváron maradt központ az Igazgatótanács útján azonnal hivatalosan megbízta a Dél-Erdélyben maradt főgondnokot – fivéremet – és a Tövisen állásban levő Nagy Ferenc igazgatótanácsos esperest a Dél-Erdélyben lakó hívek gondozásával és az egyházközségek kormányzásával. Ez a feladat szél-

malomharcnak volt nevezhető, mert minden lépésüknél és intézkedésüknél akadályba ütköztek. Akkortáiban ott a szórványokban élő magyarság állandó zaklatásnak volt kitéve; sok helyen a magyar családok otthonát feldúlták és a náluk talált élelmiszereket, szalonnát, zsírt, lisztet, kenyérgabonát az utolsó szemig elhordták. Keresden ez nem történt meg ilyen radikálisan, a fivérem magtárja érintetlen maradt, és így ő igen sok kifosztott családnak juttatott gazdasági terményeket. Egy szerencsétlen sokgyermekes családnak elhajtották az egyetlen tehenét, és fivérem a már amúgy is megfogyatkozott jószágállományából egy fejőstehenet ajándékozott nekik, hogy a gyermekek éhen ne haljanak. A sok jótéteménynek az lett a jutalma, hogy Románia fegyverletétele után a hatóságok őt, aki sohasem foglalkozott politikával, soha katona sem volt, letartóztatták és előbb Nagyenyeden, majd Bukarestben tartották hosszú ideig – másfél évig. A sok méltatlan meghurcoltatás következtében súlyos szívbjait kapott és röviddel kiszabadulása után meghalt – 1946. május 20-án. [...]

1942 nyarán Besztercére lovas fogatokból és málhás szekerekből álló hosszú karaván érkezett; ezek a Bukovinában régen megtelepedett földbirtokosok voltak, régebben valamennyien osztrák állampolgárok, kik ott igen jól érezték magukat, és szorgalmas munkájuk után igen jól prosperáltak. A megváltozott körülmények mellett azonban nem voltak hajlandók vállalni azt a sorsot, ami ott reájuk várt, így mindenüket hátrahagyva, átjöttek Erdélybe. A hatóságok természetesen minden lehető támogatást megadtak nekik. Egy részük Erdélyben maradt, de nagyobb részük pár heti pihenő után tovább folytatta útját nyugat felé. Ez az esemény bizony sokakat gondolkodóba ejtett.

A bukovinai menekült földbirtokosok közül többekre jól visszaemlékszem: gr. Vasilcóra, kinek Berhomedben volt nagy kastélya, mezőgazdasági birtoka és a környéken óriási, igen jól kezelt erdőuralma és nagyvadra elsőrendű vadászterülete. Vasilco ukrán nemzetiségű, osztrák kultúrájú, igen sokoldalú úriember volt. Ő Erzsébetvárosban telepedett le. Közöttük volt még a két Medveszky fivér, Laci és Gyuri – magyar fiúk, kik tényleges katonatisztként kerültek annak idején az egyik cs. és kir. közös huszárezreddel Bukovinába, ott aztán elvették egy osztrák nagybirtokos két leányát. Az első világháború után a katonaságnak hátat fordítottak, és a feleségük birtokát kezelték. Aztán ott volt gr. Saintquantin, továbbá Szkibuievszky és még mások, kiknek nevére már nem emlékszem. Persze mindenik az egész családjával, jó kocsikkal, több málhás szekérrel és kitűnő lovakkal, melyek jórészt a radauci kincstári ménesből származtak. Besztercére megérkezve, lovaikat hamarosan áruba bocsátották. Ezt megtudva, mindjárt jelentést tettem a földművelődésügyi minisztérium lótenyésztési főosztályának, honnan a bizottság lejött és a megfelelőket, három huzul mént és nyolc-tíz angol–arab jellegű kancát becsárban, készpénzért megvásárolt. A méneket beosztották a fedeztetési állomásokra, a kancákat kiosztották a köztenyésztetbe egyes vállalkozóknak.

A már előbb említett Szkibuievszky családotól együtt lengyel nemzetiségű volt és nagy lelkesedéssel beszélt a magyar nemzetről, a történelmi kapcsolatokról és valósággal bálványozással Báthory Istvánról, kit az erdélyi fejedelmi székéből hívtak meg a lengyel királyi trónra, és akinek uralkodása alatt Lengyelország az aranykorát élte.¹² [...]

1942 augusztusában ismét temetésre kellett Budapestre

mennem. Akkor temettük nagybányai Horthy István kormányzóhelyettést. Ő előzőleg a MÁV-nak volt elnökgazgatója. Ilyen minőségben egy ízben kerestem fel őt valami hivatalos ügyben az Andrássy úti MÁV központi palotájában. Időközben katonai szolgálatra jelentkezett, mint repülőtiszt és rögtön a harctérre kéredzkedett. Utóbb a parlament megválasztotta őt kormányzóhelyettesnek és ilyen minőségben visszarendelték arcvonal mögötti szolgálatra.¹³ Ez a rendelet éppen Szent István napján, augusztus 20-án érte, és ő megkérte parancsnokát, engedje meg, hogy búcsúzóul még egyszer felszállhasson a szolgálati gépén és néhány kört tehessen még hazaindulása előtt. Alighogy felszállt, a motor valami hibát kapott, a gép lezuhant lángokba borulva, és a kormányzóhelyettes felismerhetetlenné összeégve, szörnyethalt. A parlament kupolatermében volt felravatalozva, ott volt a gyászszertartás, és onnan kísértük ki a pályaudvarra, ahol már egy hosszú különvonat-szerelvény várt készenlétben; ez vitte a holttestet és mindnyájunkat, akik meghívást kaptunk, Kenderesre, ahol a családi sírkertben helyezték örök nyugalomra. A kormányzót és hitvestársát természetesen rendkívül megrázta ez a nem várt sorscsapás.

A kenderesi belsőségben láttam felállítva azt a hatalmas, remekbe faragott, galambdúcos kaput, amit a Székelyföldről ajánlottak fel az államfőnek. Az ottani gyászszertartás végeztével a temetésen részt vevőket ugyanaz a különvonat szállította vissza a fővárosba. A különvonattól függetlenül rengetegen mentek ki Kenderesre gépkocsival is.

A bécsi döntés az új országhatárt úgy vonta meg, hogy Észak-Erdély négy vármegyéje, éspedig Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék, vasúton egyáltalában nem volt megközelíthető, és egyéb járművel is csak a beszerce–

szászrégeni, meglehetősen rossz állapotban levő köves úton. Ezt az egyedüli útvonalat azonnal jól használható állapotba kellett tenni, mert ennek igénybevétele rendkívül nagy volt, ezen bonyolódott le a négy vármegye egész utas- és áruforgalma éspedig úgy, hogy az utasok a kolozsvár–besztercei vonalon utaztak Sajómagyarosig vagy Besztercéig, onnan autóbusszal Szászrégenig, ahol megint vonatra szállva folytathatták útjukat Marosvásárhely, majd Sepsiszentgyörgy felé. Ugyanígy történt az egész teheráru-szállítás, többszöri átrakással, hol vonattal, hol gépkocsival. Ez a kényszermegoldás rendkívül költséges és hosszadalmas volt, és így ezen a helyzeten sürgősen változtatni kellett. A legelső teendő volt Szászlekence és Teke között keskeny nyomtávú vasúti vonalat építeni; Lekencéig ugyanis el lehetett jutni a sajómagyaros-marosludasi vasúti vonalon, de itt aztán átment ez dél-erdélyi területre. A teke-marosvásárhelyi keskeny nyomtávú vonal már Észak-Erdélyhez tartozott. A fent említett vonalszakasz bámulatos gyorsan elkészült úgy, hogy ezáltal különösen a teheráru-forgalom tekintetében már 1940 őszén nagy mértékben tehermentesítve lett a beszterce–szászrégeni állami út; így gyorsabb és olcsóbb lett a Székelyföld ellátása. Egyidejűleg folytak már a végső megoldás, a szeretfalva–dédai normál nyomtávú vasúti vonal megépítésének előkészítő munkálatai; ez már sokkal nagyobb feladat volt.

Már a vonalvezetés tekintetében véleménykülönbség adódott elő a szakemberek között. Az egyik javaslat szerint korszerűsítették a Sajómagyaros–Szászlekence között már meglévő, rendes nyomtávú vonal, onnan a tervezett keskeny nyomtávú vonal helyett folytatólagosan mindjárt rendes nyomtávú építették Tekéig, itt a község melletti szőlőhegyen alagút fúrassék, melynek ki-

járatától kezdve a Lucz patak mentén haladna a vonal tovább Beresztelkén keresztül Szászrégenig, ahol a már meglevő székely körvasutat érné el. A második javaslat szerint, induljon az új vonal Sajószentandrásztól Szeretfalva felé és onnan haladjon tovább a Sajó völgyén felfelé Nagysajón, Monorfalván, Alsó- és Felsőrépán át Dédáig, és ott érje el a székely körvasutat.

Mindkét javaslattal kapcsolatban előadódottak úgy érvek, mint ellenérvek. Az első megoldás mellett érveltek azzal, hogy

1. ez a vonal rövidebb,
2. a Sajón keresztül nem kell külön még egy vashíd, mert ez megvan már Kerlésnél,
3. csak egy alagút kell és ez is rövidebb,
4. úgyszólván végig lapályon vezet,
5. és hogy mindezeket egybevetve, sokkal olcsóbb és hamarabb elkészül.

Ellene szólt az a körülmény, hogy igen közel van az új országhatárhoz.

A másik mellett szólt az, hogy messzebb esik a határtól, de ellene, hogy

1. még egy vashíd is kell a Sajón,
2. két alagút kell, egyik rövidebb, míg a másik cca. 1 km hosszú,
3. a pálya magasabb hegyek között, a Sajó és a Maros közötti vízváltáson keresztül vezet – és főképpen,
4. itt sok helyen régiebb és újabb suvasodások, hegycsuszamlások nyomai láthatók, tehát a terep rossz.

Sok latolgatás után mégis a második mellett történt a döntés, noha a korszerű hadigépek és felszerelés idejében lényegtelen az, hogy egy vonalszakasz 15–20 km-rel közelebb vagy távolabb esik-e a határtól és Lóczy Lajos, az

Európa-szerte nagyrabecsült geológus professzor is ellene volt ennek, éppen a bizonytalan terep miatt.

Az építési munkálatok már 1940 őszen nagy erővel megindultak. Az első, előre nem látott nehézség már a kiindulási pont közelében jelentkezett, ugyanis amikor a Sajó bal partján az új hídfőnek alapozásához a földmunkát végezték, igen vastag kősó sziklára bukkantak. Ezt hosszadalmas és különleges módszerrel teljesen vízteleníteni kellett, mert különben a sóréteg olvadása folytán később igen kellemetlen következmények adódhattak volna elő. Innen kezdődően az építési munkálatok a tervezett ütemben haladtak tovább egészen addig, amíg el nem érték a suvadásos szakaszt. Ott aztán felborult minden előzetes tervezés és számítás. A suvadásokat az okozta, hogy a termőréteg és a néhol több méter vastagságú altalaj alatt egy, a vizet át nem eresztő, kék palaréteg volt, és pedig nem vízszintes, hanem lejtős helyzetben.

Amint a palaréteg feletti agyagos réteg, mely helyenként a több méter vastagságot is elérte, a sok esőzés miatt vízzel telítődött, a palarétegen csúszva megindult a völgynek lefelé. Ez ellen az egyedüli védekezési mód a több kilométer hosszú, csuszamlós szakasz víztelenítése volt, amihez véges-végig valóságos szivárgó rendszert kellett kiképezni. Ez úgy történt, hogy egymástól meghatározott távolságra, függőleges falú, mély sáncokat ástak, míg el nem érték a palaréteget. Ezen párhuzamosan ásott árkokat aztán összekötötték haránt árkokkal, ügyelve arra, hogy a bennük összegyülemlett talajvíznek lefolyása biztosítva legyen. Mindezeket az árkokat színültig megtöltötték nagy bányakövekkel, az árkok közötti részeket beültették akác vagy egyéb csemetékkel. Így sok munkával és nagy költséggel, nagyjából elkészült a kritikus szakasznak víztelenítése, bár még sok helyen utólag is javítgatni kel-

lett azt. Egyidejűleg folyt a két alagútnak fúrása és falazása, és végig az egész vonal töltésének elkészítése. Itt újabb nehézségek merültek fel, ugyanis kiderült, hogy a helyben kitermelt föld nem felel meg a pálya töltésének; akár mennyit döngölték ezt az agyagos földet mázsás súlyú villanydöngölővel, utólag mégis mindig vagy ülepedett, vagy megcsúszott. Ezért különböző helyekről más és más struktúrájú földet szállítottak ide tehergépkocsikkal kísérletképpen, és a végén a legmegfelelőbbnek bizonyult a székesfőváros szeméttelének anyaga – utcai söpredék, melyet átrostálva, tehervonatokkal szállítottak a helyszínre. Ennek megvolt a szükséges kötőereje, meg a szilárdsága. Az egész pályatöltésnek munkáját, a nehéz földmunkát legnagyobb részben Csongrád vármegyéből ide szerződtetett kubikosok végezték. Így azután helyére jöhetett a kavicságy, a talpfák és a sínek úgy, hogy az egészen újonnan épített vasúti vonalnak hivatalos megnyitását 1942. december elejére ki lehetett tűzni.

Az építési munkálatokat számtalan esetben végignézttem és ellenőriztem. Egy alkalommal dr. Bonczos Miklós államtitkárt kalauzoltam végig a vonalon. Bonczos Csongrád vármegye egyik kerületének volt országgyűlési képviselője, ahonnan való volt az itt dolgozó kubikosok zöme. Az érdekelte őt, hogy a választói milyen körülmények között dolgoznak itt, ezen a rendkívül nehéz terepen, a ragadós agyagtalajon, a meredek hegyek között. Akkor éppen Monorfalva és Felsőrépa között folyt a munka. A fenti körülmények igen megnehezítették az alföldi kubikosok amúgy is nagyon nehéz földmunkáját. Érdekelte őt továbbá az is, hogy milyen a munkások ellátása; a megterhelő fizikai munka mellett hogyan találják meg számításukat, és hogy az egészségügyi szolgálat hogyan van megszervezve. Végigjártuk a ruházati cikkekkel és ételmi-

szerekkel ellátott dús raktárakat, a kantinokat, orvosi rendelőt, a sérültek és a lábadozók barakkját, továbbá az irodákat; mindenütt tisztaságot és rendet találtunk. Mindezen létesítmények Monorfalván voltak. Utána meghallgatta az államtitkár a munkások kéréseit, panaszait. A legtöbb panaszra az az óriási különbség adott okot, ami a Csongrád megyei munkások és az itteni hegyi községek lakóinak életszínvonalánál mutatkozott. A lóval rendelkező kubikosok egyöntetűen arra panaszkodtak, hogy lovaik részére szállást és abraktakarmányt a vidék lakosságától csak uzsoraáron tudtak vásárolni, ami a keresetük jó részét elviszi. Minden panasz fel volt jegyezve és az államtitkár közbenjárására a nehézségek okai rövidesen kiküszöböltettek, így a szükséges széna- és zabmennyiség is hatósági úton, rögzített áron lett nekik kiutalva. Többször beszéltem a monorfalvai postahivatal akkori vezetőjével, és tőle tudom, hogy a vasútépítés egész ideje alatt a vendégmunkások minden képzeletet felülmúló mennyiségű élelmiszeres postacsomagot kaptak hazulról, mert az itteni lakosságtól semmi olyan élelmiszert nem tudtak beszerezni, ami biztosította volna részükre a szükséges kalóriát.

Bonczos után a kereskedelemügyi miniszter, azután pedig a MÁV elnökgazgatója is megtekintette a munkálataikat.

Az elkészült új vasútvonal felavatása és a forgalom részére való átadása 1942. december 5-én történt meg, mely ünnepélyes alkalomra az államfő és a kormány tagjai is leutaztak. Az államfőt az új vasútvonal kiindulási pontján, a szeretfalvai állomáson fogadtam, mint a vármegye főispánja, és egyidejűleg jelentést tettem neki; azután folytattuk utunkat a végállomásig, Dédáig, de az elindulás előtt az államfő ollóval elvágta a sínek felett

kifeszített szalagot, és engedélyt adott az indulásra. Dédára megérkezve, az állomás épületével szemben felállított tribünökön helyezkedtünk el, és az államfő, a kormány tagjai s a nagyszámú meghívott vendég előtt a kereskedelemügyi miniszter részletesen ismertette a két évig tartó vasútépítés minden részletét. Ezt követően megindult az új vonalon a menetrendszerinti utas- és áruforgalom, ami az egész Székelyföld lakosságának életbevágó fontosságú volt. Itt meg kell említenem azt, hogy egy héttel a megnyitás előtt a pálya legkritikusabb szakasza annyira megcsúszott, hogy az építés vezetői már-már azon gondolkodtak, hogy bejelentik a megnyitás elhalasztását. Aztán mégis úgy döntöttek, hogy megkísérik a csaknem lehetlent: váltogatott munkáscsapatokkal, megszakítás nélküli, éjjel-nappali rohammunkával sikerült annyira rendbehozatni a megcsúszott szakaszt, hogy vállalni merték a kockázatot. Néhány nappal a megnyitás előtt az országos geológiai intézet feje még tiltakozást jelentett be az ellen, hogy az államfő életét a bizonytalan vonalon kockára tegyék, ő azonban hallani sem akart a meghátrálásról, és különvonatja elsőnek haladt át az új vonalon. Igaz ugyan, hogy előtte egy legnehezebb típusú mozdony ment és a veszélyes szakaszon csökkentett sebességgel haladtak át. Sajnos csak két évig szolgálhatta zavartalanul ez a vasúti vonal az állam és a nagyközönség érdekeit, mert amint hallottam, 1944 őszén a visszavonuló német csapatok használhatatlanná tették azt. Mindenesetre lényegesen könnyebb munka volt a tönkretett pályát megjavítani, mint azt előzőleg újan megépíteni.

A szeretfalva–dédai új vasútvonal építésével kapcsolatban még egy epizódot tartok érdemesnek megemlíteni. E vonal kiindulási állomása, bázisa Szeretfalva volt, itt tehát nem csak állomásépületre volt szükség, egész telep-

re: így raktárakra, melléképületekre, tisztviselőlakásokra, több sínpárra, váltókra, azután váltóór- és pályaór-, meg vasúti munkáslakásokra. Mindez egy valóságos kolóniát jelentett. A román többségű Szeretfalva és az állomás között több száz méter, talán egy kilométer beépítetlen terület volt egyes kisgazdák tulajdonában, melyet ők szántóföldnek használtak. Ezen a beépítetlen területen, azaz szántóföldön keresztül vezetett az út az állomásig. Erre a pusztára, a meglévő út két oldalára tervezték a mérnökök a kolóniát felépíteni, mert ez volt a legössze-
rűbb és a legcélszerűbb megoldás. Ilyen irányban megtörténtek már a felmérések, és a tervrajzok is elkészültek már, sőt tudomásom szerint mindezek a felsőbb fórumok részéről jóvá is voltak már hagyva. Amikor azonban a kivitelezésre került sor, egyes érdekeltek méltatlankodni kezdtek, sőt egy román falusi asszony megjátszotta a „főjelenetet” – egy munkagép elé vetette magát és torkaszakadtából ordítani kezdett, hogy csak az ő holttestén keresztül fognak itt építkezni. A csoportvezető jelentette az esetet a főmérnöknek, a főmérnök pedig a kereskedelemügyi miniszternek. Akkor még a magántulajdon szent és sérthetetlen volt, de érvényben volt egy olyan törvényes rendelet, mely szerint, ha a közérdek úgy kívánta, bárkitől, bármilyen ingatlant igénybe lehet venni, de ebben az esetben nem az egyoldalúan megállapított kényszerárat kapja a volt tulajdonos, hanem a tényleges forgalmi értéket. Ennek dacára a miniszter úgy döntött, hogy a kolónia részére máshol kell helyet keresni, mert nem akarja, hogy „kisebbségi sérelem” legyen ezen ügyből kifolyólag. Így előlről kezdődött az egész procedura helykereséssel, tervek készítésével, ezek jóváhagyásával, stb. stb. és a kolónia kikerült egy hegyoldalra, az erdők szélére, teljesen izoláltan és távol a falutól. A tervezett egy komp-

lexum helyett lett három különálló, az egyik a falu, a másik az állomás a tartozékaival, és a harmadik a kolónia. A kormányzat ezzel is azt igazolta, hogy még az ésszerűség és a célszerűség feláldozásával is tartózkodni akar minden olyan intézkedéstől, amely kisebbségi sérelemnek minősülhetne, noha semmi károsodás nem érné az érdekelteket.

Bárdossyt Kállay Miklós követte a miniszterelnöki székben – nekem iskolapajtásom. Hamarosan végiglátogatta a visszacsatolt Észak-Erdély tíz vármegyéjét. Besztercére Marosvásárhelyről jött, én elébe mentem Vásárhelyre és onnan együtt folytattuk utunkat. Petelénél értük el Maros-Torda megyének szászok által lakott részét, és ott azonnal feltűnt nekünk a „meleg fogadtatás”. Petele egy igen jómódú, rendezett nagyközség volt akkor, az úttest és a járdák tisztára seperve, de sehol egy lobogó, egy virág, sőt még ember sem. Minden kapu zárva, minden ablak zsaluja gondosan becsukva és sehol egyetlen élőlény. A magyar miniszterelnök és kísérete egy teljesen kihaltnak tetsző helységen vonult végig.

A Hitler által megbolondított szászág addig ment, hogy ha valamelyiküknek magyar hivatalban volt dolga, egyszerűen felrántotta az ajtót és jobb karját az ég felé lendítve, harsány „Heil Hitler” kiáltással kezdte el mondanivalóját. Mintha Magyarországnak nem is volna államfője, mintha az ország máris német gyarmat vagy bekebelezett tartomány lenne. Mindezekről annak idején részletes, átfogó jelentést tettem, számtalan konkrét adattal alátámasztva a Miniszterelnökség II. ügyosztályához, ui. az ilyen természetű ügyek ennek hatáskörébe tartoztak.

A Magyarországhoz visszacsatolt észak-erdélyi városok helyőrségei a trianoni részből ide vezényelt csapategységekből lettek megalakítva; így történt ez Besztercén is.

Később aztán az itteni fiatalság is sor alá kellett álljon. Az első sorozásra a megye községeiből begyűlt fiatalság a gyalogsági laktanya udvarán kellett jelentkezzen. Helyi népviseletben jelentek meg, házi szöttes, fehér vászonból készült feszes nadrág, ugyanilyen anyagból készült bő ing, mely a lábszár közepéig ért, ezt kiegészítette a báránybőr bélésű, díszesen kivarrott mellrevaló (kocsok). Valamennyien úgy néztek ki, mintha szoknyában jöttek volna. Ami nekünk természetes és megszokott látvány volt, az a dunántúli meg az alföldi legénység szemében olyan komikusnak tűnt fel, hogy nem győzték magukat agyonnevetni. Akadtak közöttük olyan túlbuzgók is, akik késsel kezdték körülmélni a kilógó ingeket, hogy így „emberi alakot” adjanak a fiúknak. Egy ismerősöm lóhalálában jött fel hozzám ezzel a szenzációval, és én nyomban távbeszélőn kértem az állomásparancsnokot, hogy vettessen véget ennek a magánvállalkozásnak, mert ami az egyiknek tréfa – mindenesetre igen durva tréfa – az a másikat esetleg vérig sérti önérzetében.

A sztálingrádi vereség¹⁴ után pár héttel egyik német hadsereg (úgy mondták a VI.) roncsai, szünet nélküli hazafelé hömpölygés közben, megrekedt a Kárpátokban. Ezek mind gépesített alakulatok voltak, és élük a több méter magas hótorlaszokkal nem tudott megküzdeni. Ugyanis a Beszterce–Dornavatrai főközlekedési útvonalon nem volt határátlépő pont és így a Kárpátok nyugati oldalán levő utolsó, még Magyarországhoz tartozó település, Tihuca és a keleti oldalon fekvő, de már Bukovinához tartozó első község, Poiana–Stampi között évek óta semmiféle járműforgalom nem volt, és így a hótorlaszok elérték a 4-5 méter magasságot is. Végeláthatatlan sorban egyik gépjármű a másikat érte és egyik sem mozdulhatott sem előre, sem hátra. Tisztjeik bemondása szerint ez a sor

meghaladta az 50 km hosszúságot. Amint ennek a kritikus helyzetnek híre kerülő utakon megérkezett Besztercére, azonnal megtétettek a szükséges intézkedések: a hatóság több ezer, szerszámokkal felszerelt munkást irányított oda, és a német népközösség a városokon és a falvakon élelmiszereket gyűjtött.

Magam is kiszálltam a helyszínre, hogy a mentési munkákat ellenőrizzem. Miután egyéb fontos dolgaim miatt nappal nem mehettem, így éjjel tettem meg ezt az utat. Valóban kísérteties látvány volt, amint gépkocsimat hátrahagyva és a tökéletes sötétségben, a nagy hóban egyedül gázolva és botorkálva egyszerre csak megpillantottam előttem nagy távolságban az imbolygó fáklyafénynél dolgozó munkásainknak hosszú sorát. Az ilyen utakra sohasem szoktam magam mellé kísérőt vinni, mert nem mindenki szereti az ilyen kirándulásokat. Végre elértem a katonakaravánt, és akkor a legsiralmasabb kép tárult eléem. A német katonák a nagyon hosszú úttól agyongyötörve, teljesen elcsigázva, a dermesztő hidegtől csaknem megfagyva és teljesen kiéhezve néztek szembe bizonytalan és kilátástalan sorsukkal. Önkéntelenül Szmolenszk és Berezina¹⁵ jutott eszembe. Munkásaink a közeli erdőkből hozott fával sok helyen máglyákat gyűjtöttek, melyeknél természetesen nemcsak ők, hanem a német katonák is melegekedhettek. Időközben a százok is megérkeztek az összegyűlt élelmiszerekkel, így aztán a német katonaság meg volt mentve. Munkásainknak éjjel-nappal, lapátokkal és csákányozással sikerült a több kilométer útvonalon egy nyomtáv szélességben az utat szabaddá tenni, és így a karaván folytathatta útját hazafelé. [...]

1943 telének vége felé, egy kora reggel azt jelentették nekem, hogy előző este Besztercére gyalogmenetben egy nagy orosz hadifogoly-szállítmány érkezett, német kato-

nák felügyelete alatt. Az éjszakát a város központjában levő sporttelepen töltötték a puszta földön, ahonnan hajnalban tovább indultak. Akik közülük a teljes kimerülés folytán nem bírtak talpraállni, azokat a német katonák egyszerűen lelövöldözték, mint a veszett ebeket. Az esetet nyomban közöltem a honvédség mellett szolgálatot teljesítő vöröskeresztes főnökasszonnyal, Bornemissza Adállal, kérve őt, hogy jelentse azt tovább a Nemzetközi Vöröskeresztnek.

1944 tavaszán ugyancsak Észak-Erdélyen keresztül költöztek vissza Németországba az ukrainai német telepek. Hogy ezeknek a száma mennyire tehető, azt nem tudhatom. Mindenesetre több ezren voltak, becslésem szerint mintegy 20-30 ezren. Falvanként, előre meghatározott sorrendben követték egymást az egyes csoportok. Minden családnak két-három jól felpakolt lovasszekere volt, igen jó lovakkal. Minden csoport több száz személyből állott. A szálláshelyük egymástól kb. 30 kilométernyire volt kijelölve, és ahonnan jókor reggel egyik csoport elment, oda délután a következő már megérkezett. Ez a népvándorlás eltartott mintegy három hétig és a legnagyobb rendben folyt le.

Ugyanezen év nyarán követték az ukrainai németeket az észak-erdélyi szászok, ugyanígy megszervezve, de erről előzőleg már említést tettem. Belőlük 10-15% maradt vissza. Hogy Dél-Erdélyből miért nem mentek el ugyanakkor, annak magyarázatát sehol sem találtam, ez logikátlan és érthetetlen volt előttem. Utólag értesültem csak arról, hogy ehhez a román kormány nem adta meg a szükséges hozzájárulást. Mindenesetre Németországnak a rettenetes háborús emberanyag-veszteség után jól jött ez a kis utánpótlás. És itt önként vetődik fel a kérdés, hogy az egész földkerekség minden pontjára széjjelszóródott ma-

gyarság mikor fog visszatelepülni a saját hazájába, és hogy ezzel a minden egyébnél ezerszer fontosabb problémával ki fog majd foglalkozni? Ha pedig majd visszatelepülhetnek, ki fog részükre olyan életkörülményeket teremteni és biztosítani, amelyek mellett azután egyikük sem kényszerüljön a hazáját ismét elhagyni? [...]

Egykori osztálytársammal, Kállay Miklós miniszterelnökkel sokszor vitatkoztam azért, hogy a honvéd tisztikar, a vármegyei, valamint az állami gépezet minden ágazatának tisztviselői kara, továbbá a klérus is, mind tele van spékelve névmagyarosított svábokkal, szászokkal. Ezeknek minden jó tulajdonságaikat elismerem, tudom, hogy pontos, szorgalmas, pedáns, fegyelmezett emberek, akik nyugodalmas időkben mind igen jól megállják helyüket.

Sajnos azonban nem mindig élünk itt nyugalmas időket, rajtunk kívülálló okokból igen gyakran követik egymást a zűrzavaros idők. Ha pedig ezek dilemmák elé kerülnek, rendszerint a szívükre hallgatnak és nyíltan vagy alattomosan a magyar érdekek ellen cselekszenek – hiába vettek fel önként, de érdekből szépen hangzó magyar neveket, és feszítettek zsinóros magyarkában. Itt felsoroltam számos példát: vitéz Szombathelyi tábornok – a honvédség vezérkari főnöke – magyarosított nevű sváb volt. Egy alkalommal Besztercére is eljött, hogy az ott állomásozó csapategységeket meg szemlélje. Besztercén akkor nagyon szépen berendezett és jól felszerelt magyar kaszinó volt, kitűnő konyhával. A honvéd vezérkari főnököt a város magyar értelmisége természetesen oda várta ebédre, de ő inkább elment a szászok vezetőivel, a szász Brádt éttermébe, utána pedig a szomszédos Besenyő községbe, Rührich szász gazdálkodó és szőlőtulajdonos pincéjébe borkóstolóba; ott kapta a híres Steiniger bort. A magyarság felé semmi figyelmességet nem mutatott.

Utódja, Werth Henrik vezérkari főnök ugyancsak sváb, aztán Vattay (Vetter), a kormányzó legközelebbi környezetéhez tartozott¹⁶ – mindenkinek kulcspozíciója volt. Felsoroltam még egy egész sor tábornokot és polgári vezető személyt és rámutattam arra, hogy ez nem egészséges helyzet. Hozzáfűztem, hogy ezeket a kulcspozíciókat a Nagy- és Kiskunságból, Hajdú, Szabolcs, Heves, Szolnok, Somogy vármegyei, meg székelyföldi utánpótlással kell betölteni – azokban nem fogunk csalatkozni. Kállay mindenben igazat adott nekem, de azt mondta, hogy a magyar fiatalság nem szívesen megy hivatalnoki pályára. Ha ez így áll, akkor a magyar fiatalságot már az iskolában rá kell nevelni a felelősségérzetre és hivatástudatra. [...]

Mint főispán – hivatásom folytán – úgyszólván állandó kapcsolatban voltam a kormány valamennyi tagjával, természetesen elsősorban a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel, de a többi miniszterrel is. A vallás- és közoktatási miniszternél – Hómannai, majd utódjánál Szinyeinél gyakran megfordultam; Bánffy földművelésügyi miniszternél ugyancsak. Aztán Radocsay igazságügyminiszternél, kinek államtitkára, Lutilszky, egykori osztálytársam volt. Varga és Zsindely miniszterekkel ugyancsak sokszor volt dolgom. Egyetlen miniszternél, Reményi-Schneller pénzügyminiszternél soha sem voltam. Igen gyakran nem is zavartam az egyes minisztereket, hiszen jól tudtam, hogy amúgy is túl vannak terhelve komoly problémákkal. Ezért a sablonosabb, egyszerűbb ügyekben az államtitkárokhoz fordultam és a miniszterekhez csak akkor mentem, ha előbbiek a kényesebb, komplikáltabb kérdésekben nem vállalták a felelősséget.

A teljesség kedvéért meg kell még említenem azt, hogy a százság úgy látszik, állandóan panaszkodott és áskáló-

**Bethlen Béla ünnepélyes főispáni
beiktatása Désen**

**Kállay Miklós erdélyi körúton
(1942. július)**

**Gróf Bethlen Bálint,
Bethlen Béla édesapja**

Bethlen Béla bethleni lakóháza

dott ellenem a kormánynál; ezt nem Telekitől hallottam, ő sokkal régebből és sokkal jobban ismert engem, mintsem hogy feltételezhette volna rólam, hogy bárkivel szemben is igazságtalanul járjak el. A Teleki tragikus mártírhalála után Bárdossy mondta egy ízben nevetve, hogy ne bánjak a szászaimmal olyan keményen. Erre azt válaszoltam, hogy valamennyiükkel szemben a legigazságosabb és legudvariasabb a magatartásom, de a képtelen és jogtalan követeléseikre nem fogok hasra vágódni előttük.

Bárdossy után Kállay következett a miniszterelnöki székben, ki annak idején – ahogy már említettem – éveken át osztálytársam és iskolapajtásom volt. A felsőházi tagok behívásával kapcsolatban ő mondta, hogy nehézségeket csinál nekik a szászokkal szemben. Beszterce-Naszód vármegye két tagot és két póttagot kellett a felsőházba beküldjön és én el sem tudtam képzelni olyan megoldást, hogy Magyarország egyik vármegyéjének magyarsága ne legyen képviselve a felsőházban a saját emberével. Így az egyik tagságot a magyarságnak, a másikat pedig a megye összlakosságának kb. 80%-át kitevő románáságnak szántam; egyik póttagságot pedig a 7%-ot kitevő szászoknak. Úgy látszik azonban, hogy a kormánynak más irányban kötelezettségei voltak és így a második tagságot a szászok kapták meg, míg a románok be kellett érjék a póttagsággal. Ez esetben tényleg igazságtalanság érte a románáságot és ez is a szászok érdekében történt és az én intenciómmal ellentétben. Még egy ízben Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter említette, hogy a szászok sokat panaszkodnak, de amikor megmutattam neki az érem másik oldalát, akkor nekem adott igazat – úgyszintén egy másik alkalommal a közoktatásügyi miniszter is. Ennek története a következő: miután elfoglaltam hivatalmat, rövidesen sorra jöttek hozzám a különböző egy-

ségek parancsnokai, hivatalok, intézmények és felekezettek vezetői, bemutatkozó látogatásra. Ezeket a látogatókat a lehetőség szerint igyekeztem minél hamarabb viszonzni. Egy vezető személy azonban – a szász főgimnázium igazgatója – soha sem jött el hozzám, és így én őt egyáltalán nem is ismertem. Miután minden tanintézet kellőképpen megszervezve már megkezdte működését, a közoktatásügyi miniszter és kísérete sorra látogatta azokat. Megérkezése előtti napon az egész napi programját összeállítottuk és ebbe persze beiktattuk a szász gimnázium meglátogatását is. A napi program utánra egy nagyobb fogadásra meghívtam az összes vezetőket, természetesen elsősorban mindazokat, akik a tanügyhöz tartoztak, de a meghívottak közül kihagytam a szász gimnázium igazgatóját. Feljött hozzám dr. Molitoris vikárius és megkérdezte, hogy a kihagyás nem tévedésből történt-e? Megmagyaráztam neki, hogy hozzám, mint magánszemélyhez az jön el, akinek kedve tartja, de én itt nem magánszemély vagyok, hanem a kormány, végeredményben az állam képviselője, és ha valaki nem tartja szükségesnek, hogy megismerkedjék velem, akkor én sem tartom szükségesnek azt, hogy én őt, ismeretlenül egy privát meghívásban részesítsem. Ezt persze Hómann Bálintnak is megmondtam, és ő sváb származása dacára is, teljes mértékben helyeselte eljárásomat. A fogadó esttel alkalmat kívántam adni a miniszternek arra, hogy minden irányban tájékozódhasson, másrészt, hogy az érdekeltek az esetleges kéréseiket, illetőleg hiányosságait előadhassák.

Minden minisztériumban keménynek, de igazságosnak voltam elkönyvelve, és ennek a papírformának tulajdonítható az, hogy később, 1944 őszén egy sokkal kényesebb

és nehezebb feladatot kaptam, éspedig megkérdetetlenül. [...]

Beszterce-Naszód vármegyével kapcsolatban még néhány feljegyzésre érdemes eseményt említhetek meg. E vármegyének kétségtelenül a legfontosabb problémája az a felbecsülhetetlen értékű ingatlankomplexum volt, amelyet, mint célvagyont a Naszód-vidéki 44 határörközség használt. A naszódi, volt II. határőrezredet 1766-ban állította fel Mária Terézia; az ezred állományát a 44 község kellett kiállítsa. A felállítás, felszerelés és fenntartás céljaira megkaptak mintegy 350 000 katasztrális holdat kitevő, összefüggő komplexumot – mint célvagyont. Hogy ezt az óriási komplexumot egy testben adhassák át a 44 községnek, a közbeeső, magántulajdonban levő birtokrészeket igénybe vette Bécs, és az addigi tulajdonosokat más helyen, más ingatlannal kártalanította.

A mi családunknak is volt az Óradna és Borgóprund közötti részen egy igen tekintélyes erdőuradalma, amely helyett a család a Nagyalföldön kapott valami terméketlen, szikes területet. Akkor a szikes területek telkesítési módjai még ismeretlenek voltak, így a család azon hamarosan, potom áron túladott.

A fenti erdőterületen kívül kapott még a 44 község „iskola- és ösztöndíjalap” címen külön cca. 60 000 holdat. E hatalmas komplexumnak legnagyobb része erdő, de igen tekintélyes és nagy kiterjedésű legelő és kaszáló terület is volt benne. Ezzel szemben feladatuk és kötelességük volt ezt a keleti országhatárrészt, Máramarostól Maros-Tordáig, minden ellenséges betörés ellen megvédeni.

A naszódi II. határőrezred állomáshelye Naszód volt. Ott építették fel, a fent ismertetett erdőrengeteg jövedelméből fokozatosan a kaszárnnyát, a parancsnoki, tiszti és

altiszi lakásokat, raktárakat, istállókat, műhelyeket, irodákat és minden szükséges melléképületet. Ugyancsak ott volt a gyakorlótér és lövölde is.

Ugyanebben az időben állították fel folytatólagosan a csíki és a karánsebesi határőrezredek is, melyek ugyancsak megkapták az ehhez szükséges anyagi alapot. Szóval volt három azonos eredetű és rendeltetésű közvagon.

A határőrezredek 1851-ben feloszlatták és így a községek mentesültek azon kötelezettségeik alól, amelyekért a komplexumot – mint célvagyont – annak idején kapták; hiszen utóbb bevezették az általános védkötelezettséget, és így ezt az országhatárszakaszt sem kellett tovább a 44 község lakossága védelmezze. Ennek dacára az egész komplexum továbbra is megmaradt a községek használatában, és pedig minden ellenszolgáltatás nélkül, noha a józan ész és logika szerint vissza kellett volna szálljon azonnal az államra.

Ez volt a helyzet egészen az első világháború végéig, amikor is egész Erdélyt Románia kapta meg. Az egész komplexum felügyelete és igazgatása a besztercei erdőigazgatóság alá tartozott, amíg 1926-ban a „hasznosítás” céljából meg nem alakította a 44 érdekelt község a „Regna” erdőkitermelő szövetkezetet. E szövetkezet vezetősége azonban olyan lelkiismeretlenül és felelőtlenül végezte dolgát, hogy 1932-ig már több mint 200 000 000 lej veszteséget idézett elő a közvagon terhére. A következő években is csak keveset javult a helyzet.

1935-ben újból alakult a „Regna” szövetkezet és ennek élére – részben agilitása, de legfőképpen eddigi politikai tevékenysége jutalmául – a már ismételtlen említett Sioldea ügyvéd került.

Most aztán lássuk, hogy mi történt 1922–23-ban az ugyanolyan eredetű és rendeltetésű csíki közvagyonnal?

Amíg a Naszód-vidéki és karánsebesi közvagyon, melynek haszonélvezői a román községek voltak – az akkori-ban kiadott agrárreform-törvény értelmében teljes egészükben meghagyattak az érdekelt községeknek az eddigi gyakorlat szerint, addig a csíki közvagyon 1923-ban minden kártalanítás nélkül elvételre a székely községektől. A román községek részére meghagyott két komplexum összerülete mintegy 600 000 katasztrális holdat tett ki, míg a székely községektől minden ellenszolgáltatás nélkül elvett terület cca. 35 000 hold. A számok magukról beszélnek, szükségtelen ehhez minden kommentár.

Ilyen előzmények után jelentkezett nálam 1940 őszen tisztelgő látogatásra dr. Sioledea, mint a Regna erdőkitermelő szövetkezet elnökgazgatója. Láthatólag szorongások között jött be hozzám és beszélgetés közben nemcsak a Regna szövetkezet, hanem az egész erdőkomplexum sorsa felől is puhatolózott, hiszen sokan attól tartottak, hogy most már a magyar állam is élni fog az alkalmal, és a 44 község elveszti a nagy ingatlant, melyet annak idején célvagyonként kapott; talán így fog visszavágni a csíki magánjavakkal történt szörnyű igazságtalanság miatt. Én az adott körülmények között nem tartottam célszerűnek ezt a kérdést megbolygatni, azt válaszoltam, hogy az egész komplexum – igazgatás szempontjából – a földművelésügyi minisztérium alá tartozik, a Regna pedig, mint szövetkezet, még külön a pénzügyminisztérium alá is. Tartsanak be pontosan minden rendeletet, amelyet az illetékesektől kapnak, és ebben az esetben én nem fogok nekik semmi nehézséget okozni. Kellő ellenőrzés mellett a Regna valóságos aranybányának bizonyult, a tiszta jövedelme 1941-ben és a következőkben is külön-külön jóval meghaladta a 400 000 pengőt.

Ennek az állásfoglalásomnak tulajdonítom azt, hogy a

vármegye román értelmiségének bizalmát sokkal jobban éreztem, mint Szolnok-Doboka vármegyében, mert hiszen a közhangulat kialakításában döntő súlya volt a 44 határőrközségnek, ott lévén a gazdasági súlypont. E községek lakói láthatták, hogy becsületes gazdálkodás mellett ők is pontosan megkapják a nekik járó részesedésüket, és emellett a Regna vezetősége is fényesen megtalálta minden tekintetben a számítását.

SZOLNOK-DOBOKA VÁRMEGYÉVEL KAPCSOLATOS ESEMÉNYEK

Amint már említettem, Beszterce-Naszód vármegyén kívül még Szolnok-Doboka is az én felügyeletem alá lett helyezve és dacára annak, hogy a főispán mindig a kormány helyi, bizalmi embere, és ezen tisztségeket csak párton kívüli programmal vállaltam el; soha, semmiféle politikai pártba be nem léptem. [...]

Két megyében párhuzamosan és egyidejűleg csak úgy tudtam a követelményeknek eleget tenni, ha minden magánérdeket és kényelmet kikapcsolok, és teljes erőmet, minden időmet a hivatalos ténykedésemre szentelem. Hiszen nem megszervezett és már rendesen „üzemelő” vármegyéről volt szó, hanem olyanokról, amelyekben az állami gépezet minden ágazatát az alapozástól kellett felépíteni, és így óráról órára, mondhatnám percről percre adódtak elő olyan problémák, melyeket sürgősen meg kellett oldani.

Éppen ezért az egyes hivatalfőnökök – akiknek hiányzott a szükséges helyismerete – egymás után jöttek hozzám tanácsért, útbaigazításért és intézkedésért.

Hivatalba léptem előtt a kormánnytól csak azt az irányítást kaptam, hogy lehetőleg a katonaság és az igazságszolgáltatás ügyeibe ne avatkozzam bele, de különben lássak és tudjak mindent, ami a két megyében történik. Ezt az irányítást készpénznek vettem a szónak legszorosabb értelmében és végig ehhez tartottam magamat. Időmet a két vármegye között igazságosan osztottam meg, így mindenkinek jutott minden héten három-három

nap, de nem egyfolytában, mert hiszen mindenütt sürgős intézkedések vártak reám. Én a két megyeszékhely – Dés és Beszterce – között középen, Bethlenben aludtam, onnan indultam mindennap a hajnali autóbuszjáráttal munkahelyemre és estére ugyanígy haza; éspedig hétfőn, szerdán és pénteken Besztercére, kedden, csütörtökön és szombaton Désre. Ezért kereszteltek el „autóbuszos főispánnak”, amit távolról sem tartottam dehonesztálónak, mert fő szempontnak azt néztem, hogy a magam kényelméért ne vegyem igénybe azt a néhány hivatalos autót, amelyek amúgy is folyton úton voltak.

Kihallgatást a közönség részére rendszeresen hetenként két-két alkalommal tartottam, éspedig hétfőn és szerdán Besztercén, kedden és csütörtökön Désen; mindig délelőtt 11-től 2-ig. Egy-egy ilyen napon átlagosan 20-25-en jöttek el hozzám különböző kérésekkel vagy panaszaikkal – és nyugodt lélekkel elmondhatom, hogy a két megyében nem akadt olyan személy, aki azt mondhatná – ha egyenes úton járt –, hogy nem hallgattam meg őt azonnal és nem segítettem rajta, ha erre egyetlen lehetőség volt. Ha valaki vidékről jött hozzám, vagy sürgősségi esetekben, rendszeresen soron kívül fogadtam, éspedig nemcsak hivatalomban, hanem a lakásomon, sőt az utcán is meghallgattam őt.

A napi munkabeosztásom a következő volt: reggel a frissen érkezett hivatalos posta felbontásával kezdtem, minden darabot átnéztem és a titkáromnak megadtam a szükséges utasításokat a továbbiakra nézve: Ezzel 9 óráig el kellett készülnöm. 9-től 11-ig az egyes hivatalfőnökök jöttek hozzám referálni; ennek rendjén minden folyó problémát részletesen megbeszéltünk. Azután következett a felek fogadása, ami du. 2 óráig eltartott; utána még átnéztem és aláírtam azt az anyagot, amelyet a titkárom

9-től 2-ig elkészített. Ilyen munkabeosztás mellett maradt még két szabad délutánom – péntek és szombat ezeket kiszállásokra használtam fel, mert hiszen a két megyében számtalan helyen egyidejűleg folytak különböző munkák: út, vasút, hidépítések, továbbá iskolák, községházák, zöldkeresztes, Oncsa, meg útorházak építése. Mindezen munkálatokat többször megtekintettem és ellenőriztem. A megyei városok polgármesteri, valamint minden főszolgabírói hivatalt is meghatározott időközökben meg kellett vizsgálnom. A két megye területén úgyszólván minden vasárnapon volt olyan esemény, ünnepély, stb. amelyen illő volt megjelennem. Állásom megkívánta volna azt, hogy valamelyes társadalmi életet is éljek, de erre már sehogy sem jutott időm; sokszor még az egyes parancsnokok vagy hivatalfőnökök szokásos tisztelgő látogatását is csak nagy későre tudtam viszonzni, minden szokásos illemszabály ellenére is.

1940. december első napjainak egyikén a kora hajnali szürkületben bekéredzkedett egy megszeppent fiatal leány és előadta, hogy ő az almásmálomi román pap leánya; az apja érdekében jött, aki már napok óta éjjelnappal az erdőben bujkál, ázik-fázik és nem mer hazamenni, mivel a falusi lakosok egynémelyike megfenyegette. Itt el kell mondanom az ügy előzményeit. Málomban élt két igen jómódú testvér: Onighi Iuliu és Valentin. Az előbbi községi bíró volt, a másik görög katolikus pap. Mind a kettő rabiátus, brutális ember, kik egymás között is gyakran verekedtek, sőt vasvillával is rontottak egymásra. 1918 és 1940 között igen sok borsot törtek a község túlnyomó többségben levő magyar lakosságának orra alá, valósággal terrorizálták őket. Így könnyen lehetséges, hogy az aggodalma indokolt volt. Ennek dacára megnyugtattam a leányt, és azt izentem az apjának, hogy térjen

nyugodtan haza. Egyidejűleg a főszolgabíró útján olyan rendeletet adtam Málom község előljáróságának, hogy a román papot senki se merje bántalmazni, hanem ha valakinek ellene konkrét panasza van, forduljon azzal egyenesen a bírósághoz. Nem is volt semmi kellemetlensége, sőt még csak panaszt sem nyújtottak be ellene, hiszen a málomiak igen jóra való, derék, békés emberek.

Ugyancsak december legelején történt, hogy egy reggelen a határszéli Szentgotthárdról távbeszélőn értesített engem egy ismerősöm arról, hogy az elmúlt éjszaka Dél-Erdélyből szökve átjöttek a következő személyek: id. Muresan Emil, Nagyorszó községbeli görög katolikus román esperes, ennek felesége, továbbá a fia, ifj. Muresan Emil, ugyancsak pap és egy Moldovan nevű volt román őrmester. Mind a négyen abból a csoportból valók voltak, amelyet a kormány még a katonai közigazgatás ideje alatt, retorzióképpen toloncolt ki Észak-Erdélyből. Az alispán „tiltott határátlépés” címén hivatalos eljárást akart ellenük indítani, amiért – mint mondotta – szabadságvesztés és vagyyonelkobzás jár. Én önhatalmúlag semmit sem tehettem érdekükben, mert hiszen akkor előzetes kormányintézkedéssel kerültem volna szembe, hanem ugyancsak távbeszélőn kapcsolatba léptem a belügyminiszterrel, jelentettem neki az esetet és egyben arra kértem, hogy hagyjuk őket hazatérni, hiszen semmi aggodalom nincs arra, hogy felforgató tevékenységet fognak kifejteni; boldogok lesznek, hogy békében otthon lehetnek. A belügyminiszter magáévá tette előterjesztésemet, és így kiadhattam a rendeletet, hogy a Szentgotthárdon őrizetbe vett négy személyt hagyják békességben otthonukba visszatérni. Utóbbiak nem győztek eleget hálálkodni a kedvező megoldásért. Id. Muresan Emil esperes később ezt az esetet a német–olasz vegyes bizottság¹⁷ előtt

is előadta és hozzátette még, hogy bár minden hivatalos irat nélkül, szökve jöttek át Dél-Erdélyből, mégis utólag sem volt egyiküknek sem semmiféle zaklatásban része.

Bethlen közelében, Bód községben élt egy Cheresthesiu (Keresztes) nevű hadirokkant, ki az első világháborúban, mint tartalékos főhadnagy, a mi hadseregünkben szolgált, és egy szerencsétlen sebesülés folytán mindkét szeme világát elvesztette. Amint mondta, valahányszor tiszti rokkantsági nyugdíjért vagy segélyért folyamodott, mindig azzal utasították el, hogy forduljon azokhoz, akiknél harcolt. Ezt mondták neki a román hatóságok, noha ő is román anyanyelvű volt. Így igen szánalomra méltó körülmények között tengődött 1918 és 1940 között. Az ő problémája is rövidesen rendeződött, amennyiben tőlünk megkapta az őt megillető tiszti rokkantsági nyugdíjat; hálás és megelégedett volt.

1942-ben kormányrendelet jelent meg, melynek alapján mindazon közalkalmazottak, akik eddig már bizonyos meghatározott szolgálati idővel rendelkeztek – az évek számától függően – I., illetve II. fizetési pótlékot kapnak minden hónapban, az addig élvezett fizetésen felül. Ez a humánus rendelet elsősorban a román anyanyelvű közalkalmazottakra nézve volt rendkívül előnyös, mert hiszen elismerte és honorálta teljes egészében az 1918 és 1940 között Észak-Erdélyben teljesített szolgálatokat. Hatóságaink gondosan ügyeltek, nehogy valamelyikük eme szerzett jogától elúttessék; hozzám legalább is e tárgyban egyetlen panasz vagy reklamáció be nem futott. Hogy e két vármegyében hányon segített ez az emberséges intézkedés, azt nem tudhatom, bizonyosan számosan voltak ilyenek. Én közülük felemlíthetem Man Gábor és Malinas Gergely tanítókat, előbbi Sajókeresztúron, utóbbi Fügében, továbbá Boca Valentint, ki előbb primpretor¹⁸, utóbb

vármegyei aljegyző volt, és kinek özvegye és két gyermeke most is életben van Bethlenben. Mindhárman két-két fizetési pótlékban részesültek és így fizetésük megközelítette az én járandóságomat. Könnyes szemmel hálálkodtak, mondván jól tudják, hogy ezt nekem köszönhetik.

Egy alkalommal hivatalomban felkeresett özv. Siorban Vilmosné, ki Esztény községben birtokosné és igen jó forgalmú műmalom tulajdonosa volt, melyet a fia kezelte. Zokogva adta elő, hogy fiát, különböző szabálytalanságok miatt jogerősen szabadságvesztésre ítélték. (Akkor még a szabadságvesztés erős megbélyegzésnek számított.) A kenyérgabonarész rögzítve volt és a malmok vámját be kellett szolgáltatniuk. Én mentségül fogadtam el azt, hogy ez még az első hónapokban történt, és a magyar törvényes rendeletek lényegesen különböztek az azelőtti román rendeletektől, így az érdekeltek igen sok nehézséggel állottak szemben. Különben is sürgősen tartottam azt, hogy egy jóhiszemű románból „mártírt” csináljak. Interveniáltam érdekében, és az igazságügyminiszter amnesztiát adott neki, még mielőtt büntetésének kitöltését megkezdte volna; most itt él Kolozsváron, mint nyugdíjas. Özv. Siorbanné később még egy alkalommal felkeresett a másik fia – Raul – érdekében, kit meglepetésszerűen beosztottak egy büntetőszázadba, amely éppen indulóban volt Miskolcra a Don-kanyar felé. A részletekről az édesanyja mit sem tudott, azokat a hadtestparancsnokságtól én tudakoltam meg. Konkrét vád nem volt ellene, de sűrűn együtt látták egy olyan kétes és gyanús személylyel, aki állandó rendőrségi megfigyelés alatt állott. Miután semmi konkrét vád nem volt ellene, így személyesen jártam el érdekében Csataj hadügyminiszternél, és éppen azon a napon engedték őt haza, amelyiken társait a harctérre indították. Amint utólag hallottam, a Don-

kanyarban aknákat szedettek velük, és az egész századból egyetlen ember tért onnan haza. Raul most Bukarestben él és igen szép pozíciója van. Özv. Siorbanné még egy harmadik alkalommal is fordult hozzám segítségért, akkor a nagyobbik fiát, aki a birtokot és a múmalmot kezelte, behívták munkaszolgálatra, mert a körjegyző nem vette őt fel a felmentendők listájára. Jól tudván, hogy milyen nagy kár éri az államot, ha egy birtok és egy múmalom vezető nélkül, gazdátlanul marad akkor, amikor minden szem kenyérgabonára nagy szükség van, ezért a hadtestparancsnokságnál kieszközöltem a felmentését. Így biztosítva lett a termelés zökkenő nélküli, zavartalan folytatása.

1940 késő őszén Désen feljött hozzám ismételtelen néhány értelmiségi, kik tudomásomra hozták, hogy az ottani görög katolikus román esperes leánya – Boros Livia, utóbb férjezett Crisanné –, tanárnő, 1919-ben mint fiatal leány a gavallérja – ki a mi hadseregünkben szolgált – tiszti kitüntetését a farkaskutyája nyakába kötötte, és úgy sétálgatott vele a város utcáin: kellene vele valamit csinálni. Kétségtelen, hogy rendkívül ízléstelen és egyenesen súlyosan sértő volt ez a cselekedet, ennek dacára nem tartottam helyesnek ezt az ügyet húsz évvel későbbben feszegetni. Amikor ez megtörtént, akkor Erdély már Romániához tartozott, így megeshetett az, hogy egy meggondolatlan, éretlen fruska ilyen minősíthetetlen „hőstettet” kövessen el. Úgy látszik, hogy a panasztevőket ez az állásfoglalásom nem elégítette ki, és vádjukkal egyenesen a miniszterelnökhöz fordultak. Ő a feljelentést pár hét múltán leküldte hozzám és tájékoztatást kért ezen ügyre vonatkozóan. Jelentésemben fenti állásfoglalásomat ismertettem, kiegészítve azzal, hogy én inkább a szülőket ítélem el ezért, mert nem akadályozták meg éretlen leányukat, hogy lelkes felbuzdulását ilyen ízléstelen módon juttassa kifeje-

zésre. Boros Líviának 1940 és 1944 között nálunk semmi kellemetlensége nem volt, és bár tanárnői kinevezést érhető módon nem kapott, viszont férje – dr. Crisan – az egész időt zavartalanul végigszolgált, mint központi tisztviselő, Besztercén a vármegyeházán. Unalmas és hosszadalmas lenne itt felsorolni mindazokat az intézkedéseket és közbenjárásokat, amiket a hozzám forduló románság kérésére megtettem, mint pl. a jogtalan vagy mértéken felüli rekvirálások, vagy családi okokból történő áthelyezések. Meg vagyok ugyanis győződve arról, hogy minden közalkalmazott sokkal odaadóbban és eredményesebben látja el szolgálatát a megszokott környezetében, mint az ország túlsó sarkában, ahol idegenben és számkivetettségben érzi magát.

Segítőkészségért, emberbaráti szolgálatért sohasem kellett a szomszédba mennem, mert ezek rám maradtak, véremmé váltak már gyerekkoromban, 70-80 évvel ezelőtt a szülői házban. Ott tanultam meg azt, hogy „nem vagyunk mi magunkéi”, hanem életünk végeztéig mindnyájan adósai vagyunk – egyikünk a másiknak. Más szóval mondva: alaptételünk az kell legyen, hogy az ember az emberrel kell leélje az életét és nem ember az ember ellen.

Amint előzően egy ízben már említettem, a Dél-Erdélyben élő magyarság élete a sorozatos atrocitások folytán rendkívül megnehezedett; Észak-Erdélyben ugyancsak érhatték sérelmek az ott élő románságot, bár bizonyosan szörványosabban.

A tengelyhatalmak, hogy ezen a feszült helyzeten enyhítsenek, úgy Észak-, mint Dél-Erdélyben egy-egy németolasz tiszti vegyesbizottságot küldtek ki állandó jelleggel. Az Észak-Erdélybe kiküldött bizottság Kolozsváron székel, és a vezetője Strack német őrnagy¹⁹ volt. Ezen tiszti

bizottságnak volt a feladata a kisebbségek részéről hozzánk beérkezett panaszokat a helyszínen kivizsgálni, és a vizsgálat eredményét az illető országnak jelenteni.

Hozzám Désen egyetlenegyszer jött el a bizottság, miután azon a napon már két községben tartottak vizsgálatot, éspedig a vármegye két különböző részén. Kiszállásukra az adott okot, hogy a magyarláposi járáshoz tartozó, 100%-ban román lakosságú Rogoz községből olyan panasz érkezett hozzánk, hogy a magyar hatóságok őket éheztetik. Rogozba megérkezve a falu népe mindjárt összeverődött és a bizottság előtt élőszóval ismét csak azt panaszolta, hogy éheznek – és teljes mértékben igazuk volt, mert napi 15 dkg liszt fejadaggal csak éhezni lehet, de dolgozni nem. A bizottság aztán megkérdezte őket, van-e közöttük valaki, aki a fejadagját nem kapta meg? A válasz az volt, hogy mindenki mindig megkapta, de az sem elég, és így éheznek. A bizottság mindezeket jegyzőkönyvbe foglalta és továbbutazott a megye másik részébe, a 100%-ban magyar lakosságú Magyardécsé községbe. Onnan nem jött ugyan panasz, de kíváncsiak voltak arra, hogy ott mi a helyzet, nem kedveznek-e a hatóságok nekik a románság rovására? Az eredmény pontosan ugyanaz volt: a fejadagját mindenki megkapja, de az nagyon kevés, azzal fizikai munkát végezni képtelenség. E kettős kiszállás után jöttem el hozzám, és közölték velem tapasztalataikat. Nem tudtam elhallgatni véleményemet, és mosolyogva azt mondtam nekik: „Nem lenne itt semmi panasz, ha Önök a mi kis készletünkből nem vinnének el olyan sokat.” Megfordultak még egy másik alkalommal is Désen a vármegyeházán, de akkor nem engem, hanem az alispánt – mint a megye első tisztviselőjét és felelős vezetőjét – keresték. Akkor meg az volt a panasz, hogy a tisztviselői karban kevés a román a megye román lakos-

ságához viszonyítva. Tényleg így is volt, de azért, mert a bécsi döntés után a román tisztviselők zöme átment Dél-Erdélybe; akik közülük itt maradtak és szolgálatra jelentkeztek, azokat – amennyiben a követelménynek megfelelték – mind átvették. Azt senki nem kívánhatta, hogy az alispán a szomszédos országba utazzon és ott toborozzon tisztviselőket. Ilyen importra még soha, sehol nem volt precedens.

Hivatalos működésem egész ideje alatt ezen két alkalommal találkoztam a tisztí vegyes bizottsággal; hogy voltak-e még a két vármegye valamelyikében, azt nem tudom, hozzám nem jöttek el, és a hatóságoktól sem jött erről hozzám semmi jelentés. Ők a vizsgálataik eredményét egyenesen a minisztériumba jelentették, és én a kormánytól e tárgyban egyetlen esetben sem kaptam semmi észrevételt, noha Észak-Erdély tíz megyéje közül az én két vármegyémben volt a románság számaránya a legerősebb, egyikben cca. 70%, a másikban cca. 80%.

Hogy a közellátás tekintetében milyen lehetetlen helyzetet talált itt 1940 őszén az új magyar impérium, arra fényesen reá világít az alábbi eset: az ősz folyamán Hóman Bálint közoktatásügyi miniszter Désre is ellátogatott, és a napi munkája után vacsorázni kívánt. A vármegyházával átellenben, a város legjobb éttermében foglaltattam az ő és kísérete részére asztalt. A zsúfolt program miatt kissé későn jutottunk el oda, és a vendéglős akkorra már minden készletéből kifogyott. Több mint egyórai várakozás után dr. Schilling János alispán mentette meg a kínos helyzetet, átment a közeli lakására és onnan hozott egy noszolyi sajtot – saját gazdaságának termékét – és némi kenyeret. Ez képezte a miniszter és kísérete vacsoráját. Így azután pihenőre térhettek az egész napi fáradságos és felelősségteljes munkájuk után.

Sok gondom mellett egy alkalommal két magyar felekezet között kellett igazságot tennem. A helyzet az volt, hogy már 1940 ősze óta a vármegye katolikussága igen sok támogatásban részesült, így vetítógépet, a szórványok látogatására közlekedési lehetőséget, majd pénzt és természetbeni segítséget kapott. Ez rendjén is volt, csakhogy ugyanakkor a vármegye magyarságának kb. 90%-át kitevő reformátusok – tudomásom szerint – sehonnan semmit sem kaptak, és ezt sűrűn szóvá is tették. Nem akartam azt, hogy a két felekezet között ebből kifolyólag a kívánt jó viszony megromoljon – ezért a katolikus miniszterelnök útján a dési főtéri református műemlék templom renoválására 30 000 pengőt utaltattam ki.

Sajnálkozva mondta nekem Kállay, hogy most nem juttathat erre a célra többet, mert minden pénz a hadsereg fejlesztésére szükséges. Ugyanakkor kiutaltattam a református földművelésügyi miniszter útján a Magyarlapos közelében levő tókés-gereblyei szórványmagyar katolikusság részére, egyházi célra, igen tekintélyes épületfelmennyiséget. Mindkét részen nagy hálával vették érdekében tett közbenjárásomat.

A trianoni Magyarországnak egyáltalán nem volt sója; az ország egész sószükségletét behozatal útján tudta csak biztosítani, ami a hozzá szükséges devizával nagy megterhelést jelentett az államháztartásnak. A behozatal részben Ausztriából, részben Erdélyből jött; az ausztriai jutányosabb, az erdélyi jobb minőségű volt. A bécsi döntés folytán Magyarország – más egyebekkel együtt – visszakapta a désaknai sóbányát is. Ettől kezdve a sóbehozatal már feleslegessé vált. Már 1940 kora őszen megindult a sószállítás az ország minden tája felé. Az új munkabérekkel azonban a munkások nem voltak megelégedve, állításuk szerint a megerőltető munka mellett is lényegesen

kevesebb volt a keresetük, mint annak előtte. Ezt soha hivatalosan senki sem jelentette nekem, és a bányászok szakszervezetének vezetője sem jött el hozzám a panaszukkal. Csak magánúton hallottam ismételt olyan megjegyzéseket, hogy a bányászok körében nagy az elkeseredés, a kiábrándulás. Nem akarván, hogy munkabeszüntetésre kerüljön sor, magamhoz citáltam a bányai igazgatót. Ő a probléma másik pólusát képviselte, azt állította, hogy a bányászok olyan bérkövetelésekkel álltak elő, melyek mellett az itt talált ingyen só drágább lenne, mint az import só. Utasítottam az igazgatót, hogy a szakszervezet vezetőjével és a higgadtabb, komolyabb bányászok egy csoportjával, emberséges, tárgyilagos hangnemben tárgyalják meg ezt az ügyet úgy, hogy a bányászok eddigi keresetét se hagyják figyelmen kívül, de a nagyközönség se kényszerüljön drágább sót vásárolni. Ismételt tárgyalások után sikerült a differenciákat áthidalni, és ettől kezdve több panaszt nem is hallottam.

Egy másik problémája volt Désaknának: annak megközelítése. Gyalogszerrel a hegyen át, Dés főterétől a dészaknai sóbánya bejáratáig két kilométer a távolság; járművel, kocsival, autóval, nagy kerülővel hét kilométer, tehát több mint a háromszorosa. A nagyobb baj azonban az, hogy ennek a kövesútnak a felső szakasza egy keskeny völgyön halad, és az út egyik oldalán egy patak van, a másik oldalán pedig a bánya iparvágánya, melyen a sót szállítják a dési vasúti állomásra. Az iparvágány töltése jóval magasabb, mint a kövesút, és így minden kiadósabb eső után a patak kiáradt és az úton folyt végig, azt alaposan meg rongálva és leiszapolva. Ilyenkor hosszú ideig nem lehetett ott közlekedni. Ezt a lehetetlen helyzetet látva, az államépítészeti hivatal a hegyen keresztül, a gyalogösvény helyett rendes, hengerelt kövesutat épített, és azóta Dész-

aknát a rövid útvonalon, bármilyen járművel meg lehet közelíteni, sőt rendszeres autóbuszjárat is van.

A bányának volt egy teljesen elavult, kicsi sósfürdője. Ehelyett is szándékunkban volt egy teljesen korszerű, nagyszabású gyógyfürdőt építeni, szabványos nagy uszodával, szállodával, étteremmel, stb. stb. Az előkészületek megtörténtek, sőt tudomásom szerint a tervek is megvoltak már, de a kivitelezésre már nem került sor.

Még egy istenadta lehetőséget is ki akartunk használni a nagyközönség érdekében. A Nagyszamos Désnek közvetlen közelében, a sétater mellett folyik el, ott volt már egy primitív fürdési lehetőség; ehelyett akartunk egy modern, minden igényt kielégítő strandfürdőt létesíteni. Úgy a désaknai gyógyfürdő, mind a szabadvízi strandfürdő mellett nagy fantáziát láttunk, különösen akkor, ha a gyógyfürdő egész évi, téli-nyári üzemeltetésre készült volna el.

A technika gyors fejlődése és a gazdasági termelés gépesítése folytán a tendencia ugyanis az, hogy a községek egyre sorvadnak, míg a városok rohamosan növekednek. Így mindkét fürdő előtt nagy jövő állt volna.

A désaknai sóbányán és sósfürdön kívül volt még Széken is sóbánya, meg fürdő is. Szék valamikor virágzó bányaváros volt, de a szamosvölgyi vasút kiépítése után – amelyik Széket elkerülte – jelentőségét teljesen elvesztette. A sóbányászt beszüntették, mert a vasútig való szállítástöbblet folytán nem lett volna rentábilis; a fürdőt jórészt csak a helybeliek használják. Az egykor virágzó bányavárosból is hivatalosan nagyközség lett, de a széki ember a legutóbbi időkig is – ha valaki megkérdezte tőle, hogy hová való – büszke önérzettel így válaszolt: „Székváros nagyközségből”.

A vármegyében létezik még két üzemben lévő gyógy-

fürdő, mind a kettő kénes; az egyik Szamosújvár mellett a kériói, a másik a Nagyilonda mellett a büdöspataki. Mindkettőnek vize kiváló gyógyhatású, mindkettő közvetlenül főközlekedési út és vasúti vonal mellett, szép vidéken fekszik, így kis anyagi áldozattal és hozzáértéssel mindkettőből igen sokat lehetne kivenni.

Volt még egy gyógyfürdők Sztojkan, Magyarláros járási székhely közelében, fürdőberendezéssel, palackozó üzemmel; ezt azonban az első világháború utáni zűrzavaros időkben – kellő felügyelet hiányában – a környékbeli lakosság tönkretette, épületanyagát, berendezését széjjelhordta, a palackozó üzem gépi berendezését összetörte. Azóta kihasználatlanul kallódik el ez a drága természeti kincsünk, mert nem akad gazdája. Igen nagy kár, mert a kiváló gyógyvíz mindig nagy keresletnek örvendett.

A sóbányászaton kívül Csicsóújfalú község lakossága foglalkozott rendszeresen malomkőkészítéssel. A Csicsóvár romjainak környékén fejtették a vulkanikus kőzetből álló hatalmas kötömböket és azokból faragták a kiváló minőségű malomköveket, melyekért messze földről eljöttek ide a vízimalom-tulajdonosok.

Nemesfém bányák a vármegye északi részében, a láposi hegységben voltak: Láposbányán, Erzsébetbányán, Macskamezőn. Ezekben bányásztak aranyat, ezüstöt, de nem nagy mennyiségben; azután ónt, mangánt és csillámpalát.

Tekintettel arra, hogy a megye területén korlátlan mennyiségben rendelkezünk só és mészkő felett – egyik a szódának, másik a cementnek alapanyaga –, sokat harcoltam azért az iparügyi miniszternél, hogy építsenek egy cementgyárat Nagyilonda környékén, ahol a mészkőhegyek vannak, továbbá egy szódagyárat Désen, ahol a só van. Egy kis kapacitású cementgyár volt ugyan, de

fejleszteni, nagyobbítani nem lehetett a helyi adottságok miatt, ugyanis egy alig 20-30 méter szélességű földsávra volt beszorítva, egy meredek hegyoldal és az állami út és a vasút közé. Azonkívül az alapanyagát, a mészkövet, vasúton kellett Nagyilonda környékéről ide szállítani, ami nagyon megdrágította a cement előállítását.

Kisebb ipartelepek, mint pl. múmalmok, marhahizlalással kapcsolatos szeszgyárak, gyümölcsfeldolgozó üzemek, téglagyárak, stb. voltak ugyan a vármegye területén, de nagyobb szabású gyártelepek nem. Ezen a téren sokat lehetett volna tenni, mert az adottságok megvoltak erre, de ezek az évek már nem voltak nyugalmasak és így a váltakozó szellem hiányzott erre, s a légkör sem volt alkalmas a befektetésre és az alkotó munkára. [...]

A galgói maroknyi reformátusságnak nem volt temploma, így istentiszteletet rendszerint valamelyik szomszéd egyházközség lelkipásztora tartott, valamelyik ottani hívűnknel vagy pedig a hívek gyalogoltak el egyik falu templomába. Ezen a helyzeten segítő, elhatározták, hogy templomot építenek. Az új templom 1942 őszére elkészült, és azt ugyanazon év október 31-én Vásárhelyi János püspök szentelte fel. [...]

Ugyanazon idő tájt a kőfarkai, még kisebb gyülekezet is renoválta a régi rozoga kis templomát, melyet ugyancsak Vásárhelyi püspök szentelt fel. Mindkét ünnepségen természetesen magam is részt vettem. A kőfarkai kis templomot annak idején a mi családunk építtette, és amint hallottam, ennek a kis templomnak ma már nyoma sincs.

Kolozsvárra 1942 őszén még egy meghívást kaptam, és pedig arra az országos ünnepségre, amelyiken a két Apafi fejedelmi pár földi maradványait a Farkas utcai református templomban helyezték el örök nyugalomra.

E hamvak holléte úgy a nagyközönség, mint a tudományos világ előtt ismeretlen volt; ezt csak egy véletlen folytán tudtuk meg. Egyik nagybátyám, édesapám unokatestvére – Bethlen Gábor – soha nem nősült meg, agglégény maradt. Volt ugyan négy nővére, de azok gyermekei már nem a Bethlen nevet viselték. Gábor bácsi azonban úgy akarta, hogy a híres, sok évszázados keresdi várkastély és a hozzá tartozó birtokok továbbra is Bethlen-kézen maradjanak. A múlt évszázad kilencvenes éveinek derekán édesapámnak már négy fiúgyermeke volt, valamenynyien épek és egészségesek. Így önként adódott az a gondolata Gábor bácsinak, hogy négyünk közül a legidősebbiket – ugyancsak Gábort – teszi meg örökösül. Így is készítette el végrendeletét, azzal a megkötéssel, hogy ameddig a fivérem el nem éri a nagykorúságot, addig édesapám lesz a gyámja; ha pedig Gábornak nem lenne fiúgyermeke, akkor az ő halála után az egész vagyongruppus a következő öccsére száll át. Így reális emberi számítás szerint biztosítottnak látszott az a szándék, hogy mindez még további nemzedékeken keresztül is a családban maradjon, hiszen akkor még létezett a magántulajdon szentsége; Gábor nagybátyám 1897-ben elhalálozott, és Gábor fivérem elnyerte örökségét, amelyet édesapám gondnokolt. A várkastélyt lezárták, a gazdaságot egy gazdatiszt vezette. Hogy a felügyelet közvetlenebb legyen, szüleim elhatározták, hogy a következő év – 1898 – nyarát az egész család Keresden tölti. Több hónapon át voltunk ott valamenynyien. Ezen idő alatt szüleim sorra vették a várkastély és a melléképületek minden helyiségét, és mindenről pontos leltárt készítettek. [...]

Szüleim felkutattak minden zugot, és egy száraz kamrában rábukkantak több hatalmas ládára, ezeket felbontották, mindenik színültig tele volt régi irományokkal.

Eljött az új tanév kezdete, és az egész családnak haza kellett utaznia, de édesapám hamarosan beutazott Kolozsvárra, ott felkereste dr. Szádeczky Lajos történészt, egyetemi professzort, régi jó barátját, és felhívta figyelmét erre a leltre. Szádeczkynek ez valóságos csemege volt, mindjárt engedélyt kért és kapott arra, hogy az egész anyagot átkutassa és rendezze. Több ízben heteket, sőt hónapokat töltött Keresden és „látástól vakulásig” kutatott; figyelmesen elolvasott minden irományt, és bizonyos rendszerbe foglalta azokat. Megállapította, hogy ez a leggazdagabb és a legértékesebb Bethlen családi levéltár. Igen sok páratlan értékű okmányra bukkant, de a fáradságos és kitartó kutatómunka koronájaként megtalálta azt az eredeti okiratot, amely az Apafi fejedelmek hamvainak pontos helyét ismerteti, éspedig a Keresddel szomszédos Almakerék község evangélikus templomának a kriptájában, ahol a pontos hely is meg volt adva.

Almakerék és a hozzá tartozó uradalmak az Apafi családé volt, míg a keresdi várkastély és tartozékai a Bethlen családé. Tudvalevőleg úgy a Bethlen, mint az Apafi család a Becse-Gergely nemzetségből származott, így meglehet a valószínűsége annak, hogy úgy Keresd, valamint Almakerék is még „Ósfoglalási szerzemény” lehetett.

I. Apafi Mihály végső kívánsága az volt, hogy halála után a holtteste a kolozsvári Farkas utcai református templom kriptájában temetessék el, ahol két gyermeke alussza örök álmát; azoknak közelében akart ő is lenni. Az elhalálózása utáni idők nem voltak alkalmasak e kívánság teljesítésére, így ideiglenesen Almakeréken, a családi birtokon helyezték el. Ugyanide vitték azután – elhalálózásának sorrendjében – külön-külön a szeretteit is. Így került oda I. Apafi Mihály Fogaras várából, utána felesége, Bornemissza Anna, talán Erzsébetvárosból, azután II. Apafi

Mihály Bécsből, hol haláláig Ausztria foglya volt, majd utána felesége, Bethlen Kata, ugyancsak Bécsből.

Szádeczky e szenzációs felfedezést jelentette a kormánynak, majd hamarosan kiszállott egy bizottság Almakerékre Szádeczkyvel együtt és ott, az okiratban megjelölt helyen sikeresen elvégezték az exhumálást. A Műemlékek Országos Bizottsága két díszes bronzkoporsót juttatott oda, egyikén művészi dombormű az Apafi és a Bornemissza család címerével, a másikon ugyancsak az Apafi és Bethlen család címerével. E két koporsóban helyezték el páronként a két fejedelmi párnak földi maradványait, és így szállították el azokat Kolozsvárra, a Farkas utcai templomba, és a Csonka toronyban helyezték el őket. Ott újabb nehézségek merültek fel: már megtettek minden előkészületet arra, hogy a templom belsejét renoválják, ami aztán 1910–1914 között meg is történt. Ezért onnan átszállították a két koporsót a Magyar utcai református templomba, ahol kis fülkében őrizték azokat.

A Farkas utcai tatarozás 1914-ben fejeződött be, de akkor közbejött az első világháború, majd utána az impériumváltozás. Így az átszállítás és végső elhelyezés csak 1942. november 23-án történhetett meg az egyházkerületi közgyűlés alkalmával rendezett országos ünnepségek keretében.

Az ünnepségek három részből állottak: az első rész a Magyar utcai templomban folyt le, melyen Vásárhelyi János püspök hirdette az Igét, majd utána „Nem kősrba, hanem szívünk templomába” cím alatt Kádár Géza generális direktor ismertette részletesen a hamvak megtalálásának és ideszállításának minden mozzanatát.

A második rész a díszmenet volt, melyben elől szállították a két koporsót, ezt követte négyes sorokban az egész

ünneplő gyülekezet. A díszmenet útiránya a Kossuth Lajos utca, Főtér, Egyetem utca, Farkas utca.

A harmadik rész a Farkas utcai templomi ünnepség, melyen Tavaszy Sándor püspökhelyettes szolgált. [...]

Gábor fivérem 1912-ben megnősült, az első világháború első heteiben gyermektelenül elhalálozott, az egész komplexumot Bálint fivérem örökölte.

Ő azután az egész nagy értékű levéltárat – a tulajdonjog fenntartása mellett – megőrzésre elhelyezte az Erdélyi Múzeum Egylet Farkas utcai helyiségeiben, gondolván, hogy ott lesz a legbiztosabban gondozva.

A különböző tisztségeim, megbízatásaim, mint pl. az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet választmányi tagsága, az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsossága, majd az Országos Református Zsinat póttagsága, stb. stb. szükségessé tették, hogy időnként részt vegyek különböző helyeken egy-egy megbeszélésen, tanácskozáson, gyűlésen vagy ünnepélyen, amelyek már kívül feküdtek az én felügyeletem alá rendelt két vármegye területén. A legelső ünnepély, amelyre meghívást kaptam, 1940. szeptember 15-én folyt le Kolozsvár Fő terén.

Ekkor fogadta és üdvözölte Kolozsvár és Észak-Erdély népe az államfőt és kíséretét. Az elhangzott üdvözlő beszédek után a honvédség egyes alakulatai díszlépésben vonultak el a meghívottak emelvénye előtt.

Ugyanazon év őszén még két alkalommal kaptam meghívást Kolozsvárra, éspedig a Ferenc József Tudományegyetem és a Magyar Nemzeti Színház megnyitási ünnepélyeire. Az egyetemi ünnepélyre leutazott az államfő a kíséretével együtt, kiknek tiszteletére a díszülés lezajlása után, a Mariánumban rendeztek társas vacsorát, melyre én is hivatalos voltam. Több hatalmas teremben terítettek asztalt, és az összes vendégeket az intézet növendékei

szolgálták ki, díszes népviseletbe öltözöttek. Arra az ünnepélyre is meghívást kaptam az egyetem rektorától, amelyen gróf Csáky István külügyminiszternek a díszdoktori oklevelet átnyújtották.

A Magyar Nemzeti Színház megnyitási ünnepélyére dr. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter bocsátott rendelkezésemre egy egész páholyt, ahová Dél-Erdélyből átjött rokonokat hívtam meg vendégül, mert az összes jegyek már jó előre mind elkelték. Az ünnepély Táray Ferenc helybeli színművész valóban mélyen megható prologójával kezdődött, majd a Bánk bánból és más történelmi színművekből adtak elő egyes részleteket. Az egyik szünetben a folyosón összetalálkoztam az öreg József főherceggel, kit az első világháborúban katonái a rajongásig szerettek. Régi közös emlékeinkről elbeszélgettünk a szünet végéig. Az ő fia, József Ferenc főherceg, ismételten járt feleségével, Anna főhercegasszonnyal Bethlenben, és két ízben nálunk is háltak. Én szállítottam azután őket tovább, Marosvásárhelyre. Albrecht főherceg ugyancsak meghalt Bethlenben, ahonnan én kísértem őt tovább Kedésig.

Marosvásárhelyen két nagyobb szabású ünnepségen vettem részt, az egyiket a honvédség rendezte, amelyre lejött Kállay miniszterelnök is, kíséretével együtt. A Fő téren voltak felállítva az emelvények a hivatalos személyek és a meghívott vendégek részére, előttük vonultak el a különböző honvéd alakulatok, utánuk a falvak népes küldöttségei. Külön században mentünk mi, az első világháború veteránjai, volt tényleges és tartalékos tisztok, altisztek és közlegények. Érdekes megemlíteni, hogy az egykori 9-es honvéd huszárezred tisztikarából nyolcan lettek főispánok, és azok közül hatan vettünk részt ezen a díszmeneten. Ma már csak hárman vagyunk életben

ezek közül. A katonai ünnepély és az ezt követő közebed után még kimentünk a város közelében levő jeddi völgybe, ahol végignéztünk egy nagyszabású hadgyakorlatot.

A másik nevezetes marosvásárhelyi esemény a „református napok” volt, amelyet az Erdélyi Református Egyházkerület rendezett 1943. szeptember 3–5. napjain. Az erre szóló meghívót a Kolozsváron megjelenő Református Szemle már jó előre közzétette a július 30-i számban; ugyanez a szám közölte a háromnapos ünnepség tárgyisorozatát is. Ennek alapján aztán szeptember elsejétől kezdve tömegesen érkeztek Marosvásárhelyre az ország egész területéről az érdekeltek és az érdeklődők. Ott volt az öt magyarországi Református Egyházkerület világi és egyházi vezetősége, élükön az öt püspökkel: Budapestről dr. Ravasz László, Miskolcra dr. Enyedi Andor, Debrecenből dr. Révész Imre, Pápáról dr. Győri Elemér és Kolozsvárról a házigazda, Vásárhelyi János.

A templomi szolgálaton kívül valamennyien rendkívül érdekfeszítő és tanulságos előadásokat is tartottak. Ezekben a napokban ismerkedtem meg Bocskai Katalinnal, ki mellé dr. Makkai Domokosné és még egy másik marosvásárhelyi református úriasszony volt beosztva. Megismerkedésünkkel azzal üdvözölt, hogy a férje – Albrecht főherceg – sokat beszélt neki az én munkásságomról. Albrecht főherceget még az első világháborúból ismertem, ő akkor a Kolozsváron székelő hadseregpáncsnokságnál teljesített szolgálatot mint fiatal tiszt. [...]

Erdélyben, ahol több nép lakik egymás mellett, és mindenik több felekezethez tartozik, az iskolák létesítésének és fenntartásának gondját jó részben a különböző felekezetek vállalták magukra, mert jól tudták, érezték ennek szükségességét. Ezeknek az iskoláknak sok évszázados múltja és hagyományai vannak. [...]

Az alsófokú (elemi) iskolákat legnagyobb részben a hívek, a nép tartotta fenn, de azokon kívül voltak szép számmal közép- és felsőfokú iskoláink is, melyeket fejedelmek, meg áldozatkész főurak „fundáltak”. Ugyanez volt a helyzet az erdélyi többi felekezetek iskoláival is. Úgy a nép – a hívek – valamint az egyházi főhatóságok is minden anyagi áldozatot meghoztak büszkén őrzött és féltett iskoláikért.

Ez volt a helyzet egészen a trianoni békediktátumig. Akkor azonban olyanok vették kezükbe sorsunk intézését, akik nem ismerték az itteni adottságokat, az erdélyi különleges helyzetet. Ezeknek egyike volt Anghelescu kultuszminiszter, akinek csak a neve volt anyagi. Ő volt az, aki az összes, sok évszázados múlttal rendelkező iskolánkat egyetlen tollvonással be akarta szüntetni, meg akarta fojtani. Erre aztán az újonnan alakult Országos Magyar Párt vezetősége – az összes felekezetek egyházfőivel karöltve – megkezdte a védelmi harcot. Egyik tiltakozó beadványt a másik után menesztették az új fővárosba, egyik interpellációt a másik után terjesztették elő a parlamentben, és egyik deputáció a másik után jelentkezett a miniszternél.

A koncentrált ostrom elől nem tudott Anghelescu sem elzárkózni, és kénytelen volt a tárgyalóasztalhoz leülni. Az első egynéhány találkozó semmi eredményhez sem vezetett; mindkét fél mereven ragaszkodott a maga álláspontjához. Az eszmecserekből vitatkozások lettek, ezek is egyre szenvedélyesebbekké váltak. Egy alkalommal az egyik egyházfő, Nagy Károly református püspök – látva Anghelescu cinizmusát, amellyel lábbal akarta tiporni jogainkat – a vita hevében akkorát csapott öklével az asztalra, hogy az ott álló tintatartó felborult és tartalma a miniszter asztalán szétfolyt. A tárgyalások sorozata

kompromisszummal végződött; az egyházak nemcsak megtarthatták iskoláikat, hanem ahol szükségét látták és ahol az előírt gyermeklétszám megvolt, ott új iskolákat is létesíthettek. Az állam fenntartotta a jogát ahhoz, hogy iskoláink működését ellenőrizze. Amint ez a kompromisszum létrejött, Nagy Károly püspök nyomban körlevélben értesítette az egyházkerület valamennyi lelkészi hivatalát eme lehetőségről, és egyben kihangsúlyozta iskoláink létesítésének életbevágó fontosságát. A hívek – a nép – úgyszólván mindenütt megértették saját iskoláink szükségességét, és minden anyagi áldozatot szívesen meghoztak a cél érdekében.

A széki egyházmegye, melynek 25 évig voltam előbb rövid ideig gondnoka, majd hamarosan végig főgondnoka, ugyancsak kivette részét ebben az építő munkában; az egyházmegye 30 egyházközsége közül 22 helyen létesítettek és tartottak fenn felekezeti iskolákat, melyekben a tanítás és a nevelés olyan eredményesen folyt, hogy a gyakori inspektori vizsgálatok kákán bogot keresve sem igen találtak lényegbe vágó kifogásokat. Sőt úgy tudom, hogy a társadalom, a közösség részére éppen ezek a felekezeti iskolák nevelték és oktatták a legértékesebb generációkat.

A minden esztendőben pontosan megtartott és két hétig tartó egyházmegyei vizitációkon – melyeken rendszerint én is részt vettem – igen nagy súlyt helyeztünk és sok időt szenteltünk arra, hogy felekezeti iskoláink tanítási rendjét és eredményességét minél behatóbban megismerjük. Nagy általánosságban mindenütt azt tapasztaltuk, hogy a tanítók nem egyszerű kenyérkeresetnek tartották állásukat, hanem elhivatottságnak, valóságos miszióknak.

Éppen ez volt a magyarázata az elért szép eredmény-

nek, amelyért hivatalos részről is rendszerint elismerést és dicséretet kaptak a tanerőink. [...]

A gróf Mikó Imre által 1859. évben alapított Erdélyi Múzeum Egylet vezetősége 1942 tavaszán elhatározta, hogy néhány éves kényszerszünetelés után, ezen év őszén ismét folytatni fogja a hagyományos, évenként megtartani szokott vándorgyűléseinek sorozatát. Mindnyájunk kimondhatatlan örömeire beteljesedett az a legfőbb óhajunk, hogy a vándorgyűlés ezúttal Désen rendeztessék meg. A mi megyeszékhelyünkben eddig még csak egyetlenegyszer rendeztek vándorgyűlést – 1910-ben – és így érthető és indokolt volt eme kívánságunk.

A nyári hónapok a vándorgyűlés programjának összeállításával, továbbá az előadó tudósok kijelölésével, illetve megnyerésével teltek el. Úgy a Múzeum Egylet központjában, valamint Dés városában is egy-egy rendezőbizottságot alakítottak, amelyek egymással szoros kapcsolatot tartottak fenn. Úgy vélem, hogy a nehezebb feladatot a helyi, a dési rendezőbizottság kapta. Ezért, hogy a várakozásoknak mindenben megfeleljen, mindjárt öt albizottságot alakított. Az I. albizottság feladata volt a vendégek fogadása, elszállásolása és ételmezésükről való gondoskodás; a II.-nak a különböző kiállítások megrendezése; a III.-nak a vándorgyűlés tudományos előadásainak összeegyeztetése; a IV.-nek a kirándulások és az V.-nek a faluvezetők tanfolyamának a megrendezése.

A rendező bizottságok fáradhatatlan munkája lehetővé tette, hogy a háromnapos vándorgyűlés megtartásának végleges időpontját szeptember derekán meg lehetett állapítani, éspedig október 18–19. és 20-ára. Ekkorra már kialakult a vándorgyűlés végleges munkarendje is, továbbá elkészültek a díszes meghívók (2000 db). Ezekhez csatolták a vándorgyűlés mindennapos programját is. Ezeket

szétküldték a megadott címekre egész Észak-Erdélybe, sőt azon túl is. A meghívókon kívül még néhány fővárosi és sok vidéki napilap is tájékoztatta az eseményről a nagyközönséget.

Október 18-án reggel a régi hagyományokhoz híven, a vándorgyűlés egész közönsége részt vett felekezetenként az istentiszteleten. Ennek végeztével bevonultak a vármegyeház nagytermébe, ahol 11 órakor megkezdődött a rövid ideig tartó díszülés. Utána az egybegyűltek kísértáltak a temetőbe, hogy ott tisztelegjenek Dés város nagyjainak síremléke előtt. Ezután egyszerű közebéd volt, ahol Bánffy Miklós mondta a serlegbeszédet gróf Mikó Imréről.

A tulajdonképpeni Vándorgyűlés du. 5 órakor kezdődött a Vármegyeház nagytermében. Itt és a Városi Mozgósínházban egymást követték az érdekesebbnél érdekesebb előadások. Hogy a műsor változatosabb legyen, időnként kisebb-nagyobb csoportos kirándulásokat iktattunk be a vendégek részére.

Így dr. Entz Géza vezetése alatt megtekintették Désen a főtéri református nagytemplomot, egy másik alkalommal a Csicsóvárát, majd a désaknai sóbányát és végül a szentbenedeki híres várkastélyt, amely akkor még igen jó állapotban volt – és ma már csak siralmas és szégyenteljes romhalmazznak nevezhető.

A vándorgyűlés egész ideje alatt négy helyen rendeztek kiállításokat, éspedig a Városháza dísztermében képzőművészeti, a dési kaszinóban díszítőművészeti, a református egyház tanácstermében háziipari, és a vármegyeház kistermében ösfoglalkozások tárgyi hagyatékainak kiállítását.

A helyi rendezőbizottság tagjai egyen-egyen mind rendkívül értékes munkát fejtettek ki a jó siker érdekében.

Itt idéznem kell az EME főtitkárának, dr. Bíró Vencelnek a vándorgyűlés záróülésén tett megállapítását, miszerint „ez a Vándorgyűlés méltó folytatása a Vándorgyűlések szép sorozatának”. Az ünnepélyes záróülés október 20-án délután folyt le, amikor is záróbeszédemben hálás köszönetet mondtam az Erdélyi Múzeum Egylet vezetőségének azért, hogy a többéves szünet utáni első vándorgyűlést nálunk rendezték meg; köszönetet mondtam mindkét rendezőbizottságnak, továbbá az érdekes előadásokat megtartó professzoroknak. Folytatólagosan felkértem az EME képviselőjében jelenlévő főtitkárt, dr. Bíró Vencelt, hogy hazaérve adja át a vezetőségnek kérésemet, miszerint a következő – 1943. évi – vándorgyűlést Besztercén tartsák meg, hiszen e megyeszékhely közönsége még sohasem érthette meg azt, hogy az EME tudományos tanításait végighallgathassa.

A főtitkár ezt a kérésemet, illetőleg meghívásomat bejelentette az igazgatóválasztmánynak, amely köszönettel elfogadta a meghívást és egyhangúan úgy határozott, hogy a következő vándorgyűlést 1943. szeptember hó 5–6 és 7-én Besztercén fogja megtartani; egyben felkért engem, hogy alakítsam meg a helyi rendezőbizottságot. Az általam kiszemelt és felkért munkatársaim aztán egészen rendkívüli munkát fejtettek ki, és az eredmény egy cseppet sem maradt el a dési sikertől. Tekintettel arra, hogy Besztercén sokkal kevesebb értelmiségi, iparos és kereskedő magyar család volt, mint Désen, a vendégek elszállásolása sokkal több gondot okozott, de a helyi rendezőbizottság ügyeskedése ezeket az akadályokat is leküzdötte. Akiknek a polgári családoznál nem sikerült szállást biztosítani, azokat a m. kir. Hunyadi János Állami Gimnázium konviktusában helyezték el, teljesen megfelelően.

A vándorgyűlés műsora nagyjából úgy lett összeállítva,

mint az elmúlt évi désinek. Szeptember 5-én délelőtt kezdődött el a magyar kaszinó nagytermében egy rövid díszüléssel, melyet báró Jósika EME-elnök nyitott meg, de ezt megelőzően az egybegyűltek itt is felekezetenként istentiszteleten vettek részt. A rövid díszülés után következett a tisztelgő megemlékezés az első világháború hősi halottairól.

Utána egyszerű közebed a Magyar Kaszinó kerthelyiségében, melyen gróf Mikó Imréről Kelemen Lajos levéltári főigazgató tartott serlegbeszédet. Ebéd után következett szakszerű kíséret és ismertetés mellett a város nevezetességeinek, történelmi műemlékeinek megtekintése.

Maga a vándorgyűlés, illetőleg az előadás-sorozat délután 5 órakor kezdődött a Kaszinó nagytermében, minden előadás cca. egy órát tartott. Az egyes előadásokon kívül itt is beiktattak társas tanulmányi kirándulást, éspedig a negyedik napon, szeptember 8-án Kolibicára és onnan tovább Kis-Beszterce és a Duba havas megmászására. [...]

Kitüntetésnek vettem azt, hogy a Múzeum Egylet eme két vándorgyűlését éppen Désen és Besztercén tartotta meg, mert ez elismerése és jutalma volt igyekezetes tevékenységemnek, amelyet azokban az időkben e két vármegye közönségének érdekében kifejtettem.

Mindkét vándorgyűlésen nálam sokkal illetékesebbek ismertették Beszterce és Dés, valamint a két vármegye történelmi műemlékeit, éspedig Besztercén Lestyán József esperes és Désen Entz Géza professzor.

A beszterce-naszódi történelmi emlékek közül ismertette Lestyán a városban és a megyében még meglévő régi templomokat, de elmulasztotta a következők megemlékését: Beszterce városát V. László magyar király a hozzá tartozó falvakkal együtt Hunyadi Jánosnak adomá-

nyozta. A szászok ebben kiváltságaik megnyirbálását látták, és fegyverrel akarták a város birtokbavételét megakadályozni. Hunyadi hamar leverte a szászok felkelését és egyrészt azért, hogy ez az eset többé elő ne forduljon, másrészt azért, hogy a kelet felőli egyre gyakoribb ellenséges betöréseknek útját állja, a város északi szélén emelkedő magaslaton erős várat építtetett. Ez a vár ma már nem létezik, de a beszercei turistáknak és fiatalságnak a legutolsó időkig kedvenc kiránduló helye volt: „a Burg”.

Ugyancsak kimaradt a felsorolásból Óradna. Ez a helység a XIII. század elején virágzó nagy bányaváros volt és a szájhagyomány szerint több ezer lakossal és hatalmas vártemplommal, melynek egy része még ma is áll. Az 1241–42. évi tatárjárás itt viharzott végig, a várost teljesen kifosztotta, majd felperzselte, a lakosság jó részét felkoncolta vagy rabszíjra fűzte. Akik közülük meg tudtak menekülni, azok széjjelszóródtak és másfelé telepedtek le. A helység hosszú ideig pusztán maradt. Később a Nagyszamos felső völgyét Óradnával és a hozzá tartozó községekkel együtt a király ugyancsak Hunyadinak adományozta.

A Nagyszamos völgyén lefelé haladva hamarosan elérjük Szolnok-Doboka vármegyét, melynek területén egész sereg műemlék található még ma is. Ezekben a ma még létezőkön kívül időközben igen sok már előbb megsemmisült. Szükségtelennek tartom úgy a meglévőket, mint a már nem létezőket felsorolni, mert mindezek nyilván vannak tartva. [...] Így most csak azt a várrendszert említem meg, amely a Nagy- és Kis-Szamos völgyét, és ezen túlmenően egész Erdély földjét volt hivatva a kelet felől fenyegető gyakori betörések ellen megvédeni. Ezen sorozatban az első volt Bethlen vára, amely sok nehéz időt ért meg. Apafi fejedelem itt fejeztette le Bánffy Dénest; a

kivégzés ellenőrzésére a fejedelem Béli Pált rendelte ki. Bánffy Dénes a bethleni református templomban van eltemetve.

Ennek a várnak ma már csak a helyét ismerjük. Hosszú ideig gazdátlanul állt, a lakosság állandóan bontogatta és hordta az anyagát építkezésekhez. A végén aztán – hogy legalább az emléke fennmaradjon – a múlt évszázadban két nagybátyám hatósági engedéllyel elbontotta és ki-kisaját belsőségében megépíttette a régi várnak utolsó kinézése szerinti mását. Ezek közül az egyiket néhány évvel ezelőtt a hatóság lebontatta, a másik – tudomásom szerint – még létezik.

Bethlentől a Nagy-Szamos völgyén Dés felé haladva, az út közepe táján volt még két erős várunk, az egyik a Szamos jobb oldalán Csicsóvára, remek elhelyezéssel, ahonnan felfelé és lefelé dominálta az egész völgyet. A zürzavaros belső helyzet idején ez a vár többször cserélt gazdát. Egy időben – erős várórség védelmében – itt tartózkodott Izabella királyné is. Egy része a várromnak még ma is, messziről jól látható.

Szemben ezzel a várral kb. húsz kilométernyire, a Szamos bal partján állott, rejtettebb helyen Bálványosvára, melyet Martinuzzi Fráter György lebontatott – ma már semmi sem látható belőle.

Utunkat tovább folytatva, Déssel kapcsolatban vissza kell térnem az Árpád-ház korabeli templomtoronyra, mely a légynek sem ártott, és mégis éjnek idején 1938-ban felrobbantották. A désiek jól tudták, hogy kik voltak a tettesek, éppen csak a város akkori vezetősége és az akkori milícia nem. Ugyanez a helyzet a Rákóczi fejedelmi palotával is, melyben annak idején ugyancsak lakott Izabella királyné, és innen indult el nagy kísérettel Lengyelország felé. Ez a palota olyan masszívan volt megépítve,

hogy még évszázadokig állhatott volna – és mégis elbontatta a város akkori vezetősége, noha még egy esetleges utcaszabályozás sem tette volna azt indokolttá, hiszen pro primo: semmi szabályozást sem hajtottak ott végre, pro secundo: ha erre sor került volna is, akkor sem tette volna ez szükségessé a lebontást, mert nem utcasorban állott, hanem jóval bennebb a kertben. Ezek azok a bizonyos „tyúkszemre taposások”, melyek senkinek sem használnak, sőt mindig erős ellenhatásokat váltanak ki.

Déstől nyugatra kis távolságra volt ennek a várrendszernek még két vára. Az egyik a dobokai, melynek ma már csak a romjai láthatók, a másik a szamosújvári, melyet Martinuzzi erősített és nagyobbított meg a lebontott Bálványosvár anyagából. Ez az egyedüli jó karban levő vár, amely már nagyon régóta nem stratégiai, hanem egészen más célt szolgál. Azóta szedett-vedett társaságból összegyűjtött lakói vannak. Élete végéig ott tartották Rózsa Sándor híres haramiavezért, majd utóbb magam is ott éltem egy darabig.²⁰

1942 őszén Kolozsváron az egyetem központi épületében felkerestem dr. Kovrig Béla rektort, tájékoztattam őt arról, hogy a vidéki városok polgárságának élete milyen egyhangú, kultúrélete milyen szegényes, az egyetlen mozgósínházak előadásain kívül csak nagy ritkán adódik elő olyan esemény, ami a kultúrigényeket kielégíthetné. Egyben megkértem őt, beszélje meg az egyetem tanári karával, nem akadna-e közöttük olyan, aki vállalná időnként egy-egy tudományos előadás megtartását? Elgondolásoimat nagy megértéssel és lelkesedéssel fogadta és megígérte, hogy rövidesen letárgyalja kérésemet, és az eredményről értesíteni fog. Időközben a sajtónak is nyilatkozatot adott kezdeményezésemről és az is nagy elismeréssel ismertette elgondolásoimat. Rövid idő múlva megkaptam

a kedvező választ — a professzorok közül igen sokan készségesen vállalkoztak e kultúrunka részvételében. Így hamarosan megkezdődött az ismeretterjesztő előadások sorozata, éspedig mindig szombat este, egyik héten Désen, a másik héten Besztercén.

Az előadások rendkívül érdekfeszítők voltak; történelem, művészettörténet, régészet, irodalom, egészségügy; stb. tárgyából merítve. Az érdeklődés igen nagy volt, a terem rendszerint zsúfolásig megtelt értelmiségiekkel, köztisztviselőkkel és szabadfoglalkozásúakkal, továbbá kereskedőkkel és iparosokkal. Sokan vidékről is jöttek az előadásokat meghallgatni, melyek tanulságosak voltak. Később azután még más törvényhatóságok is követték példámat.

1941–42-ben a kormány több intézkedést tett, olyan rendeleteket adott ki, melyek az itt élő zsidóságot érzékenyen érintették. Így az iskolákban a numerus clausus, orvosi kamarákban a tagság revideálása, mezőgazdasági ingatlanai igénybevételének lehetősége. A kormány mindezeket a kérdéseket egyszerű közigazgatási problémának minősítette, és így sem én, sem kartársaim egyetlen ilyen rendeletet nem kaptunk, sőt még csak nem is láttunk; ezeket mind az alispán, mint a vármegye első tisztviselője és felelős vezetője kapta, és a saját hatáskörében intézte el.

Egy alkalommal egy bethleni asszony, Rosenbergné, Schönberger Matild azzal a panasszal keresett fel engem a lakásomon, hogy fiát, ki mindig jeles tanuló volt, nem engedik tovább tanulni a dési gimnáziumban. Jóravaló embereknek ismertem úgy a szülőket, mint a nagyszülőket és így közbenjártam érdekükben. A fiú – Dávid – igen jó eredménnyel leérettségizett, azután az egyetemet is elvégezte, és itt Kolozsváron a Bolyai–Babes egyetemen

lett a matematika lektora. A legutolsó évekig e minőségben működött, amikor itthagytta munkahelyét és olyan helyre távozott, ahol megélhetését, előhaladását jobban biztosítottak vélte.

Az orvosi kamara névsorát is felülvizsgálták, és egyeseket kizártak a kamarából. Valószínűnek tartom, hogy a véleményezést a vármegye tiszti főorvosa tehetette. Sikerült Désen dr. Jónás Józsefet, Szamosújváron dr. Frenkelt a kamarában megtartani.

Az igénybe vett ingatlanok közül a csicsógyörgyfalvait a földművelésügyi miniszter a Vitézi Széknek juttatta, ahova háborús kitértettek telepített. Somkerékre, Mikházára, Némára, Nagyiklódra és Kackóra sokgyerekes földműves családok kerültek. Mindenikük házat, gazdasági épületeket és a meginduláshoz sok egyéb segítséget kapott. Sajnos időközben a körülmények úgy alakultak, hogy ezek a szorgalmas, munkás emberek nem maradhattak sokáig a helyükön.

Kiszállásaim rendjén a vármegyének úgyszólva minden zugában ismételten is megfordultam, és hamarosan felfigyeltem egy égetően fontos problémára, éspedig a szórványokban élő magyar lakosság problémájára. Igen sok községben az volt a helyzet, hogy a román lakosság között csak néhány magyar család élt, akik ragaszkodtak ugyan magyarságukhoz, de e nehéz helyzetükben nem kaptak semmi támogatást, még csak erkölcsit sem ahhoz, hogy azt meg is tarthassák. Gyermeküknek nem volt megadva az a lehetőség, hogy magyar iskolába járhassanak, templomuk, imaházuk nem volt. Hogy ilyen körülmények között milyen jövő várt ott reájuk, úgy gondolom, ezt nem nehéz kitalálni. Tekintettel arra, hogy a vármegye falun élő magyarsága túlnyomó többségben református vallású, így már 1941-ben felvettem közvetve

a kapcsolatot a budapesti Filadelfia diakonissza intézeti alapítvánnyal, amely elvállalta, hogy a szórványokban élő magyar gyermekek részére internátust állít fel, ha olyan helyen, ahol magyar tannyelvű iskola és református templom van, kap egy olyan épületet, amely erre a célra megfelel.

Felajánlottam és használatra átadtam a Filadelfiának erre a célra a Szentmáté községben levő 8-10 helyiségből álló egészséges, száraz, jó karban levő kőépületemet, az összes gazdasági épületekkel és a hozzá tartozó 30 kat. hold nagyságú belsőséggel együtt. Ez utóbbi állott: kis díszkert, veteményes kert, gyümölcsös, szántó és kaszáló-ból. Az ingatlan Szászlekenye állomástól 7 kilométernyire fekszik, kövesút mellett. A Filadelfia ezt minden tekintetben megfelelőnek találta, a szükséges berendezést és felszerelést bámulatos gyorsan odajuttatta úgy, hogy az internátus hamarosan benépesülhetett. Közel 100 iskolás gyermekre rendezkedtek be, és ezt a létszámot igen könnyen elérték. Az ellátás bőséges és nagy tápértékű volt, így a gyermekek súlyban és kinézésben is kitűnően gyarapodtak. Teljes téli és nyári ruházatukról a Filadelfia gondoskodott. Három kipróbált diakonissza került oda, egyikük – Raviczki Mária – volt az intézet adminisztratív vezetője, és ezt a munkakört bámulatos gyakorlati érzéssel és lelkesedéssel látta el. A második diakonissza gondja volt – a szükséges számú segítséggel – a rengeteg konyhai munka elvégzése, míg a harmadik egész idő alatt a varrógépen dolgozott, hiszen a sok gyermek ruházatát, fehérneműjét, ágyneműjét állandóan javítani kellett.

Az intézetet időközönként számosan meglátogatták, így többek között Péter János, Magyarország későbbi külügyminisztere is. A látottakkal mindenikük nagyon meg volt elégedve.

Péter János a Filadelfiának volt a lelkésze; a látogatók között ő volt a legszorgalmasabb és a legkitartóbb. Gyakran eljött Szentmátéba és a szükséghez képest néha hetekig is ott tartózkodott. Fáradhatatlan tevékenységgel igyekezett a szórvány internátus berendezésénél, megszervezésénél és beindításánál mindegyre jelentkező nehézségeket leküzdeni. Mindezekben igen értékes munkát végzett, és nagyon sok jó gyakorlati tanáccsal látta el a vezető diakonisszát. Jó részben az ő érdeme, hogy ez az intézmény olyan szép eredményt mutatott fel.

Egy alkalommal a Budapest, Havas utcai református szeretetház lelkésze, Morvai Pál látogatott el Szentmátéba. Nagyon megtetszett neki ez az intézményünk és – vállalkozó szellemű ember lévén – az intézetet vezető diakonisszával – ki valósággal megszállottja volt a munkakörének – megbeszélték, hogy a szomszédos Beszterce-Naszód vármegyét is végigjárják és ott is felkutatják a szórványban élő magyar családokat.

E vármegye nagyobb része összefüggő erdőségekkel van borítva, melyek felnyúlnak az országhatárig. Ezen óriási területen mindenfelé nagyban folyt az erdőkitermelés, és igen sok székelyföldi munkás volt ott foglalkoztatva mint favágó, fuvaros és fűrészgyári munkás. Ezen a csudálatos szép tájon barangoltak végig Morvaiék, és felkerestek sorra minden munkásszállást, fűrészgyárat. Így jutottak el a határzónába. Morvai – vesztére – nagy sötét szakállt viselt. Az országhatár közelében összetalálkoztak egy határvadász járőrrel; igazoltatásra került sor és kiderült, hogy az erdei kirándulásra nem hoztak magukkal igazoló iratot, személyazonossági bizonyítványt. Hiába erősítgette Morvai, hogy ő lelkész, ezt nem akarták elhinni, hiszen ahová valók ők voltak, ott a lelkészek nem viselnek szakállt. A fejére olvasták, hogyha lelkész, akkor

csakis román pópa lehet, és ide az országhatárhoz csakis kémkedés céljából jöhet. Bekísérték őket a legközelebbi határvadász őrre; de ennek parancsnoka sem adott hitelt szavainak. Szörnyen kellemetlen helyzetben voltak, és mentő ötletként arra kérték a parancsnokot, hogy kérjen tőlem információt. Távbeszélőn felhívta a beszercei vármegyeházát és jelentette nekem az ügyet. Én jót nevettem ezen a komikus eseten, és leigazoltam őket. Így aztán a „kémkedésen ért román pópát és bűntársát” szabadon engedték. Azt hiszem, egyikük sem kíváncszott egyhamar a határzónába.

Ezzel az intézménnyel senkinek semmi rosszat nem tettünk, senkit meg nem terheltünk vele, tehát sem az államháztartást, sem az állampolgárokat, ellenben nagyot segítettünk sok szegénysorsú családon, és hozzásegítettünk sok gyermeket ahhoz, hogy a saját anyanyelvén tanulhasson és a saját felekezetének templomában dicsérhesse az Urat. Úgy gondolom, hogy egyetlen demokratikusan gondolkozó egyén sem kifogásolhatja ezen intézmény tevékenységét, már amennyiben tényleg demokratikusan gondolkodik és nem álszenteskedik. A magam részéről csak azt fájjalom, hogy a hasonló körülmények között levő vármegyék mindenikében nem létesülhetett legalább 10-10 ilyen intézmény; mindeniknek jutott volna gyermek is, de munka is bőségesen.

Mindig jelentkeztek önkéntes munkára lelkes asszonyok és leányok, így pl. dr. Szabó Imre Budapest-Fasori református esperes lelkész leánya – Éva – is rendszeresen Szentmátéban töltötte szorgalmas munkával a nyári szabadságát. [...]

Miután 1940. november 26-án hivatalomat Désen elfoglaltam, az első feladat, melyet magam elé tűztem, az volt, hogy a vármegyét minél hamarabb és minél jobban

megismerjem. Hogy ezt elérjem, többeket megbíztam, hogy szerezzék meg részemre a Kádár József által szerkesztett és 1901–1905 év között megjelent, hét hatalmas kötetből álló „Szolnok-Doboka vármegye monográfiája” című munkát. Könyvesboltokból, antikváriusnál a sorozatból egyetlen darabot sem sikerült megszerezniük, de több hónapi kutatás után öt kötetet magánosoktól összeszedtem, de ezt sem folytatólagosan, hanem foghíjasan. Látva azt, hogy a mű nem szerzhető meg, mert nyilván annak idején kis példányszámban jelenhetett meg, és azóta nagy részük megsemmisülhetett, de másrésről a nagyközönség részére túlságosan terjedelmes, aprólékos, így elhatároztam, hogy elismert szakemberekkel megíratom a vármegye magyarságának életét, munkásságát, egyszerűen a történetét – a honfoglalástól kezdve a legújabb korig.

Igen nagy fontosságot tulajdonítottam ezen újabb munka megjelenésének már csak azért is, mert az utolsó években nagyon sok műemlék tűnt el, semmisült meg a város és a vármegye területén. Hogy csak néhányat soroljak itt fel: Dés főterén lebontották a millenniumi hatalmas emlékoszlopot a turulmadárral. 1938-ban a város akkori vezetősége lebontatta – előttünk érthetetlen okokból – I. Rákóczi György fejedelem palotáját. [...]

Ezt követően az éj leple alatt ismeretlen tettesek felrobantották a híres XIII. században épült Árpádház-kori tornyot, majd ugyancsak az éj leple alatt eltűnt a többmázsás súlyú Hétvezér- vagy Tanácskő.

Leromboltattak számtalan helyen műemlék értékű sír-emlékek, stb. stb. Mindezek nem véletlenül történtek, hiszen a műemléket minden államban védik és gondozzák. Soha egyikünk sem hallotta, hogy vajon az akkori hatóságok megindították-e az eljárást a rombolók ellen,

és azok elnyerték-e a jól megérdemelt büntetést? Én pedig megbocsáthatatlan bűnnek tartottam hagyni, hogy ez a sok szép műemlék mind teljesen feledésbe menjen. Ezek a rombolások részben akkor történtek, amikor a Maniu vezette Román Nemzeti Parasztpárt volt uralmon²¹, de nagyobb részben akkor, amikor a Zelea Codreanu vezette vasgárdisták garázdálkodtak szerte az országban; amikor előbb Duca miniszterelnököt, majd Călinescu belügyminisztert is meggyilkolták²². Ekkor adta aztán ki Károly király a híres parancsot, hogy „egyért ezret”. Ezt az ezres kvótát a csendőrség arányosan felosztotta a vármegyék között, a vármegyék a járások között. Minden helység csendőrsége a reá eső számú, közismert vasgárdistákat össze kellett fogdossa, és rövid úton kivégezze, a hullákat – elrettentő példaképpen – közszemlére kihelyezze a legfontosabb és legforgalmasabb utak szélére.

Történetesen éppen azokban a napokban kellett Besztercére mennem, és ott a saját szememmel láttam a három kifektetett áldozatot a vármegyei csendőrparancsnokság előtt, az úttest és a gyalogjáró közötti kis parkírozott részen. Aranyosgyéresen az öcsém kertjével átellenben, az országút szélén voltak a holttestek kiterítve és így tovább; mindenütt három napig hagyták őket közszemlére kitéve.

Ennek a drasztikus intézkedésnek megvolt ugyan az az eredménye, hogy a műemlékek további rombolásai megszűntek, de a hamu alatt a parázs tovább izzott, a mozgalom suttyomban tovább tevékenykedett, ezért a zsidóság és a magyarság továbbra is állandóan rettegések között élt, mert hiszen a vasgárdistáknak felfokozott sovíniszta-nacionalista céltáblája a zsidóság és a magyarság volt, ezek elleni tevékenységekben élték ki magukat. Bizony

ezek igen szomorú évek voltak úgy az itt élő zsidóság, valamint a magyarság számára is.

Hogy mindezeket pontosabban megérthessük, szükségesnek tartom itt leszögezni azt, hogy 1918 és 1940 között az akkor itt talált, több mint kétmillió főt kitevő magyarságot rengeteg sérelem érte, legnagyobb részt mind olyanok, amelyek homlokegyenest ellentétben állottak az 1918. december 1-jén Gyulafehérváron elhangzott ígéretekkel és önként vállalt kötelezettségekkel, de ellentétben állottak az 1919. évi kisebbségvédelmi szerződésekkel is. Ezeket a szerződéseket úgy Magyarország, valamint Ausztria széjjelszaggatásával egyidejűleg a győztes nagyhatalmak rendelték el, és ezekben pontosan és kötelező erővel előírták, hogy a megnagyobbodott „utódállamok” a hozzájuk került kisebbségeiknek milyen jogokat tartoznak biztosítani. Ezeket a szerződéseket minden utódállam kötelezően alá kellett írja. Az előírások pontos, lelkiismeretes betartásának felügyeletére, ellenőrzésére a Népszövetség volt illetékes. Ez volt az előfeltétele (*conditio sine qua non*) a béketárgyalások megkezdésének. Az 1920. évi trianoni békediktátum mindezeket helybenhagyta, illetőleg megerősítette.

Miután a húszas évek elején az újonnan alakult Országos Magyar Párt úgy határozott, hogy kilép a passzivitásból, és a nép által megválasztott képviselőit beküldte a bukaresti parlamentbe, ennek úgyszólván nem volt egyetlen olyan ülészaka sem, amelyiken a párt ne lett volna kénytelen képviselői útján különböző sérelmek tárgyában interpellációkat előterjeszteni.

Teljesen feleslegesnek tartom azt, hogy ezeket itt részletezzem, mert mindezeknek számtalan írott és nyomtatott bizonyítéka van, elsősorban éppen a parlamentnél,

mely természetesen minden üléséről hitelesített jegyzőkönyvet, naplót vezetett.

De ismertette mindezeket az abban az időben Lugoson, kéthetenként megjelent „Magyar Kisebbség” című szemle és ismertették rendszeresen a napilapok is.

Mivel a sajtóból abban az időben nem kerülhetett egyetlen közlemény sem ki, melyet előzőleg a cenzúra ne bogarászott volna százszor is meg, így mindnyájan valóknak kell azokat elfogadnunk.

Az ország határain túl is fennmaradtak erre vonatkozó bizonyítékok, mert hiszen az Országos Magyar Párt ismételenként kénytelen volt sérelmeivel a Genfben székelő Népszövetséghez, valamint a Hágában székelő Nemzetközi Bírósághoz fordulni.

A Népszövetség pontosan örködött afelett, hogy az utódállamokhoz csatolt kisebbségek jogai minden vonalon respektáltassanak, de nem állott módjában határozatainak érvényt szerezni. Tehát mindezek nem légből kapott, hanem ország-világ előtt közismert tények voltak, és nem a mai időkre, hanem az 1918–1940 évek közöttiekre vonatkoznak. [...]

A mai rezsimnek persze már nem volt módjában az, hogy a felrobbantott műemléktornyot, a lebontott fejedelmi kastélyt újra felépítse, de mégis megtette azt, amit megtehetett, amikor is a tanácskövet ismeretlen helyéről előkerítette és azt – ha nem is eredeti, de mindenesetre – méltó helyre tette néhány évvel ezelőtt, és pedig a volt megyeháza udvarán lévő lapidáriumba. Ez az intézkedés eklatáns igazolása annak, hogy a mai rezsim is helyteleníti az ilyen vandalizmusokat, és igyekszik azokat reparálni. Ezért az intézkedésért a magam részéről is őszinte elismerésemet akarom kifejezni.

Hogy a tervezett könyvek megíratásához indítást adjak,

felkerestem Kelemen Lajos főlevéltárost, ismertettem elgondolásomat és egyben tanácsot kértem tőle arra nézve, hogy kit kérjek fel szerkesztőnek és kiket az egyes fejezetek megírására? Két hét múlva megkaptam tőle az egész névsort. A javaslatba hozottak valamennyien készséggel vállalták a feladat elvégzését, és így részükről megkezdődött az adatgyűjtés: könyvtárakban, levéltárakban búvárkodtak, falukutató munkát végeztek szerte a vármegyében, stb. stb. Az anyagi fedezetet azonban mindezekre sehonnan sem tudtam megszerezni, így az összes kiadásokat a magaméból előlegeztem két éven keresztül, fuvardíj, útiköltségek, írói tiszteletdíjak, nyomdai költségek, és szállítás címén kifizettem részletekben több mint 30 000 pengőt, ami akkor meghaladta az egymillió lejt. Ezt az összeget akkor reméltem visszakapni, amikor a mű a könyvpiacra kerül, és olyan részletekben, ahogy az vevőkre talál.

A könyv remekül sikerült, gyönyörű kivitelben, igen gazdag és értékes tartalommal. A baj csak az volt, hogy a nyomda nagyon későre készült el vele; 1944. július hónap közepén hozta ki az 1200 kötetet – húsz hatalmas ládába csomagolva, egy tehergépkocsin Désre, és ez akkor már nem volt időszerű. Így az egész szállítmány egyenesen a vármegyeház pincéjébe került.

Az az érzésem, hogy az egész szállítmány a papírmalomban kötött ki, még mielőtt abból egyetlen példány is forgalomba került volna. Pótolhatatlan veszteség, ha ez az értékes mű megsemmisült volna – és én sem kaptam vissza egyetlen fillért sem abból a tekintélyes összegből, amit erre a célra előlegeztem. Dehát azóta is újra beigazolódott előttem az a régi szólásmondás, hogy „több is veszett Mohácsnál”²³.

A temérdek tennivaló olyan munkaütemet diktált ne-

kem, hogy 1940 őszétől 1944 tavaszáig egyszer sem vettem ki szabadságot, sőt még egyetlen szabad napot sem. A munkahelyemről csak akkor hiányoztam, ha a fővárosba kellett mennem olyan ügyekben, amelyeket távbeszélőn nem tudtam az egyes miniszterekkel elintézni. Ezen 3 és $\frac{1}{2}$ év alatt mégis részt vettem négy vadászon – ez azonban nem volt pihenés, legfeljebb egy kis kikapcsolódás. Az első vadászat – medvére – 1940 őszén volt megrendezve a Ciblesen; ezen részt vett Fáy István közoktatásügyi államtitkár és még néhány más hivatalos személy. Hihetetlenül elhanyagolt, gondozatlan úton döcögtünk fel egészen Felsőilosváig, a Cibles lábánál fekvő utolsó községig. Ott megháltunk, majd hajnalban, sűrű esőben neki-vágtunk az ősbükkös rengetegnek. Háromórai megerőltető kapaszkodó után elértünk a bükkös felső régiójába, ahol az már fenyvessel tarkított. Itt láttuk az első medvenyomokat, éspedig egy anyamedve, továbbá egy nagyobb és egy kisebb bocs nyomait. Ott fenn az esőt már havazás váltotta fel, és a friss hóban tisztán látszottak a nyomok. Rövid pihenőt tartottunk, ezalatt felállították a hajtókat, majd a vadászokat is, és azután kürtjeire megkezdődött a hajtás; ez azonban nem járt sikerrel, mert a hajtók nagy lármája megriasztotta a medvéket és oldalvást kicsúsztak a hajtásból. A nyomok egy mellékvölgybe vezettek, így a következő hajtást ott rendeztük meg. Ez már jobban sikerült, ugyanis egy közepes és egy kisebb medve került terítékre. Sem nekem, sem Fáynak nem jött vad lövésre. A vadászatot az idő előrehaladása miatt be kellett fejeznünk, így is koromsötétben jutottunk le Felsőilosvára, ahol a gépkocsik már vártak reánk.

A második vadászat színhelye a következő év őszén Beszterce-Naszód vármegyében, Oláhszentgyörgy község határa volt. Ennek előkészítésére és megrendezésére a

besztercei erdőigazgatóság kapott megbízást. A földművelésügyi miniszter figyelmét én hívtam fel erre a lehetőségre, hiszen tudtam, hogy a kormánynak több olyan tagja van, aki szívesen vadászik, de nagyvadhoz nemigen jut hozzá. Ez a vadászat minden tekintetben kitűnően sikerült, a vidék gyönyörű, az idő remek, a vendégek igen jól érezték magukat. A kormány tagjai közül lejött Kállay Miklós miniszterelnök, továbbá Keresztes-Fischer Ferenc belügy-, Zsindely Ferenc kereskedelemügyi és Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter. A községből apró hegyi lovakkal mentünk fel a meghajtandó területig, ahol a hajtók már vártak reánk. Az első hajtás nagyon hosszú volt, de jól végződött. Egy medve a miniszterelnöknek jött, de ő elhibázta, a másodikat, egy igen szép nagy medvét a belügyminiszter két jól irányzott lövéssel leterítette. Ezzel vége is volt a vadászatnak, és ugyancsak lóháton mentünk vissza a községbe. Ott már igen jó vacsora várt reánk. Ennek végeztével a belügyminisztert a szokáshoz híven felavatták medvevadásszá – ez volt ugyanis élete első medvéje. Ezek után a vendégek felszálltak a rájuk várakozó motoros vonatra, és medvéstől visszautaztak a fővárosba.

Ugyanezen év őszén még egy medvevadászatot vettem részt Maros-Torda megyében, ahová a földművelésügyi miniszter hívott meg néhányunkat. Ez a vadászat is példásan volt rendezve; Kállay miniszterelnök lőtt egy kisebb, egy másik vadász egy nagyobb medvét.

1943 legelején Mezőhegyesre is meghívást kaptam apróvadra, ezen lőttem 67 nyulat és néhány fácánt. Ugyanezen év őszén még egy medvevadászatot készítettünk elő a Beszterce-Naszód megyei Kolibica határában, ez kecsgetett a legjobb eredménnyel, de az utolsó napon le

kellett fűjni, mert a kormány tagjai nem tudtak maguknak erre időt szakítani.

Ugyancsak 1943 nyarán a katonaság is rendezett egy nagy vadászatot, de nem vadra, hanem emberre. Ezzel kapcsolatban pár nappal előbb magánúton csak annyit hallottam, hogy a katonaság Ciblesen készül hadgyakorlatot tartani. A hadgyakorlat első napjának estéjén hozta tudtomra egy román ügyvéd hozzátartozója, hogy a katonaság a Cibles erdőségeiben a románokra rendez hajtóvadászatot. Nyomban a katonai parancsnoktól kértem tájékoztatást, és onnan azt a választ kaptam, hogy a román-ság zöme már hónapok óta – amint a katonai vagy munkaszolgálatra kézhez kapja behívóját – egyszerűen megszökik, és beveszi magát a Cibles rengetegébe, éspe-dig olyan tömegesen, hogy ezek az erdők hemzsegnak a katonaszökevényektől; a hozzátartozók éjszakánként meghatározott helyekre élelmet visznek nekik. Ezért kénytelen a katonaság ezeket az erdőségeket átfésülni. Tekintettel arra, hogy én a katonasággal nem rendelkeztem, egyenesen Kállay miniszterelnökhöz fordultam, jelentettem neki az esetet, helytelenítettem ezt a megoldást, mivel ez úgy emberi, mint politikai okokból is erősen kifogásolható, és később semmiképpen sem lehet elfogadható módon kimagyarázni. A katonaszökevény ellen – ha hurokra kerül – meg kell indítani a hadbíró-sági eljárást, és már elrettentő példa miatt is a legsúlyosabb büntetést kell reá kiszabni, amit a törvény erre előír, de semmi esetre sem szabad reá hajtóvadászatot rendezni. Különben is ilyen intézkedést csak olyan egyén eszelhetett ki és kezdeményezhetett, aki a helyi viszonyokat és körülményeket egyáltalán nem ismeri. Hiszen ez az óriási terület, ahol Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Máramaros megyék érintkeznek – összefüggő erdőségekkel

borítva több százezer holdat tesz ki, úgy gondolom az egymillió kataszteri holdat is meghaladja. Az egész terület, illetőleg annak szélei és tisztásai tele vannak szórva erdei szállásokkal, juhtanyákkal, ezek lakosai egymással állandó összeköttetésben voltak bizonyos egyezményes jeladás útján: ilyenek voltak a tűzcsóva, máglya, síp, füttyjel vagy kiabálás. Amint bármelyikük valami szokatlan vagy gyanús dolgot észlel, erdővédszemélyzetet vagy csendőrt lát közeledni, nyomban figyelmeztető jelzést ad le a szomszédjainak, azok azonnal tovább adják azt. Így azután ennek az egész környéknek a lakói rövid idő alatt megtehették a szükséges óvintézkedéseket, s a náluk bujkáló szökevények pedig idejében egérutat nyertek. Nem tudok elképzelni olyan hadsereget, amely egy ilyen óriási, áttekinthetetlen területet eredményesen át tudna fésülni. Az ott bujkáló szökevényeknek legfeljebb 1-2%-át tudnák elcsípni, ez az eredmény semmiképpen sem állana arányban a ráfordított költséggel és fáradsággal.

Kállay mindezeket figyelmesen végighallgatta, a tájékoztatást megköszönte, és a hadgyakorlatot még aznap lefújatta. Sajnos, még ilyen rövid idő alatt is emberáldozatot követelt ez a szerencsétlen vállalkozás, mert az olyan szökevényre, aki többszöri felszólításra sem állt meg, a katonaság – a rendelet értelmében – a fegyverét használta. Mindez elmaradhatott volna, ha a kormány előzőleg tőlem kér tájékoztatást.

Időközben az ország állapota napról napra egyre rosszabbodott, katonáink sehogy sem tudták megérteni, miért kell életüket az ország határaitól messze, idegen földön feláldozniok? Azonkívül végképpen el voltak keseredve azért a durva, brutális bánásmódért, amit a németek részéről el kellett szenvedniök. A magyar és német csapatok élelmezésénél is – amint sokszor hallottam –

óriási volt a különbség a magyarok hátrányára, mennyiség, minőség és kalória tekintetében egyaránt. Ilyen körülmények között persze nem is harcolhattak a tőlük megszokott vitézséggel.

Odahaza a hátszágban a polgári lakosság is sokat nélkülözött, hiszen be kellett érje a napi 15 dkg liszt fejadaggal, ez pedig csaknem a nullával egyenlő. A liszten kívül egyebekben is nagy hiányosságok voltak, viszont a németek az élelmiszerek és más egyebek tekintetében a követeléseiket állandóan fokozták, más szóval zsarolták a kormányt. Amint ugyancsak többször hallottam, a már addig leszállított áruknak is csak igen kis részét fizették ki, és tekintélyes összeggel adósok maradtak. Egy ízben a kormány Bánffy földművelésügyi minisztert küldte ki Németországba, hogy ezt a kényes és bonyolult problémát ott megtárgyalja és a németek igényeit mérsékelje; az eredményt nem ismerem, de a helyzet itthon nem javult, sőt egyre rosszabbodott, és így az országban a közhangulat egyre nyomottabb lett.

Elképzelhetőnek, sőt valószínűnek tartom azt, hogy a kormány abból a célból, hogy az országot ebből a kényszerhelyzetből, mondhatnám teljes kiszolgáltatottságból valamiképpen kiszabadítsa, a külképviseletek útján más irányban is puhatolózott. Ebben az esetben azonban a németek ennek a puhatolózásnak minden fázisát pontosan tudták, hiszen – amint előzőleg csak gyanították, de utóbb teljesen beigazolódtott – nekik minden hatóságunknál, intézményünknel, üzemünknel meg voltak az informátoraik, kémjeik – sajnos még a kormányban is.

Ilyen körülmények között telt el az 1943–44-es tél, és ilyen előzmények után következett be a szomorú esemény, amikor a németek március 19-én hajnalban lerohanták az országot. A lerohanás olyan gyorsan és olyan

nagy erővel ment végbe, hogy számottevő ellenállásra úgyszólván sehol sem került sor. Az ország egész lakosságát mélyen megrendítette ez az esemény, habár már számolni lehetett ezzel. Én természetesen – abból kiindulva, hogy idegen fegyverek árnyékában nem vagyok hajlandó az ország szuverenitásának paródiájában részt vállalni – azonnal hivatalosan kértem mind a két vármegyében viselt tisztségem alól való felmentésemet. E kérésem másodpéldányai megtalálhatók úgy a dési, mint a besztercei vármegye házában, hiszen – amint értesültem – mindkét helyen az irattár teljes épségben visszamaradt. Néhány hét múlva megjelent a hivatalos lapban a Beszterce-Naszód vármegyében viselt tisztségem alól való felmentésem, ugyanakkor utódomul Borbély Kálmán, Imrédy régi bizalmasa lett oda kinevezve. A Szolnok-Doboka megyei felmentésem azonban elintézetlen maradt. Nyomban megismételtem kérésemet, hivatkozva az előző számára és keltezésére. A második kérésem másodpéldánya is ott fekszik az irattárban, de tudomással bírt erről úgy a város, mint az egész megye közönsége is, mert hiszen nem csináltam titkot a dologból. Amint eme második kérésnek híre ment, Teleki Bélának, az Erdélyi Párt elnökének egy „kipróbált bizalmija”, kit ez a párt küldött be a parlamentbe, éspedig a felsőházba, mindjárt levelet írt Borbély Kálmán besztercei új főispánnak, melyben kéri, hogy Imrédy útján eszközölje ki az én felmentésemet, és utódomul őt neveztesse ki. Mondanom sem kell, hogy én lettem volna a legboldogabb, ha ez sikerül, de sajnos nem így lett. Az illető alig pár hónap múlva vezető bizalmi állást vállalt és kapott attól a rezsimtől, amelyik Imrédyt kivégeztette. Egyszerűen először „transferrel” átment az Erdélyi Pártból az Imrédy-pártba és onnan rövidesen ugyancsak

„transferrel” abba a pártba, amelyik végzett Imrédyvel. Utóbb pedig főiskolai professzor lett²⁴.

Ennek az ügynek van még két pikantériája: az illető előzőleg Dél-Erdélyben egy mezőgazdasági birtoknak volt az alkalmazottja. Egy idő múlva otthagyta munkahelyét, és Kolozsvárra jött, alkalmazást kért az EGE-nél²⁵. Az elnök – Teleki Béla – felkarolta a „menekültet”, elfogadta azt a bemondását, hogy a Debreceni Gazdasági Főiskolánál szerzett diplomáját a menekülésnél elvesztette. Így került Észak-Erdély egyik vármegyéjébe, mint az EGE ottani ki- rendeltségének vezetője. Jóval később derítette ki az egyik volt munkatársa – Szász István – Debrecenben a főiskolán, hogy az illető régebben beiratkozott ugyan oda, de tanulmányait sohasem fejezte be, oklevelet nem kapott. Tehát hamis adatokat diktált be és így vezette félre a segítőkész, jóhiszemű Telekit.

Az is kiderült róla, hogy amikor az Erdélyi Magyar Párt révén bekerült a magyar felsőházba, és amikor Imrédy útján akart főispán lenni, akkor már a zsebében volt a Nyilas Párt tagsági igazolványa. Ezt a tényt a szemfüles dr. Szász Pali derítette ki – hogy, hogy nem, ezt a pártigazolványt rövid időre megszerezte, arról hitelesített másolatot készíttetett, és azt több ismerősének megmutatta. Így sokaknak van tudomásuk erről is.

Hiába, vannak még szilárd jellemek!

A Szolnok-Doboka vármegyéből, Désről felterjesztett második felmentés iránti kérelemmel egyidejűleg visszavonultam falusi otthonomba és onnan csak időnként mentem be Désre, egyrészt megérdeklődni, hogy a felmentésem időközben nem jött-e meg, másrészt utána- nézni, hogy vajon a közellátásnál nincs-e valami fennakadás? Hiszen egyszersmind közellátási kormánybiztos is

voltam, és az ellátás biztosítása a sok háborús korlátozás miatt rengeteg fejtörést okozott.

Ezután már semmiféle politikai tevékenységet nem fejtettem ki. E tekintetben három esetben tettem kivételt és mind a három esetben a vármegye román lakosságának az érdekében.

Itt meg kell jegyezmem azt, hogy a kormány ezeket az ügyeket egyszerű közigazgatási kérdéseknek tekintette és így a főispáni hivatal ezekben semmi rendeletet nem kapott, tisztán csak az alispáni hivatal; az alispán pedig ezekben a saját hatáskörében járt el. Én azonban politikumot láttam ezekben, és ezért beleelegyedtem.

Íme az első eset: egy ízben titkárom két német tisztet jelentett be, kik beszélni szeretnének velem. Ők mindjárt előadták küldetésük célját – mezőgazdasági munkásokat akarnak innen Németországba kivinni, hat hónapi idénymunkára.

Mindjárt hivatkoztak is egy állítólagos megállapodásra, amely ebben a tárgyban a két kormány között létrejött. Miután én erről a lehetőségről mindeddig senkitől semmit nem halottam, magamhoz kérettem az alispánt – hátha ő bővebb felvilágosítást tud nekem erről adni. Ő mindjárt magával hozta azt a rendeletet, amit ebben a tárgyban a belügyminisztertől kapott és egyben arról értesített, hogy a vármegyei gazdasági felügyelő ugyancsak kapott egy idevágó rendeletet a földművelésügyi minisztertől. A gazdasági felügyelőt is behívtam a neki szóló rendelettel együtt. Mindkét rendeletet nagy figyelemmel átanulmányoztam a német tisztek jelenlétében. Az alispánnak szóló rendelet nagy vonalakban ismerteti a két fél közötti megállapodás lényegét, mely szerint a német kormány bizonyos számú mezőgazdasági munkást akar Németországba kivinni hat hónapi idénymunkára, és erre az

időre az önként jelentkezőkkel szabályos munkavállalási szerződést köt. Mindenütt önkéntes jelentkezőkről történik említés. Ismerteti továbbá a rendelet a fizetési feltételeket, amelyek rendkívül előnyösek voltak az itteni kereseti lehetőségekhez viszonyítva. Végül elrendeli az alispánnak, hogy a községi és körjegyzők útján tétesse közhírré eme munkavállalási lehetőséget és azt is, hogy a német kiküldöttek milyen sorrendben és mely napon fognak az egyes vidéki központokba érkezni, hogy az ott összegyűlt önként jelentkezőkkel a szerződést megkötésük. Akik ott a munkavállalási szerződést megkötötték, azok részére az alispán az útlevelet kiállíthatja.

A gazdasági felügyelőnek szóló rendeletben figyelmezteti a miniszter a felügyelőt, hogy – miután a fizetési feltételek rendkívül kecsegtetőek – csak olyan vidékről engedélyezze a jelentkezőknek a szerződéskötést, ahol mezőgazdasági munkáskézben felesleg mutatkozik, nehogy majd itthon a mezei munkáknál nehézségek álljanak elő. Ezek után megkérdeztem a német tisztet, hogy tőlem mit kívánnak? Egy kis hivatalos pressziót – volt a válasz. Én mindjárt lefordítottam nekik az előttem fekvő két rendeletet és a leghatározottabban megmondtam nekik, hogy nemcsak nem adok erre semmiféle segítséget, hanem örködni fogok azon, nehogy valamelyik túlbuzgó tisztviselő visszaéljen hatalmával. Nyomban, még előttük felhívtam távbeszélőn sorra valamennyi főszolgabíró és mindenkinek megmondtam, hogy amennyiben bárhol olyan konkrét panasz jönne hozzám, hogy valakit erőltettek a szerződés aláírására, úgy kénytelen leszek a szükséges lépéseket megtenni – ez jelenti a felfüggesztést és a fegyelmi eljárás megindítását.

Valamennyi főszolgabíró tudomásul vette rendeleteimet, csak dr. Cettele Károly nagyilondai főszolgabíró fű-

zött hozzá annyi megjegyzést, hogy amennyiben nem alkalmaznak pressziót, akkor az alispáni rendeletnek nem tudnak eleget tenni. A német tiszték bosszúsán távozva annyit mondtak, hogy az itt készenlétkben várakozó vasúti szemelvények félig üresen fognak elmenni, mert nincs elég jelentkező.

Hogy végeredményben hányan mentek el Németországba, azt nem tudom, de hozzám egyetlen olyan panasz nem érkezett, hogy valakit is erőltettek volna. Sót néhány nappal később dr. Hosszu Gyula görög katolikus püspök külön kijött hozzám megköszönni ebben az ügyben tanúsított magatartásomat, mondván: „látszik, hogy ki itt a főispán, mert ahol a legmagasabb a románság számaránya, onnan vittek el legkevesebb munkást; ebből tisztán látszik, hogy ő nem engedett meg hivatalos nyomást”.

A helyi viszonyokat nem ismerő, más helyről idehozott fiatal tisztviselők pedig a hátam mögött azt tárgyalták egymással, hogy a főispán szabotálta a rendeletet.

Ezt az eseményt azért írtam meg ilyen részletesen, mert később, 1946 tavaszán a kolozsvári népbíróság olyan váddal indított ellenem – mint bűntárs ellen – eljárást, hogy én részt vettem abban az akcióban, amellyel román aszszonyokat és gyermekeket vittek ki Németországba azzal a céllal, hogy ott kiirtsák őket.

Egy napon a gazdatisztem arról értesített, hogy a gazdaságnak úgyszólván minden konvenciók alkalmazottja behívót kapott munkaszolgálatra; még a jószág gondozására sem marad vissza senki. A behívottak névjegyzékével azonnal beutaztam a hadtestparancsnoksághoz és ott a referens ezredesnél kitűnt, hogy a községi jegyző elmulasztotta a termelés érdekében visszahagyandók jegyzékét felterjeszteni. Sikerült a behívókat még idejében ha-

tálytalanítani. Ugyanez az eset ismétlődött meg egy közeli erdőbirtokon, mely a Dél-Erdélyben visszamaradt édesanyám és testvéreim tulajdonát képezte, és itt én voltam a gondnok. Az ingatlanhoz egy malom is tartozott, és az egész komplexumot egy erdész vezette. Az erdész is behívót kapott, de nem munka-, hanem rendes katonai szolgálatra, mint tartalékos őrmester. Őt sajnos nem tudták nélkülözni, mert szükség volt a háborút viselt és többszörösen kitüntetett őrmesterre. Ez a helyzet nekem rengeteg többletmunkát és gondot jelentett, mert hiszen a malmok vámja zárolva volt, és azt a hatóság a közellátás céljaira használta fel. Így rengeteg könyvelést, nyilvántartást és kimutatást kellett vezetni. Megfelelő kisegítő munkaerőről kellett gondoskodni, azokat be kellett tanítanom és munkájukat sűrűn ellenőriznem, nehogy a könyvelésbe valami hiba csússzon.

A munkaszolgáltra behívottak családja kapott ugyan az államtól valamelyes pénzsegélyt, de nem volt, aki a férfimunkát elvégezze; így nem egy esetben a magam igáit adtam nekik segítségül, hogy a földjeik szántatlanul ne maradjanak. A sors iróniája: én szántottam fel ingyen a román kisgazdáknak azokat a földeket, amelyeket a román földreformtörvény előzőleg tőlem elvett, nekik juttatott, és amelyekért én soha semmi kártalanítást nem kaptam.

A március 19-i események nemcsak nagy döbbenetet és szomorúságot okoztak egész Magyarországon, hanem azon felül az én szűkebb családomban még külön nagy aggodalmat is; ugyanis legkisebb gyermekünk, az akkor 16 éves Ági Budapesten tanult egy nevelőintézetben. Az első ijedtség hatása alatt a tanulókat mind hazabocsátották, és az intézetet bezárták. Ági megváltotta vasúti jegyét Bethlenig, és gyanútlanul útnak indult hazafelé. Szolnokra

megérkezve azzal fogadták a zsúfolt vonatot, hogy mindenki le kell szálljon, mert a németek lezárták a Tisza hídjait, úgy a vasútit, mint a közútit. A váróterem percek alatt megteltek kétségbeesett, jajveszékélő utasokkal. A mi Ágink akkor is talpraesett volt, nem vesztette el a fejét, hanem a vasúti állomásról felhívta a dési főispáni hivatalt. Szerencsére elég hamar kapott kapcsolást, és így beszélni tudott velem; ismertette az adott helyzetet, és utasítást kért a továbbiakra nézve. Azt mondtam neki, maradjon nyugodtan a váróteremben, mert megkérem ottani kartársamat, Urbán Gázsit, hogy vegye őt védőszárnyai alá. Az ottani főispánnal is percek alatt beszélhettem, és így Ági egy hétig az ő kedves vendégszeretetét élvezte, amikor is a hidakon a polgári utasforgalom ismét szabadá lett, és gyermekünk szerencsésen hazaérkezhetett.

Teljesen analóg eset adódott elő fél évvel később; akkor dr. Tavaszy Sándor, az erdélyi református egyházkerület püspökhelyettes-főjegyzője fordult hozzám segítségért – amint mondta, két leánya, Ila és Emese, utóbbi két kisgyermekével együtt a Székelyföldön rekedt, és már napok óta nincs semmi hírük róluk. Nagy aggodalmában semmi bővebb részletet nem közölt. Akkor már kormánybiztosi minőségemben távbeszélőn azonnal mozgósítottam a székely vármegyék egész közigazgatási apparátusát, beleértve a rendőrséget és csendőrséget is. Rövid nyomozás után jelentették nekem, hogy az elveszettnek hitt családtagok a maros-tordai Póka községben voltak rokonaiknál, onnan azonban a zavaros hírekre valamiképpen bevergődtek Marosvásárhelyre, de szándékuk ellenére ottrekedtek, mert a polgári utasforgalom tekintetében a MÁV napokig felmondta a szolgálatot. Akkor az egész Székelyföld összes szorosai már igen erős ellenséges nyomás alatt állottak, és így elsősorban az ott védelmi harcot

vívó honvédséget kellett utánpótlással és lőszerrel ellátni. Mindezekon kívül a minden irányból összesereglett menekültek ezreit kellett valamiképpen továbbszállítani. Pár nap alatt rendeződött a polgári utasforgalom és így a Tavaszgyermek és unokák is baj nélkül hazaérkeztek.

1940–44 között mind a két vármegyében minden parancsnokkal, hivatalfőnökkel, minden állami és megyei tisztviselővel mindig a legnagyobb egyetértésben dolgoztam együtt, kivéve egyetlen esetet. 1941-ben Désről Kaszára helyezték át Sárváry csendőrezredes osztályparancsnokot; utódjául Árvay alezredes került Désre osztályparancsnoknak. Ővele többször előfordult, hogy amikor áttelefonáltam neki és kértem, hogy fáradjon át hivatalomba, hogy valami fontosabb dolgot megbeszéljünk, rendszerint különböző okokat sorolt fel, amelyek miatt nem jöhet. Miután ez egymás után többször is megtörtént, a legközelebbi alkalommal magam vettem fel a kagylót és megkérdeztem tőle, hogy mi ennek az oka? Azt a meglepő választ kaptam, hogy a vármegyeháza éppen olyan messze van az ő irodájától, mint ő a vármegyeházától. Megköszöntem a választ, és nyomban írásban jelentettem az esetet a belügyminiszternek, hozzáfűzve azt, hogy egyetlen esetben sem kértem azért, hogy engem szórakoztasson, hanem azért, hogy fontos hivatalos ügyeket megbeszéljünk. Megemlítettem azt is, hogy úgy az ő elődjével, Sárváry ezredessel, valamint a másik vármegyében Pászthay alezredes osztályparancsnokkal is mindig a legnagyobb egyetértésben tudtunk dolgozni. A belügyminiszter 8-10 napon belül leküldte a csendőrség országos főparancsnok tábornokát, aki Árvay alezredest nemcsak azonnali hatállyal leváltotta, hanem őt egyik napról a másikra a harctérre kivezényelte.

Én megelégedtem volna azzal, ha figyelmeztetést kap,

hogy a kormány itteni reprezentánsával szembeni magatartása nem helyes, de a belügyminiszter a hivatali fegyelem szempontjából így tartotta rendjén valónak. Mindenestre kemény lecke volt azért a primadonnáskodásért.

1944 április derekán betámolygott hozzám egy 36–40 év közötti krétafehér arcú férfi és előadta, hogy ő a vármegyei kórház orvosa, ha jól emlékszem dr. Szépkúti Andornak hívták. Hozzám fordult segítségért, mert a Gestapo el akarja vinni. Így vettem tudomást arról, hogy a Gestapo már nálunk is befészkelte magát. Még az ő jelenlétében távbeszélőn felkutattam a Gestapót és a főnöktől felvilágosítást kértem az orvos ügyében. Tőle azt a választ kaptam, hogy tényleg beidézték az orvost, mert információik szerint a származása kifogás alá esik. Nyugodt, de határozott hangon azt mondtam neki, hogy ezt az orvost a belügyminiszter nevezte ki ide, a munkája ellen semmi kifogás nem volt, és így ő tovább is itt marad, amíg a belügyminiszter másképpen nem rendelkezik. További meghurcoltatásban nem volt része és jóval később – tudomásom szerint – kiment Izraelbe.

Egy másik alkalommal az egyik járásbírószék vezetője jött el hozzám nagy lelkitusák között és előadta, hogy az egész igazságszolgáltatás minden alkalmazottja nemcsak a saját, hanem a házastársa származását is kell igazolja; az ő feleségénél pedig e tekintetben baj van. Kétségbe vannak esve, mert a családi életükben legnagyobb a harmónia, és így most teljesen tanácstalanok, mit tegyenek? Megkérdeztem tőle, vajon eme családi intimitásukról van-e itt valaki másnak is tudomása? Nincs – volt a válasz. Nos, akkor az egyedüli mentség itt a struccpolitika, tegyék magukat süketeknek. Megúszták szerencsésen, és utólag többször mondták hozzátartozóimnak, hogy életüket egyedül csak nekem köszönhetik.

Május 5-re virradó éjszaka a vármegye egész zsidó lakosságát rajtaütésszerűen összeszedték és Désre, gyűjtőtáborba szállították. Ez is tisztán közigazgatási úton lett végrehajtva, tehát az alispán kapta erre a titkos rendeletet és ő a főszolgabírók, a körjegyzők meg a csendőrség bevonásával tett ennek eleget. Amint utólag hallottam, a belügyminisztérium két új államtitkára, Endre László és Baky László személyesen irányította az akciót, és erre különlegesen kioktatott csendőrkülönítményt hoztak magukkal. Én őket nem láttam, engem nem kerestek, egyrészt, mert ezt az akciójukat egyszerű közigazgatási problémának tekintették, ami nem a főispánra tartozik, másrészt, mert pontosan tudták, hogy felmentés iránti kéresem bent fekszik a minisztériumban.

Nem sok idővel ezután egy ízben megint Désen jártam, és onnan a délutáni autóbusszal számítottam hazamenni. Egy órával az indulási idő előtt kiállottam az autóbust várni, de ekkor már nagy tömeg utas várakozott a járatra. A nagy tömegben észrevettem engem a bethleni járásbírószék vezetője, a tömegben áttörve hozzám jött és azt mondta, hogy teljesen kilátástalan helyhez jutnom, azonban éppen most indul egy német tiszti autó, azzal megy ő is és arra nekem is biztosított helyet. Megköszöntem figyelmeségét, de a felajánlott helyet visszautasítottam, mondván, hogy a megszállóktól semmi szívességet nem fogadok el. Ott maradtam a tömegben, de persze az autóbuszra nem bírtam felverekedni magamat.

Június hónap másodikán reggel kilenc órakor Észak-Erdély is megkapta a komoly figyelmeztetést, akkor szenvedte el Kolozsvár vasúti állomása és annak egész környéke a szőnyegbombázást. Az eredmény siralmas volt, úgy hallottam, hogy több mint ezer emberéletet követelt, azonkívül igen sokan megsebesültek és az anyagi kár is

felbecsülhetetlen volt. Nagy szerencse, hogy a belváros nem kapott ebből a szőnyegbombázásból, és hogy ez többé nem ismétlődött meg. Egyes ellenséges repülőgépek azonban ezután is gyakran dobtak le néhány bombát a város különböző részeire, ezeknek azonban inkább csak az erkölcsi hatása volt nagy; ezért igen sok kolozsvári család kiköltözött a környékbeli falvakba. Nagyjából ez volt a helyzet Észak-Erdély többi városaiban is. A mind gyakrabban ismétlődő bombázások miatt a kormány az egész ország területére szigorú elsötétítési rendeletet bocsátott ki. Ez a rendelet egyrészt megnehezítette ugyan a bombákat szóró repülőket, de másrészt kitűnő alkalmat nyújtott a zavarosban halászoknak, és így mind jobban elszaporodtak az éj sötét leple alatt elkövetett betörési, lopási, fosztogatási esetek. Éppen ezért a kormány újabb rendeletében az elsötétítési idő alatt elkövetett ilyen cselekményeket kötél általi halálbüntetéssel sújtotta.

Egy ízben felkeresett dr. Szabó István törvényszéki elnök és előadta, hogy egy cigányt tetten érték és elcsípték, amint éjszaka egy magántelken kifeszített szárítókötélről különböző ruhaneműket lopott el. A fenti rendelet értelmében kötél általi halálra ítélték, az ítéletet a felettes bíróságok is helybenhagyták, kegyelmet sem kapott, és így most kerül az ítélet végrehajtásra a törvényszék udvarán. Mindjárt belépő igazolványt is hozott az én részemre, amennyiben ezt a látványosságot meg akarom tekinteni. Megköszöntem figyelmességét, de a belépőjegyet nem vettem át, a szomorú aktust nem kívántam végignézni.

Időközben egyik nap telt a másik után, már harmadik hónapja, hogy az első felmentés iránti kérésemet elküldtem és ezt követte a második kérésem is, és a Szolnok-

Doboka megyei még mindig elintézetlenül feküdt a minisztériumban, többszöri sürgetésem dacára is.

Engem természetesen szörnyen marcangolt ez a tisztázatlan helyzetem, mert – bár kéréseim bent feküdtek, és bár csak néhanapján néztem fel hivatalomba – papíron mégiscsak én voltam a főispán, mert hiszen a felmentési okmányomnak még nem voltam birtokában. Így bárki kívülálló azt tételezhette fel rólam, hogy támogatók és kiszolgálók egy olyan külső hatalmat, amelyik a hazámat letiporta. Ezzel szemben az igazság az volt – szolgálatba lépésem első napjától kezdve, sőt azt megelőzően is –, hogy teljes mértékben Hitler-ellenes beállítottságú voltam, és ezt négy éven keresztül folyamatosan és következetesen számtalan esetben be is bizonyítottam.

Végül is elhatároztam, hogy személyesen utazom fel a fővárosba, hogy ügyemet ott dűlőre vigyem. Júliusban került sor erre, és a belügyminisztériumba érve, ott a miniszter és az államtitkárok persze fel voltak váltva, de amúgy az egész garnitúra, miniszteri tanácsosok, osztályfőnökök, jórészt mind a régiek voltak, nekem kedves, jó munkatársaim. Így csak velük tárgyaltam, a miniszterhez, államtitkárokhoz el sem mentem, még csak bemutatkozó látogatásra sem. Régi jó ismerőseimet azonban mind felkerestem és mindenikkel tájékoztattuk egymást, a helyzetet megtárgyaltuk. Amikor ők Veesenmayert, Hitler főmegbízottját emlegették, én mindig helyesbítettem azt „vessen Mayer”-re. Kétségbeesve intettek kellő óvatosságra, mert – amint mondták – a náciknak minden teremben besúgójuk van. Mikor a saját dolgomra tereltem a szót, halkán azt válaszolták, hogy kérvényeim el vannak süllyesztve, mert a kulisszák mögött már hosszú hetek óta előkészületek folynak egy hirtelen fordulatra, ami most már bármelyik nap bekövetkezhet, és akkor igen fontos

feladat vár reám. Menjek csak haza falusi otthonomba, és legyek készenlétben.

Így jutott tudomásomra, hogy az illetékesek fel akarják bontani a szövetségi viszonyt, amely az országra nézve túlon túl terhes. Így eredménytelenül tértem haza, és megint csak nagy ritkán mentem be Désre, utána nézni, vajon a közellátásnál nincs-e valami fennakadás? Minden egyéb problémától távol tartottam magamat.

Amint az előnyomuló orosz haderő elérte azt a vonalat, ahonnan repülőgépeik hatósugara megközelíthette Jugoszláviát, nyomban megkezdték a segélynyújtást. Ott ugyanis az volt a helyzet, hogy igen tekintélyes partizánalakulatok bevették magukat a dinári Alpokba és onnan, különböző irányokba ki-kitörve, állandóan nyugtalanították a Jugoszláviát megszálló német csapatokat. Utóbbiak tehetetlenek voltak a partizánokkal szemben, mert a vad, sziklás terepen semmiféle gépesített alakulatot nem tudtak használni, és a gyalogságuk az ismeretlen körülmények között nagy hátrányban volt az otthonukat védő jugoszlávokkal szemben. Így ezek ott nagy német erőket tartottak állandóan lekötve.

A partizánokat az oroszok egész nyáron át rendszeresen segítették lőszerrel és élelmiszerekkel; repülőgépeik minden este 10 óra körül haladtak el a vármegye délkeleti csücske felett, éspedig nem kötelékben, hanem egyenként, egymás után; pitymallat előtt egy órával, pontosan ugyanazon a vonalon húztak üresen hazafelé.

Augusztus elején egy nap azon a vidéken ért engem az este, és a Schilling család tulajdonát képező, cegei tó partján épült nyaralóban töltöttem az éjszakát. Akkor magam is tisztán hallottam este és hajnal előtt ennek a légi karavánnak a vonulását. A légelhárító útegeink végig mindenütt tüzeltek reájuk, de valószínűleg eredménytele-

nül. Ők tudomásom szerint sehol sem dobtak bombákat a mi területünkre.

Ugyancsak augusztus elején egy nap kijött hozzám Daianu görög katolikus román főesperes, és dr. Hosszu Gyula püspök megbízásából afelől érdeklődött, hogy mi az én állásfoglalásom a mikolai búcsúval kapcsolatban? Mikola község Szolnok-Doboka vármegyében fekszik, Szamosújvártól kb. 12-13 km távolságra déli irányban. Jelentéktelen kis község, de a görög katolikus románság nevezetes kegyhelye, mert az ottani román templomban őrzik a híres „Könnyező Madonna” képet. Emberemlékezet óta itt tartják meg minden esztendőben Nagyboldogasszony napját – augusztus 15-én – a búcsút, melyre messze földről, többnapos gyaloglással elzarándokolnak a hívek ezrei. A bombázások miatt az ország egész területén minden gyülekezés be volt tiltva; az egyházi főhatóság így igen nehéz helyzetbe került, mert nem tudja, mitévő legyen. Ezért jött Daianu hozzám. A gyülekezési tilalmi rendelet feletti örökös egyszerű közigazgatási probléma, ami az alispánra tartozik, így én könnyen erre az álláspontra helyezkedtem volna, de mégis magamévá tettem az ügyet, mert politikumot is láttam benne. Ha a szokásos búcsút nem tarthatják meg, ez nemcsak az azon részt venni szándékozó zarándokok nagy tömegét hangozza le, hanem valószínűleg az összrománságot is, mert kisebbségi sérelmet láthatnak benne. Azt is jól tudtam, hogy a búcsú a görög katolikus egyháznak anyagi tekintetben is milyen nagy fontosságú, mert hiszen a hívektől összegyűlt perselypénz minden évben igen tekintélyes összeget szokott kitenni; ha ez kiesik, az az egyházat rendkívül érzékenyen érintené. A nyugdíjba ment régi alispán a helyi körülményeket tökéletesen ismerte; helyette alig pár hete jött ide Pest megyéből egy újonnan

kinevezett fiatal alispán, kinek halvány fogalma sem volt az itteni viszonyokról. Nem akartam, hogy a tájékozatlanság folytán ostobaságot csináljanak, ezért azt válaszoltam Daianunak, hogy a közigazgatásnál eljárak, hogy ne gördítsenek akadályokat. Így a búcsút tartásuk meg, de saját felelősségükre. Ez úgy értendő, hogy amennyiben a tömeg ott bombát kapna, abban az esetben a hatóság eleve elhárít minden felelősséget magától. A bombázásnak azonban semmi valószínűsége nem állott fenn, mert Mikola teljesen eldugottan fekszik egy kis oldalvölgyben, távol várostól, iparteleptől, vasútvonaltól; azonkívül a zárandokok nem zárt menetoszlopban menetelnek oda, hanem apró rajokban szivárognak a szélrózsa minden irányából. A búcsú rendben meg lett tartva, semmi zavaró körülmény nem fordult elő, a hatóság nem vett tudomást róla. A kedélyek megnyugodtak. Ez a második eset 1944 nyarán, amikor politikai jellegű problémával foglalkoztam, és pedig nem egyes románoknak, hanem az összrománosság érdekében.

Néhány nappal a búcsú után megbukott a Sztójay-kormány; az új miniszterelnök Lakatos Géza lett, erdélyi székely ember, kemény katona²⁶. Tüstént tisztában voltam azzal, hogy ez mit jelent: legelső és legfőbb feladata az országnak a szövetséges viszonyból való kiválásának előkészítése és annak keresztülvitele.

Ettől fogva ismét rendszeresen bejártam a hivatalomba, ahol éppen elég dolgom össze volt már gyűlve úgy, hogy sokszor éjszakára is bent maradtam. Így történt ez augusztus 23-án is, amikor éjfélig dolgoztam, és akkor az irodám melletti pihenőszobámban nyugovóra tértem. Először álmomból halk neszre riadtam fel, és a következő percben dr. Daday Loránd tanfelügyelő kopogott be hozzám. Nagyon elcsodálkozott, hogy teljesen nyitott lakás-

**Lakatos Géza vezérezredes,
miniszterelnök**

**Az Erdélyi Párt díszvacsorája.
(A szemben ülők között balról a negyedik Teleki Béla)**

ban alszom; a főkaputól kezdve egyetlen ajtó sem volt bezárva. Hozzám azért jött ilyen szokatlan időben – éjfél után 2 órakor – hogy értesítsen arról, amit közvetlenül azelőtt hallott a rádió külön híradásában: Románia meglepetésszerűen kiugrott a szövetségből.

Amikor 24-én reggel munkaasztalomhoz ültem, azt jelentették nekem, hogy a vármegyeház udvara tele van román értelmiségiekkel és egyéb módosabb románokkal, akiket a hajnali órákban a Dési járás és Dés város területéről a csendőrség gyűjtött össze. A csendőrsztály parancsnokától kértem magyarázatot és ő azt jelentette, hogy az éjszaka folyamán kapott erre parancsot a csendőrség országos főparancsnokától; a két városban és a hat járás székhelyein össze vannak gyűjtve több százan, és várják a parancsot az elszállításukra. Haladéktalanul kapcsolattam a belügyminisztériumot, és a miniszterrel beszélve megmondtam neki, hogy jelen körülmények között nem helyeselhetem ezt az internálást; hasznunk nem lesz belőle, de kárunk utólag annál több. A miniszter ragaszkodott az internáláshoz, mondván, hogy a rendelet Észak-Erdély mind a tíz vármegyéjébe kiment, és ő nem tehet kivételt egy vármegyével. A kagylót letettem, és nyomban kértem a miniszterelnökséget. A vonal másik végén Lakatos Géza, az új miniszterelnök vette fel a kagylót. Neki is megmondtam, hogy nem helyeselhetem ezt az intézkedést. Ő már megértőbb volt, erdélyi ember létére ismerte az itteni körülményeket, csak az okozott neki gondot, hogy a belügyminisztere már kiadta a rendeletet. Ismét felsoroltam neki is az érveimet, megmondtam, hogy a hadi helyzeten mit sem segít vagy változtat az, ha néhány ezer románt meghurcolnak. Megértem, ha ők örömmel várják azt, hogy ismét együtt lehessenek dél-erdélyi testvéreikkel, hiszen a bécsi döntés után nem hiszem, hogy

akadt volna egyetlen olyan észak-erdélyi magyar, aki nem lett volna boldog, hogy ismét együtt élhet a többi magyarországi testvéreivel; legfeljebb az szomorította őket, hogy dél-erdélyi testvéreiktől el lettek szakítva.

A most összegyűjtöttek között egyetlen olyan személy sincs, aki a puccsban cselekvően részt vett volna; nem az a döntő, hogy mit gondol és hogyan érez, hanem, hogy milyen a magatartása, mit cselekszik? A harctéri helyzetet mérlegelve, azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy az észak-erdélyi magyarságra ismét nehéz idők várnak, mint történelmünk rendjén olyan sokszor; ezekben a várható nehéz időkben pedig férfias bátorsággal mindnyájunknak helyt kell állanunk. Az erdélyi magyarnak itt a helye a szülőföldjén, azt kényelmi okokból feladni és elhagyni megbocsáthatatlan bűn volna; egyiküknek sem szabad a vándorbotot a kézbe vegye.

Lakatos Géának megdobbán az erdélyi szíve, és szó szerint ezt mondja: „Cselekedj úgy, ahogy jónak látod, ott te vagy a miniszter.” A döntő mégis az volt, hogy felajánlottam valamennyiükért egyen-egyen a személyes jótállásomat azért, hogy nem fog egyikük sem meggondolatlan cselekedeteket elkövetni, hiszen úgyszólván valamennyiüket személyesen ismertem.

Még egy akadályba ütköztem, ugyanis a csendőrségnél példás volt a fegyelem, és elképzelhetetlen volt az, hogy az osztályparancsnok ne teljesítse vakon a felettes parancsát; így Antalfy Pál őrnagy, osztályparancsnok aggályoskodott. Miután meggyőztem őt arról, hogy a miniszterelnök jóváhagyását megszereztem, és ez új helyzetet teremtett, és miután érette is jótálltam a parancsnokával szemben, ő is megnyugodott, és így távbeszélőn kiment az új rendelet minden járás székhelyére, hogy mindnyájukat haladéktalanul bocsássák szabadon.

Ez volt a harmadik eset a nyár folyamán, amikor az összrománság érdekében síkra szálltam, de ez volt az egyetlen vármegye, ahol ez a rendelet nem lett végrehajtva. A többi vármegyében nem sok idő múlva a magyarság sajnós, keservesen meglakolt ezért a meggondolatlan rendeletért.

Augusztus 24-e után a légi bombázások – bár csak szórványosan – megisméltődtek; egy-egy repülő rendszert éjszakánként ledobott néhány bombát különböző helységekre, több-kevesebb anyagi kárt okozva. Mindenestre éppen elég volt arra, hogy a békés polgári lakosságot állandóan rettegésben tartsa.

Egy ilyen kellemetlen meglepetés érte az egyik éjszaka Bethlen községet is, amikor éjfél után egy óra táján egy ellenséges repülő hat-nyolc bombát dobott le a helység központjára. Az éjszaka csendjében a detonációk nagy pánikot okoztak, néhány épület megrongálódott, de szerencsére emberáldozat nem volt. Néhány perccel a robbanások után a nyitott ablakon keresztül Ilona leányom hangját hallottam, amint kétségbeesve kiáltott messziről nekem. Ő a férjével és kisgyermekével együtt külön épületben lakott, tőlünk 150-200 méter távolságra; férje el volt valahova utazva, és így ő egymagában nem érezte magát biztonságban, ezért a kerteken keresztül, a sötétben botorkálva, karján a pár hónapos kisgyermekével átvergődött hozzánk. [...]

A magyar kormány felkérésére és megbízásából 1943 júniusában Bánffy Miklós – Magyarország volt külügyminisztere – leutazott Bukarestbe, hogy ott felvegye a kapcsolatot Maniuval, és vele néhány problémát letárgyaljon. Megbeszélésének lefolyását Bánffy írásban adta át a magyar külügyminiszternek, majd pedig feldolgozta azt a Ráday-levéltárban elhelyezett emlékirataiban.²⁷ [...]

A magyar kormány által tervezett, egy időben végrehajtandó kiugrás nem sikerült, Románia ezután nem sok idő múlva szerencsésebb körülmények között, egymagában végrehajtotta azt. Ennek lefolyását a legilletékesebb személy – Radu Leca – mondta el nekem a negyvenes évek második felében, amikor Nagyenyeden közös sor-sunkat éltük.²⁸

Az ő apja még I. Károly király hadseregének volt tábornoka, ki fiát igen gondos nevelésben részesítette. Már tízéves korában beíratta a bécsi Teréziánium nevelőintézetébe, hol egyfolytában 9 évig tanult (1 év előkészítő, 8 év gimnázium). Értelmes, szorgalmas lévén, igen szép eredményt mutatott fel a tanulmányaiban; azonkívül nagy általános műveltségre, tág látókörre tett szert és németül, angolul, franciául úgy beszélt, mint az anyanyelvén. Tanulmányai befejezése után otthon, Bukarestben közszolgálatba lépett és alapos felkészültsége folytán a negyvenes évek elején összekötő kapocs lett a román kormány és a bukaresti német követ – Killinger – között, kinek naponta jelentést tett. [1944] Augusztus 22-én bejelentette Killingernek, hogy biztos értesülései vannak arról, miszerint másnapra puccs van készülőben. A követ nem adott hitelt szavainak és azt mondta, teljesen kizártnak tartja, hogy Románia ilyen ostobaságot kövessen el, mert ez az ország részéről öngyilkosságot jelentene. Semmi óvintézkedést nem tett, noha erre még ideje és módja is lett volna.

Másnap a puccs megtörtént és mulasztásáért a követ nem talált más megoldást, mint hogy saját kezével vetett véget életének.

Ezen kis kitérés után még vissza kell térnem a Bánffy Miklós 1943. évi küldetésére. A kutatók, akik ezzel foglalkoztak – más és más szemszögből nézve – különbözőkép-

pen adják elő az egyes részletkérdéseket, de lényegbe vágó különbség közöttük nincs. A legérdekesebb és legnagyobb horderejű az egészben az a körülmény, hogy ebben az igen nagy fontosságú kérdésben a kezdeményező, az első lépés megtevője éppen a magyar kormány volt, amelyik – jogi nyelven mondva – akkor „birtokon belül” volt (legalábbis részben). Ezzel a kezdeményezéssel kétségtelenül beigazolta azt az óhaját és készségét, hogy a legkomolyabban és legőszintebben akarja a magyar és a román nép megbékélésének ügyét előbbre vinni. Maniu mellébeszélései azonban mindig oldalvágányra térítették a fő problémát és így a találkozó, sajnálatos módon, pozitív eredmény nélkül végződött.²⁹

KORMÁNYBIZTOSI TEVÉKENYSÉGEM

1944. szeptember hónap 2-án késő este kijött hozzám Bethlenbe Dálnoki Veress Lajos hadseregpáncsnok és közölte velem, hogy ki vagyok nevezve a keleti hadművelési területre – mely a tíz észak-erdélyi vármegyére terjed ki – polgári kormánybiztosnak és feladatom a polgári lakosság érdekeit védeni, illetve képviselni. Amint monddta – a tegnapi – elsejei hivatalos lapban már közzé is van téve a kinevezésem.³⁰

Engem fölöttébb meglepett ez a hír, mert soha senki meg sem kérdezte tőlem azt, hogy hajlandó vagyok-e egy ilyen fontos és kényes megbízatást elvállalni? Egyszerűen kész helyzet elé állítottak. Másnap reggel mégis beutaztam Kolozsvárra, hogy onnan, távbeszélőn felvegyem a kapcsolatot Budapesttel és ezen ügyre vonatkozólag bővebb felvilágosítást kapjak Lakatos miniszterelnöktől.

A vármegyházáról kapcsolattam az elnökséget és percek alatt sikerült Lakatossal beszélnem. Kissé szemrehányó hangon mondtam neki, hogy intézkedésükkel – megkérdőjelezhetően – milyen nehéz feladat elé állítottak engem. Mentegetőzött, mondván, hogy az események egymást kergetik, habozni nem lehetett, azonnal cselekedni kellett. A hivatali elődömet fel kellett sürgősen menteni, a fontos posztot egy napig sem lehetett üresen hagyni. Rólam tudták, hogy minden körülmények között helytálló és nem vesztetem el a fejemet, idegeim rendben vannak; így kellett rögtön az én személyem mellett dönt-

senek. Nagyon kért, hogy ne utasítsam vissza intézkedéseket, ne hagyjam cserben őket.

Kértem, hogy legalább szabjanak pontos korlátokat, melyeknek határain belül szabad kezet biztosítanak nekem. Korlátokat megszabni nem lehet – volt a válasz, hiszen a helyzet napról napra, óráról órára változhat; két jó segítségem van; a józan eszem és a lelkiismeretem, ezek mindig megmondják, hogy mikor, mit kell tennem. Amíg annak lehetősége fennáll, addig rendszeresen tájékoztassam őt a helyzetről; ha ez a lehetőség, bármilyen oknál fogva megszűnik, akkor az egész kormány hatásköre automatikusan átszáll reám.

Előbb arról volt szó, hogy külön távbeszélő vonalat építenek nekem a miniszterelnökségig, de ez műszaki akadályok folytán nem valósulhatott meg; a már meglévő vonalak pedig állandóan a katonaság részéről voltak lefoglalva. Így, úgyszólván az első naptól kezdve emancipáltam magamat és csak akkor zavartam a kormányelnököt, ha néha-néha könnyen kaptam kapcsolást.

Lakatos még egy belügyminiszteri rendeletet hozott tudomásomra, mely szerint a Székelyföldről kizorult tisztviselők nálam tartoznak jelentkezni; ezekből azokat és annyit tartsak vissza, akikre és amennyire szükségem van, ezekből szervezzem meg a kormánybiztosság tisztviselői karát.

És itt kezdődött a csalódások sorozata, csalódások az emberekből.

A Székelyföldről kizorult tisztviselők zöme egyáltalában nem is jelentkezett nálam, azok pedig, akiket a szórványosan jelentkezőkből magam mellé kijelöltem és vizsztatartottam, ezt minden megjegyzés nélkül tudomásul vették, de lehetőleg még ugyanazon a napon tovább-

állottak éspedig anélkül, hogy ezt nekem bejelentették volna.

Mindegyik menekült, mint a patkányok a süllyedő hajóról, mindegyik mentette az irháját. Megtehettem volna azt, hogy a belügyminiszter útján visszarendeltetem őket, de milyen segítséget várhattam volna tőlük olyan szegénységi bizonyítvány után, amilyent ők saját magukról így kiállítottak? Hagytam tehát szaladni a nyomorultakat és magam mellé Kolozs vármegye központi tisztviselői közül választottam egypárat.

Került még egy önkéntes munkatársam, kit nem kötött ugyan semmiféle miniszteri rendelet, de kötött egy ennél is súlyosabb parancs – a becsület parancs szava. Az illető dr. Pál Gábor, Csík vármegyei országgyűlési képviselő volt, ki önként ajánlotta fel minden ellenszolgáltatás nélkül munkásságát. Benne egy kiváló segítséget nyertem, ki a legnagyobb recsegés-ropogásban is hűségesen kitartott mellettem a legutolsó napig, október tizedikéig, amikor is széjjelváltak életünk útjai. Egyenes jellemű, bátor kiállású embernek ismertem meg és csak igaz megbecsüléssel gondolhatok vissza reá.

Az egyes hadművelleti területeket a 3.110/1944. számú ME rendelet állapította meg és ezeket a Budapesti Közlöny szeptemberi száma is ismertette.³¹ Engem a keleti hadművelleti terület érdekelt, melyhez Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék vármegyék területe, valamint Szatmár vármegyének az á) pontban nem említett része, továbbá Bihar vármegyének Élesdi, Margittai, Nagyvárad, Székelyhídi, Szalárdi és Érmihályfalvai járásai, azonkívül Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Marosvásárhely törvényhatósági jogú városok tartoztak. A hadművelleti területi kormánybiztosok hatáskörét, jogkörét a Belügyi Köz-

löny „Rendeletek” rovatában 209. szám alatt leközölt 1.500. ME rendelet ismerteti részletesen.³²

E rendeletnek 2. § 1. pontja szerint a hadműveleti területen működő valamennyi állami, törvényhatósági és községi hatóság, hivatal és intézmény, valamint kormányhatósági felügyelet alatt álló testület és szervezet felett a legfelsőbb felügyeleti és ellenőrzési jogkört a hadműveleti területi kormánybiztos gyakorolja. A továbbiakban kimondja a rendelet, hogy ha a hadműveletek miatt a minisztérium és a hadműveleti terület között az összeköttetés megszakad, akkor az egyes minisztereket megillető ügyintézkedési hatáskör, ideértve a végső fokú fellebbezési jogkört is – minden külön intézkedés nélkül – átszáll a kormánybiztosra.

Amit én szeptember hó közepén, önhatalmúan, saját iniciatívámból és saját felelősségemre megtettem, azt a magyar kormány két héttel később, szeptember hó végén szankcionálta. Ekkor jelent meg a 2641/Föv.-ségi újabb rendelet éspedig IX. hó 30-án, amelyik a kiürítés végrehajtását részletesen szabályozza. Ez kimondja, hogy „Polgári vonatkozásban személyi kiürítés nincs”. Továbbá: az összes polgári hatóságok, hivatalok és a távozásra ki nem jelölt intézmények a helyükön maradnak. Szabályozza még, hogy mit kell hátra szállítani és mit kell – a további termelés biztosítása céljából – visszahagyni.³³

Ahhoz, hogy a kapcsolat az észak-erdélyi tíz vármegye és a kormánybiztosság között minél szorosabb és minél közvetlenebb legyen, mindjárt a legelején bevezettem azt a rendet, hogy minden vármegye alispánja, minden napnak reggelén távbeszélőn helyzetjelentést kellett adjon. Az alispánok ezt megelőzően az egyes járások főszolgabíráitól, meg a megyei városok polgármestereitől kapták meg a legfrissebb helyzetjelentéseket és ezeket összegez-

ve adták be nekem átfogó jelentésüket. Ezeken a minden reggeli jelentéseken kívül, minden rendkívüli eseményről még külön napközben is be kellett számolniuk. Így minden vármegyének főúterén – a szónak legszorosabb értelmében – állandóan rajta tartottam a kezemet és az általános helyzetet minden napon teljesen ismertem. Ehhez mérten tehettem meg azután a szükségesnek látszó intézkedéseket. Hogy a tájékozottságom még teljesebb legyen, azért minden este még külön felkerestem a hadseregparancsnokot is, őtőle azután megtudtam a pillanatnyi harctéri helyzetet is.

Nekem mindenesetre a legnagyobb gondot és a legtöbb munkát a hisztérikus menekülési láznak lefékezése jelentette. Sajnos ez csak részben sikerült, mert hiszen nem lehettem egy időben mindenütt jelen, nem foghatam egyszerre mindenkinek kezét-lábát.

Ugyanilyen nagy gondnak tartottam minden városban a közüzemeknek, az ipari vállalatoknak és a gyáraknak megmentését, ami nagyjából sikerült is, és ez még most is megnyugtató érzést jelentett részemre; mindent megtettem, amit megtehettem, még az életem kockáztatása árán is. Így senki sem tehet nekem olyan szemrehányást, hogy megfutamodtam és hagytam az eseményeket a maguk sorsára.

Új munkaköröm szükségessé tette, hogy családomat és otthonomat elhagyva beköltözzek Kolozsvárra, ahol szeptember 3-án már meg is kezdtem tevékenységemet. Nyugtalanított azonban családom sorsa, hiszen Bethlen azelőtt is kapott már légibombázást; ezért egy hét múlva kiszaladtam értük, felpakoltam és elvittem őket leányomékhoz Kocsordra, Szatmár vármegye nyugati csücskébe. [...] Kolozsvárra visszaérve persze rengeteg tennivaló várt reám, de egy-két nap múlva mégis kiszaladtam Beth-

lenbe, hogy néhány órát a saját dolgom rendezésére szentelhessek. Nagy meglepetésemre a körös-körül bekerített kertemben két hatalmas sátrat láttam felállítva, körülöttük tisztek és altisztek, valamennyien németek; lovaik szabadon csatangoltak a kertben a virágokat és ültetvényeket taposva.

Megkérdeztem a személyzetet, hogy a hatóság hozta-e be őket?

Nem, volt a válasz – önhatalmúlag jöttek és verték fel sátorfájukat.

Jól tudtam, hogy rövid idő múlva szabad prédává válik nemcsak a kert, hanem lakóházam is teljes berendezésével együtt, mégis bosszantott ez az eljárás „szövetségeseink” részéről. Egymagam lementem hozzájuk és felszólítottam őket, hogy költözködjenek át olyan helyre, amit a hatóság jelöl ki részükre.

Gondolom – vegyes érzelmekkel bár – de ezt szó nélkül meg is tették.

Ha bárkitől is kértek volna bebocsáttatást, ezt természetesen meg is kapták volna, de így, erőszakkal betelepíteni, ezt megengedhetetlennek tartottam.

Már a legelső napok egyikén jelentkezett nálam a Dermata gyárnak népes küldöttsége; nagy aggodalmak között előadták, hogy a gyár udvarán levő iparvágányra egy hosszú, lőszeres szerelvényt tolattak be. Ha ez a szerelvény gyújtóbombát kap, úgy a gyár, az összes munkásaival együtt a levegőbe repül. A munkásság annyira izgatott, hogy semmiképpen sem lehet őket megnyugtatni, munkájukat nem tudják rendesen végezni. A MÁV Üzletigazgatóság vezetőjét kapcsolattam, és ő azzal mentegőztött, hogy a hadvezetőség intézkedett így azért, hogy a lőszer állandóan kéznél legyen. Utasítottam őt, hogy keressen és találjon egy olyan megoldást, amely a gyár

munkásságát, de a város egész lakosságát is megnyugtatja és amely a hadvezetőségnek is megfelel.

A szerelvény kikerült a város szélén levő bácsi rendezőbe és így a kedélyek megnyugodtak.

Ugyanezen a napon felkeresett engem dr. Hosszu Gyula görög katolikus püspök és előadta, hogy dr. Hațegan Emil volt minisztert augusztus 23-a után a magyar hatóságok internálták; ő volt ugyanis az észak-erdélyi románságnak egyik politikai vezetője. Biztos tudomása van arról, hogy mint a görög katolikus románság egyházi feje – most ő kerül sorra.

Tanácsot kért, hogy mitévő legyen?

Azt tanácsoltam neki, hogy egy-két napig ne tartózkodjon sem a lakásában, sem a hivatalában, hanem húzódjék meg valamelyik barátjánál; ezen idő alatt eljárók a dolgában. Nyomban ezután felvettem a kapcsolatot Lakatos miniszterelnökkel és rábírtam arra, hogy az egyházfőt ne helyezték háziőrizet alá, mert én jótállok érte. Nem is volt neki semmi kellemetlenségben része mindaddig, amíg a honvédcsepatokek itt tartózkodtak.

Dr. Hațegánt Budapestre szállították, még mielőtt elfoglaltam volna kormánybiztosi széket; ott rövid ideig tartották, majd Győrben, Apor Vilmos római katolikus püspöknél helyezték el. Ő, amint később nekem ő maga mondta, ott kalickában volt ugyan, de őszintén meg kell mondja, hogy aranykalickában tartották.

Kolozsváron a szállásom már azelőtt is megvolt, arról nem kellett gondoskodnom; hivatalos helyiségeket a vármegyeházában bocsátottak rendelkezésemre, így még aznap megkezdtém tevékenységemet.

Ugyanakkor értesültem a hadseregparancsnokság útján arról, hogy igen erős orosz hadsereg van úton Mold-

ván és Munténián keresztül Dél-Erdély felé; hetven gépesített hadosztályról volt szó.

Erre a hírre a Heeresgruppe Süd-Ost³⁴ elrendelte a honvédhadsereg előnyomulását, hogy az a várható nagy támadást előnyösebb, természetes védelmi vonalon fogadhassa. Az előnyomulás szeptember 5-én hajnalban indult meg. A Felektetőn valamelyes ellenállásba ütköztek ugyan, de ezt hamar leküzdve még aznap elérték Tordát és onnan másnap folytatták előnyomulásukat Nagyenyed felé.

En már hatodikán reggel kiszaladtam Tordára, mert meg akartam előzni azt, hogy az aranyosszéki magyarság – meggondolatlanul a saját szakállára – hozzáfogjon a városban vagy a környéken az „igazságtételhez”.

Tordára megérkezve mindjárt felvettem a kapcsolatot az ottani magyarság vezetőivel; egyik közülük évfolyamtársam volt az egyetemen és 1908. év őszén együtt mentünk ki a berlini egyetemre; kint együtt is laktunk. Nekik őszintén feltártam a helyzetet, kértem, hogy ne ringassák magukat illúziókban, mert olyan mamuthadsereg közeledik felénk, amellyel szemben képtelenség lesz helytállani; ezért mindenütt figyelmeztessék a lakosságot, hogy tartózkodjék minden provokációtól.

Azután néhány román értelmiségi útján tudtára adtam a románságnak, hogy amennyiben passzívan viselkednek, akkor nem lesz semmi bántódásuk. Majd a saját lakásán felkerestem dr. Várfalvi Mór ügyvédet, régi ismerősömet, az ottani zsidóságnak egyik kiemelkedő, vezető személyiségét; tőle akartam tájékozódni a zsidóság helyzetére vonatkozóan. Nagyon leverten, gondtelden találtam őt, elmondta, hogy az ottani németiség vezetője, Krausz Károly gauleiter, cementgyári tisztviselő máris kiadta a rendeletet, mely szerint minden zsidó azonnal köteles ruhájá-

ra felvarrni a sárga csillagot. Ezenkívül elrendelte, hogy minden zsidó család köteles egy bizonyos mennyiségű ruhaneműt és lábbelit beszolgáltatni. Akik ezt maradék nélkül nem teljesítik, azokkal szemben súlyos büntetési szankciókat helyezett kilátásba.

Utasítottam dr. Várfalvit, hogy siessen át a legközelebbi zsidó ismerőséhez és közölje vele intézkedésemet, mely szerint senki se varrja fel a sárga csillagot és a továbbiakig senki se maradjon közülük a lakásában, hanem húzódjék meg valamelyik barátjánál, ismerősénél. Ezt az üzenetet közvetítsék aztán tovább családtól családig úgy, hogy rövid idő alatt értesítve legyen így Torda egész zsidó lakossága.

Így is cselekedtek és dacára annak, hogy bár a Torda körüli harcok hetekig eltartottak, de az egész idő alatt sem a zsidóságot, sem a románságot semmi bántalom nem érte; tehát ez a kiszállásom sem volt hiábavaló.

Kolozsvárra visszatérve hamarosan hírről hozták nekem, hogy a nagy orosz haderő a dél-erdélyi szorosokon keresztül benyomult Dél-Erdélybe és akadálytalanul folytatja útját Arad felé. Ott a hevenyészve feltöltött IV. honvédhadtestet, amely még sem kellőleg kiképezve, sem kellőleg felszerelve nem volt, hamarosan szétverték, majd utána Nagyszalontát is elfoglalták. Ott ütköztek csak nagyobb ellenállásba, úgy, hogy a honvédcsapatok Szalontát vissza is foglalták és pár napig ismét ők voltak ott a helyzet urai.

Ezalatt az idő alatt az Erdélyi Párt vezetősége három emberét küldte ki gépkocsival Szalontára abból a célból, hogy kipuhatolják – vajon milyen is a polgári lakosság helyzete az ellenséges megszállás alatt? Az ő tapasztalataik és jelentéseik egy cseppet sem voltak megnyugtatók.

Időközben a Kolozsvárról megindult előnyomulás is

Nagyenyed előtt, Miriszlónál komoly ellenállásba ütközött úgy, hogy a hadseregparancsnok kénytelen volt a nagy túlerő elől arcvonalát Harasztos és Torda környékéig visszavonni.

A Szalontára kiküldöttek helyzetjelentésének, valamint a Nagyenyedtől Torda környékére visszavont arcvonal hírének természetesen Kolozsvár lakossága körében is meg volt a maga visszhangja. Mindenki elvesztette a fejét, mindenki csomagolt és menekült.

Tordától elkezdve egészen Marosludasig kitűnő, természetes védelmi vonalat nyújtott a harminc kilométer hosszú hegyvonulat, közvetlenül az Aranyos folyó bal partján, melynek alsó $\frac{1}{3}$ része végig szőlővel volt beültetve, azon felül teljesen kopasz és nagyon meredek.

Itt a támadó erők hetekig nem tudtak egyetlen lépésnyi teret sem nyerni. Nem így volt azonban Tordától délnyugatra, ahol az egész vidék erdőkkel van borítva és így áttekinthetetlen. Ezen a részen sikerült a támadóknak Jára vidéke felől, az erdők között, oldalról támadva a mi vonalunkat visszaszorítani és dél felől Tordát megközelíteni. Ez szeptember derekán történt és ettől kezdve – bár még csak szórványosan – Kolozsvár városa is tűzérségi tűz alatt állott.

Engem természetesen aggasztott édesanyám sorsa, hiszen tőle 10 kilométerre, a torda–harasztosi vonalon folytak a harcok. Megkérdeztem a hadseregparancsnokot – vajon Tordán átjuthatok-e még gépkocsival, hogy Gyéresről édesanyámat valamiképpen kimentsem? Ő azt válaszolta, hogy a harcok pillanatnyilag a Tordával összeépült Alsószentmihályfalva községnél folynak; ha vállalkozom rá, megkísérelhetem, de semmi biztatást nem adhat. Nekivágtam mégis, de feleútról már jól hallatszott az ágyúk bömbölése, később meg a gépfegyverkattogás és

fegyverropogás is. Újtordára beérve gépkocsimat vezetőjével együtt hátrahagytam a vármegyei közkörház épületének védelme alatt és egyedül sétáltam végig a teljesen kihalt városon, ahol minden kapu zárva, minden ablak lehúzott redőnnyel; véges-végig egyetlen emberrel, egyetlen élőlényvel sem találkoztam, még kutyával, macskával sem. Őszintén bevallom, kissé különös érzés volt.

Amikor a város keleti végére, a régi sörgyár tájékára érkeztem, ahol az út lekanyarodik az Aranyos hídjá felé, éppen akkor szivárogtak kifelé jobbról és balról az összes kapukon és ajtókon honvédrakok, kezükben előreszegezett szuronyos fegyverrel. Közöttük mentem én is az Aranyos hídjáig egy sétatálcával a kezemben. Ők ellentámadásra mentek, én pedig a hídtól vissza kellett térjek, mert azon már amúgy sem mehettem volna át gépkocsival, mert fel volt robbantva – különösképpen úgy, hogy a nyugati, tehát a város felőli vége pillérén nyugodott, míg az egész híd, egy darabban, de rézsútosan lefelé, a másik végével az Aranyos vizében feküdt.

A harcok akkor már közvetlenül a cementgyár háta mögött folytak. Onnan visszatérve, ismét csak egymagamban sétáltam vissza a kihalt városon. Menet is, jövet is több sorozat tűzérési lövedék vágódott le a város különböző részeibe, nyilván azért, hogy hátulról az utánpótlást megnehezítsék. A gépkocsimhoz szerencsésen visszaérve, az újtordai szőlők mögött, mezei utakon mentem tovább Egerbegyén keresztül Gyéresig.

Édesanyámat már nem találtam ott, mert kevéssel azelőtt egy unokaöcsém – ki honvéd huszár százados volt – felrakta őt egy löszert szállító lófogatra és ugyancsak mezei utakon beküldte Kolozsvárra. A szülői házamat

akkor láttam utoljára, de már két telitalálat érte és siralmasan nézett ki; ma már nyoma sincs többé.

Én ugyancsak hátsó, mezei utakon érkeztem vissza Kolozsvárra, ahová jó későre édesanyám is megérkezett.

A fent említett százados unokaöcsém röviddel ezután súlyosan megsebesült a Harasztosnál vívott harcokban.

A tüzérségi lövedéksorozatok akkor már egyre gyakrabban érték Kolozsvárt és rendszerint pontosan a vármegyeháza, illetve az én hivatalos helyiségem felett süvöltöttek el csekély magasságban, röppályájuk vége felé; míg a becsapódások rendszerint a Wesselényi utca és a Széchényi tér környékén történtek. Egy alkalommal a húsért sorban állók közvetlen közelében, úgy, hogy bár halálesetről nem hallottam, de a repeszdaraboktól többen megsebesültek. Ezen a környéken sok ház is megsérült.

A mind sűrűbben megismétlődő tüzérségi lövedéksorozatokra, meg a légiveszélyt jelző sziréna bűgására és a hangszórók figyelmeztetésére a város lakossága mindegyre le kellett szaladjon az óvóhelyekre. Természetesen így kellett tenniük az összes tisztviselőknak is. Ilyenkor rendszeresen egyedül én maradtam vissza az íróasztalom mellett és átvettem a távbeszélő szolgálatot és a készülék mellett maradtam mindaddig, amíg a hangszóró be nem mondta a légiveszély megszűntét. Nem tartottam megengedhetőnek azt, hogy odakössek egy szerencsétlen telefonos asszonyt vagy leányt és én elbujkáljak. Az óvóhelyet egyetlen egyszer néztem meg, de nem légiveszély alkalmával. A tüzérség nyilván a hadseregparancsnokságot kereste, amelyik akkor az Árpád úton székelt, tehát a Széchényi tér irányának folytatásában.

Ezekben a napokban történt az, hogy a Dermata gyár tisztviselőiből és munkásaiból összeállított népes küldöttség keresett fel a hivatalomban. Annyira emocionálva

voltak, hogy percekig szóhoz sem jutottak; majd előadták, hogy a gyár udvarán egy német műszaki osztag dolgozik, mindenütt aknákat helyeznek el és a gyárat fel akarják robbantani. Ez teljesen megfelelt az általuk már előzőleg kiadott kiürítési rendeletnek, amely szerint minden olyan értéket, aminek az ellenség hasznát veheti és amit már nem lehet elszállítani, meg kell semmisíteni, és amelyet én azonnal hatályon kívül helyeztem.

Első kérdésem az volt hozzájuk, hogy hány német katona van ott? Cirka harminc és három tiszt. Na és a Dermatának hány munkása van? Ötezer – volt a válasz. Ezután megkérdeztem tőlük, hogy az ötezer munkásuk között akad-e száz bátor, elszánt fiatalember, mert hiszen az ő mindennapi kenyerükről van most szó? A küldöttség tagjai összenéztek, majd határozottan kivágták: akad. Erre ott helyben, az ő jelenlétükben kapsoltattam a hadseregparancsnokot, Dálnoki Veress Lajost. Pillanatok alatt beszéltem vele és csak annyit mondtam neki: Laji, szükségem lenne most azonnal száz gyalogsági fegyverre és a hozzá való lőszerre. Még csak azt sem kérdezte, hogy mire kell, tudta jól, hogy ha én kérem, akkor komoly okom van reá. Csak annyit kérdezett, hogy hová parancsolom? A Dermata udvarára – volt a válaszom.

A küldöttség tagjait utasítottam, siessenek vissza, az önként jelentkezőkből alakítsák meg a munkásőrséget és fegyverrel a kézben kergessék el a német műszaki osztagot. Így is tettek és a németek szépen visszavonultak.

A gyár teljes egészében meg lett mentve, de az ügynek még viharos epilógusa következett; ugyanis még aznap délelőtt felkeresett egy német műszaki tábornok és nagyon fölényesen próbált kérdőre vonni a történetek miatt. Ő volt ugyanis az összes üzemek felrobbantásával megbízva, illetőleg arra kirendelve. Egy jegyzéket mutatott,

melyen első helyen a Dermata szerepelt, azután következett a dohánygyár és így sorban az összes többi üzemek. Előzőleg a Dermata vezetőségénél járt és ott mondták neki, hogy a kormánybiztos intézkedett úgy; azért kérészt fel engem és pattogni kezdett, hogy ez most harctér és itt ők rendelkeznek.

Ezzel szemben azt az ellenvetést tettem, hogy én nem bábnak vagyok idetéve, hanem azért, hogy a polgári lakosság érdekeit védjem. A Dermatának jelenleg ötezer munkása van, ez, a családtagokkal együtt kb. huszonöt-ezer lelket jelent. Ha a gyárat felrobbantják – ki fog akkor ezekről gondoskodni? Ez a szám csak erre az egyetlen gyárra vonatkozik, mennyire fog a földönfutók száma emelkedni, ha a többi üzem is erre a sorsa jut? Ő csak tovább pattogott és szó szerint ezt mondta: „Die Zurückbleiben sind Kommunisten und die Kommunisten sollen krepieren.” (Akik itt maradnak, azok kommunisták és a kommunisták dögöljenek meg.)

Majd tovább kiabált, mondván, hogy ő ezt a parancsot kapta és ezt teljesíteni fogja. Azután áttért az elnéptelenítési rendeletre, melyről már tudta, hogy azt is hatályon kívül helyeztem.

Nyugodt hangon megmondtam neki, hogy itt nincs semmi értelme a vitatkozásnak, próbáljunk higgadtan gondolkozni és beszélgetni és tartsuk szemmel a realitásokat. „Önök úgyszólván megszakítás nélkül jönnek Sztálingrádtól visszafelé, mivel tudja azt nekem garantálni, hogy Tordánál most már véglegesen meg tudják állítani az oroszok offenzíváját és ha ez önöknek nem fog sikerülni és a következő területeket is folytatólagosan mind kiürítik és elnéptelenítik – mivel tudja azt nekem garantálni, hogy az otthonukból kiűzött egész lakosságot Németország el tudja látni hajlékkal, munkával és kenyérral,

mert Magyarországnak jelenleg tizennégy millió lakosa van?”

A tábornok elgondolkozott, majd így felelt: „Eigentlich haben Sie Recht.” (Tulajdonképpen igaza van.)

Ezzel váltunk el egymástól és így menekült meg nemcsak a Dermata, hanem a kijelölt összes többi üzem is.

De hogy én napokon keresztül éjjel-nappal milyen következményekkel kellett számoljak – a magam személyére vonatkoztatva – azt csak én tudom, hiszen tisztában voltam vele, hogy abban az időben úgy a kormány, valamint a vezérkar is minden fontosabb intézkedést – mint a kiürítési és elnéptelenítési rendelet is – a németek rendelkezésére kellett megtegye. Amikor erre a lépésre határoztam el magamat, akkor tulajdonképpen az egész német legfőbb hadvezetőséggel húztam ujjat. Még most is csodálkozom azon, hogy így megúsztam. [...]

Később, 1955–56 években sokszor hallgattam a budapesti rádió beszámolóját, melyben ismertette részletesen azt a jól megszervezett akciót, ahogyan a németek Magyarország nagyobb gyári berendezéseit sorra mind leszerelték és elszállították. Sok-sok uszályal és rengeteg, hosszú tehervonat-szerelvénnyel szállították el a felbecsülhetetlen értékű javakat. Ott ennek a kiürítési műveletnek megszervezője és irányítója Kurt Becher német nagyiparos volt. Amilyen szomorodott szívvel hallgattam szegény, letiport Magyarországnak teljes kifosztását, éppen olyan jóleső érzés fogott el a miatt, hogy ezt a kifosztást sikerült nekem itt Észak-Erdélyben megakadályozni. A nemzeti vagyonnak felbecsülhetetlen értékei menekültek így meg. [...]

Jól ismert dolog, hogy az ellenség feltartóztatására a legeredményesebb mód a városok védelme, mert ez nagy időnyereséget jelent a védekezőknek. A szabad terepen

egy jól előkészített támadás könnyen áttörheti a védelmi vonalat és a védelem tehetetlen. Ezzel szemben a városokban a harcok utcáról utcára, házról házra, sőt lakásról lakásra folynak, ami nemcsak hosszú ideig el szokott tartani, hanem a támadó fél részéről tetemes emberáldozatot is követel.

Így érthető, hogy a németek ragaszkodtak Kolozsvár védelméhez. Azzal mit sem törődtek, hogy ezáltal egy történelmi városunk – Erdély fővárosa – romhalmazzá válik. Ezért helyeztem hatályon kívül a kiürítési és elnéptelenítési rendeletet és ezzel egyidőben – a kulisszák mögött – megkezdtem tevékenységemet annak érdekében, hogy Kolozsvár harctérre ne váljon.

Amint utólag tudomásomra jutott, más vonalon Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke is ugyanebben az irányban tevékenykedett.

Itt két különböző rendeletről volt szó.

A kiürítési rendeletben minden olyan anyagi javaknak eltávolításáról történt intézkedés, amelyeknek az ellenség bármiképpen is hasznát vehetné: tehát gyárak, üzemek teljes gépi és egyéb berendezése, nyersanyagkészletek, félkész és kész áruk. Útirány természetesen Németország. Ami már bármilyen okból nem volna elszállítható, tehát idő rövidsége, gördülő anyag stb. hiányából, az megsemmisítendő, tehát felrobbantandó az összes hozzátartozó épületekkel együtt.

A második, az elnéptelenítési rendelet tisztán a polgári lakosság eltávolításáról szólt és ez – a többség visszaemlékezése szerint – szeptember hó derekán jelent meg.

Ezt alátámasztja az a körülmény, hogy Vásárhelyi János, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke e hó 15 vagy 16-ára hívta össze a püspökség valamennyi tisztviseelőjét, alkalmazottját, továbbá Kolozsvár parókus lelkészeit

és az egyházkerülethez tartozó valamennyi intézmény vezetőjét. Előttük ismertette az általános helyzetet és a várható fejleményeket. Kijelentette, hogy ő minden körülmények között a helyén marad és egyben felszólította a megjelenteket, hogy mindegyik kötelezően nyilatkozzék arra nézve, hogy marad-e, vagy sem?

Voltak olyanok, akik elmentek és Budapest bombázásának áldozatául estek, de a többség a helyén maradt és megmentette az életét. [...]

Az elnéptelenítési rendelettel kapcsolatban meg akarom említeni, hogy azt Vörös János tábornok, kiürítési kormánybiztos adta ki és az nagyon szűkszávú és hiányos volt. Nem volt ismertette a végcél, nem volt rendelkezésre bocsátva semmiféle jármű, szállítási alkalmatosság. A mindennapos vándorlások estéire nem voltak kijelölve szálláshelyek, ahol pihenőre térhettek volna; nem volt intézkedés a nagy tömeg mindennapi ételmezéséről, nem történt gondoskodás az úton végig az egészségügyi szolgálatról. Egyszerűen csak meg volt határozva az útirány: nyugat felé a Nádas-patak melletti vicinális úton, mert a főközlekedési utak a katonaság részére voltak fenntartva.

Mindezek folytán a rendeletet embertelennek és gyakorlatilag keresztülvihetetlennek tartottam. Ha engedem az eseményeket a maguk menetére, úgy ennek a sok tízezres tömegnek jó része az utak árkában pusztult volna el az éhségtől és végkimerültségtől.

Mindezeket alaposan megfontolva, még ugyanazon a napon kiadtam saját szakállamra a magam fogalmazta új rendeletet, mely a következőképpen szólt: „Elnéptelenítési rendeletet hatályon kívül helyezem. Csak önkéntes távozásról lehet szó, saját felelősségre, kockázatra és költségre.”

Ezenkívül is mindenkinek, akivel csak találkoztam, meg-

mondtam, hogy nem tartom helyesnek a menekülést, mindenki őrizze meg lakását.

Ez az intézkedésem adott aztán kedvezőbb fordulatot a előbbeni hisztérikus menekülési láznak.

Mikor a harcok Torda birtokáért megkezdődtek, egy napon itt Kolozsvárott összetalálkoztam dr. Borbély Samuval, a Torda-Aranyos vármegyei közkórház volt igazgató-főorvosával, régi ismerősömmel. Ő tájékoztatott akkor engem a tordai helyzetről.

Többek között azt is tudomásomra hozta, hogy az ottani cementgyár igazgatója, Bagge Péter már napokkal azelőtt külföldre utazott, hogy a gyárral kapcsolatos problémákat a főrésztvevőivel megbeszélje. A Bagge házaspár még az első világháború derekán jött Dániából Tordára, amikor a gyárat üzembe helyezték és attól kezdve, három évtizeden keresztül az ő és a mi családunk között igen kellemes kapcsolat alakult ki. Baggenének itt senki hozzátartozója, rokona nem volt, gyermekei Dániában iskolában, férje most már ugyancsak külföldön. Az egymagában maradt asszony nem érezte magát biztonságban, mert hiszen Torda akkor már tűzérési tűz alatt állott, ezért be akart Kolozsvárra jönni. Csakhogy akkor már nem volt semmi utazási lehetőség, sem vonaton, sem gépkocsival. Sok szaladgálás után szereztek neki egy falusi egylovas szekeret, ezzel indult neki az útnak. Menet közben a szekér felborult és Baggené olyan szerencsétlenül bukott, hogy lábtöréssel, vagy csontrepedéssel és sok zúzódással szállították be az Egyetemi Klinikák sebészeti osztályára.

Mindezeket Borbély Samutól megtudva – felkerestem a beteget a kórházban. Megérdeklődtem, hogy a gondozás és ellátás megfelelő-e? Felajánlottam továbbá neki minden támogatásomat úgy anyagiakban, valamint az

esetleges hivatalos ügyeinek intézésében. Itt volt mindaddig, amíg a gondos gyógykezelés folytán annyira rendbejött, hogy a hosszú utazásra vállalkozhatott; azután ő is elutazott Dániába, a szeretteihez. [...]

Egy alkalommal dr. Demeter János és Balogh Edgár közíró keresett fel: előbbit gyermekkorra óta ismertem, utóbbival akkor találkoztam először. Ismertették tevékenységüket, mellyel az egyes üzemeknél a munkásörséget akarták megalakítani és a rendőrség – egy razzia alkalmával – rajtuk ütött. A szervezés mindenütt a szakszervezet felügyelete alatt történt. Én az adott helyzetben szükségesnek láttam ezt, mert egy esetleges gyors fordulatnál jobb, ha rendelkezésre áll egy, a szakszervezetek felügyelete alatt álló karhatalom. Ennek hiányában könnyen felütheti fejét az anarchia, ami csak a felelőtlen, zavarosban halászoknak kedvezne. A rendőrséget leintetem és az nem indította meg az eljárást ellenük.

A Dermata esetében is éppen a szakszervezet mellett alakították meg az önként jelentkezőkből a munkásörséget, amelyik a tőlem kapott fegyverekkel úzte el a német robbantó különítményt.

A fent nevezett két látogatóból azután hamarosan egyetemi tanár lett. Hogy belőlem, aki a rendőrséget leintette és aki a munkásörséget felfegyverezte – hamarosan mi lett, az nem érdekes! [...]

Szeptember hó 17-én Szatmárról azt a telefonjelentést kaptam, hogy a város olyan erős szőnyegbombázást kapott, hogy egyetlen hivatal sem tudja munkáját folytatni. A legsürgősebb munkáimat elvégezve, futtában ettem még valamit, azután nekivágtam a szatmári útnak.

Az útvonal rendkívül forgalmas volt, ezért csak lassan tudtam előrehaladni és Szatmárhoz közeledve már teljesen rám sötétedett. Reflektorral nem világíthattunk, mert

időközben északkelet–délnyugati irányban sűrű rajokban kezdtek repülőgépek elhúzni, melyek egymást követték. A sötétségben, lépés ütemben hosszú ideje haladtunk már, amikor észrevettük, hogy az út mellett egy kis házacskának ablakából gyenge fény szűrődik kifelé. Oda bekopogva tudtuk csak meg, hogy egy útkeresztezésnél eltévedtünk. Szatmártól már el is távolodtunk 18 kilométerrel és Szatmárhegyen vagyunk. A teljes sötétségben, a keskeny úton igen sok veszéllyel járt, amíg meg tudtunk fordulni, azután folytattuk utunkat visszafelé.

Ekkor már délnyugati irányban, tőlünk tisztos távolságban, az ég alján kigyulladtak a Sztálin-gyertyák és ott lebegve, nagy területet nappali fénnel világítottak be. Tisztán hallatszott a becsapódó bombáknak tompa dörrenése, tisztán látszottak a felcsapó lángoszlopok, valamint a léghárító ütegeknek toroktüzei. Időközben állandóan húztak felettünk az újabb és újabb, bombákkal terhelt gépek és ugyanazon az útvonalon visszafelé a terheiktől megszabadultak.

Mondhatom, hogy rendkívül ritka és érdekes élményem volt ez az éjszakai utazásom, de egyben rendkívül szomorú is, mert akkor kapta Debrecen a tragikus szőnyegbombázást.

Jóval éjjél után vergődtem be Szatmárra, hol egy üres hivatalos helyiségben, széken ülve vártam meg a hajnalt és akkor a hivatalos személyekkel megkezdtem a terepszemlét. A kép, ami elém tárult, bizony siralmas volt, a városnak egy része romhalmazzá vált. Szerencsére a városnak csak egy bizonyos része szenvedett ilyen nagy mértékben és így az épen maradt épületekben megindulhatott a hivatalos munka.

Legelső feladat volt a közműveket rendbehozni és a lakosság élelmezését biztosítani, azután pedig a romokat

eltakarítani. Dolgom végeztével késő este indulhattam csak vissza Kolozsvárra, hová éjfél után érkeztem meg.

Ugyanazon a napon – szeptember 17-én, amelyen Szatmár kapta a szőnyegbombázást – Bethlent is légítámadás érte. Délelőtt 10 órakor ismételten jelezte a rádió a légiveszélyt és egyben felsorolta mindazon helységeket, amelyek veszélyeztetve vannak; azok között szerepelt Bethlen is. Ott nem volt sziréna és ilyen esetekben a harangokat verték félre és a fűtőház mozdonyai sípoltak szüntelenül. A lakosság ilyenkor leszaladt az óvóhelyekre, akik pedig ilyenekkel nem rendelkeztek, azok kiszaladtak a mezőre, meg a közeli erdőbe.

Tizenkét óra tájban jelezte a rádió, hogy a légiveszély megszűnt és ekkor mindenki visszatért munkájához. Két óra tájban minden figyelmeztetés nélkül, teljesen meglepetésszerűen, kis magasságban húzott egy gép Bethlen felé: déli irányból jött, a Mezőség felől. A vasúti állomást elérve, ledobott egy sorozat bombát a helyiség központjára, aztán odébbállt. A hatás szörnyű volt, a környéken az ablakok, ajtók betörtek, kiszakadtak a falból. Egy bomba az állomás épületétől mintegy 30-40 lépésnyire, az úttest közepére vágott be, a botgyár és a Hunyadi vendéglő között. Az étteremben ebédelők közül Fülöp – a járási dohányelosztó vezetője – és Adorján hadapródőrmester a légnyomástól és repeszdaraboktól találva holtan maradtak ott, a vendéglős – Katrinec Ferenc – olyan súlyosan megsebesült, hogy hosszú ideig élet és halál között feküdt. Kívülök még többen megsebesültek és sok ház megrongálódott.

A bombák az állomás épületének voltak szánva és ezer szerencse, hogy nem azt érték, mert annak egész környéke hemzsegett a menekültek százaitól, kik minden irányból ideérkeztek, de itt rekedtek, mert a dési állomás nem

tudott több vonatot fogadni. Az egyik súlyosan sebesült így mondta el nekem ezen eseményt. Ennek a bombázásnak összesen kilenc halálos áldozata lett, de nagy részük idegen átutazó volt és személyazonosságukat nem lehetett megállapítani, egy részük a dési kórházban halt meg.

Ebben az időben Dés is kapott a bombázásból, ott is sok épület megrongálódott; egy bomba az aggmenházat találta telibe és a szerencsétlen aggok sorában bő aratást végzett. Dés is és Bethlen is több ízben kapott ilyen légitámadást és ezeknek végrehajtója egy Bethlenből elszármazott fiatalember volt, ki alig pár éve ment át onnan Dél-Erdélybe és így nálunk tökéletesen kiismerte magát.

Ezekben a napokban a Bethlen szomszédságában levő, 100%-ban román lakosságú Szamoskócs község küldöttsége jelentkezett nálam és a községi szérűre cséplőgép kirendelését kérte, mert közeledik a vetés ideje és egyetlen szem vetőmagjuk sincs. A vármegyei gazdasági felügyelő jelentése szerint az összes cséplőgépek más vidékeken vannak foglalkoztatva és Szamoskócs községnek belátható időn belül nem tud gépet biztosítani.

Az én gazdaságomban már befejeződött a cséplés és így a saját készletemből adtam kölcsönképpen az igénylőknek egy vagon (száz métermázsa) I. osztályú nemesített búza vetőmagot. Az igénylők írásban kötelezték magukat, hogy a cséplésük befejeztével a kölcsön adott vetőmagot beszolgáltatják. Boldogok voltak, mert e nélkül földjeik mind vetetlenül maradtak volna. Persze azután a kölcsönből egy szemet sem kaptam vissza.

Szeptember hó 22-én Marosvásárhelyről kaptam S. O. S. vészjeleket, azt a távbeszélő jelentést, hogy a város teljesen vezetőik nélkül maradt és így tökéletes a fejtelenség, mindenki pánikszerűen menekülni készül; gyors intézkedéseket kérnek. Nyomban odaszaladtam

gépkocsival és a városháza előtti téren állottam meg. Ott kérdéseimre azt a felvilágosítást kaptam, hogy a polgármester már előzőleg elhagyta a várost, a helyettese pedig napok óta éjjel-nappal lent tartózkodik az óvóhelyen, a napi elesését is odaviteti, semmi hivatalos ténykedést nem végez és a feleknek sem áll rendelkezésére.

Ott-tartózkodásomnak hamarosan híre ment és rövidesen nagy embergyűrű vett körül. Mindenki tőlem várt biztatást, bátorítást, tanácsot. Ezen idő alatt is több tüzérségi lövedéksorozat csapott be a város különböző részeibe, némelykor a mi közelünkbe is. Ezek a Vácmán irányából jöttek, aránylag nem okoztak nagy károkat, de a lakosságot állandóan rettegésben tartották.

A hadi helyzetet és az erőviszonyokat ismerve sajnos nem tudtam olyan biztatással szolgálni, mint amilyent ők szerettek volna tőlem hallani. Nyíltan megmondtam, hogy nehéz napokkal kell számolni. Mindazonáltal őrizték meg nyugalmukat, maradjanak itthon, mert a két rossz közül, amiből választaniuk kell – ez a kevésbé rossz.

Azután átmentem a honvédállomás parancsnokságára, hol ugyancsak meglehetősen bizonytalanságot tapasztaltam. Ez a Fő téren, a Barátok templomának szomszédságában volt. Ott igen jó benyomást tett rám Perczel ezredes, akit higgadt, komoly, megfontolt embernek ismertem meg, aki minden körülmények között helytáll és akire mindig számítani lehet.

Vásárhelyen sok régi ismerősöm volt, kiket sorra felkerestem. Első utam a Hangya székházához vezetett, hogy az elnökkel, Korparich Edével találkozzam, tőle szerettem volna tippet kérni arra az igen fontos problémára nézve, hogy vajon kire bízhatnám a város vezetését, ilyen súlyos körülmények között? Csengetésemre az inasa, Kálmán nyitott ajtót, ki engem már régóta ismert. Mindjárt azzal

kezdte, hogy gazdája már egy hete lent fekszik az óvóhelyen teljes idegösszeroppanással és a legszigorúbb parancsa értelmében senkit sem szabad hozzá beengedni.

Többekkel sikerült találkoznom és több személyt hoztak javaslatba. A nyert információkat összevetve, az IBUSZ helybeli kirendeltségének vezetője – dr. Zsák József – mellett döntöttem; baloldali beállítottságú, rendkívül rugalmas, mozgékony, nagy gyakorlati érzékkel rendelkező, jó fellépésű személynek mondták, ki jól beszél idegen nyelveket és a felesége francia nő. A jelenlegi helyzetben mindezek az adottságok bizonyos megnyugvást és garanciát ígértek.

Ezekután elmentem az IBUSZ hivatalos helyiségébe, mely a Fő téren, a régi Réti-féle bútorüzlet szomszédságában volt. Dr. Zsák előtt ismertettem elgondolásomat, megmondtam neki, hogy egyelőre semmiféle közigazgatási szakkérdés nem lényeges, ehhez neki természetesen nem is lehet meg a felkészültsége. A mostani legfontosabb problémák: a nyugalom helyreállítása, a közrend biztosítása, a közművek karbantartása és a lakosság élelemmel való ellátása. Felkértem őt, hogy az átmeneti időre ezt a feladatot vállalja el. Rövid gondolkodás után késznek nyilatkozott mindezekre, úgy, hogy a kinevezési okmányt ott helyben el is készítettem, bélyegzővel, aláírással elláttam és neki jó sikert kívánva – elkészöntem tőle.

Utólag sokan mondták nekem, hogy ez a választásom a lehető legszerencsésebb volt, mert dr. Zsák minden tekintetben kiválóan megállotta a helyét.

Hazamenet Szászrégenben is kivizsgáltam a helyzetet, de ott nyugodtabb állapotokat találtam.

Egy napon az egyik helybeli lap szerkesztője jelentette, hogy már csak két napra való a papírkészletük, azután már a lap nem jelenhetik meg, éppen most, amikor a

legnagyobb szükség van a közönség megnyugtató tájékoztatására. Egyedüli megoldásként felajánlotta szolgálátát, mondván, hogy amennyiben kiutalok részére egy tehergépkocsit és megkapja a szükséges hivatalos iratokat, akkor vállalja az utat és két-három nap alatt vissza is érkezik a papírrakománnyal: így biztosítva van a lapnak további folyamatos megjelenése.

Minden irattal ellátva útra is kelt. Napokig hiába vártuk vissza és akkor derült csak ki, hogy a kiutalt tehergépkocsira felrakta családját, bútorát és minden ingóságát és csapot-papot család módon hátrahagyva, végképpen hátat fordított Kolozsvárnak. Még az üres tehergépkocsit sem küldte vissza, pedig azoknak nagy hiányában voltunk. Az ő hitványsága folytán a lapok ezután már csak esetről esetre jelenhettek meg és nem folyamatosan, naponként.

Ismét csak csalódás az emberekben.

Szeptember utolsó hetének egyik délutánján kiszálltam Bonchidára, mert tudomásomra jutott, hogy a Bánffy-kastély hadi kórháznak van berendezve; a sebesült katonákat akartam meglátogatni.

A nagy kastélynak egyik szárnya teljesen ki volt őrítve és minden teremben két sorban, sűrűn egymás mellett, szalmán feküdtek a sebesültek. Itt gyűjtötték össze és itt gyógykezelték őket mindaddig, amíg rendre a hátrább levő kórházakba lehetett őket szállítani. A betegekkel hosszasan elbeszélgettem és feljegyeztem esetleges kéréseiket, kívánságaikat. Egyik szobában felfedeztem br. Stipsicz Károly százados unokaöcsémet, aki comblovést kapott a harasztosi harcokban.

Ezt a kastélyt azután a német utóvéd felgyújtotta.

Egyike volt Erdély legszebb kastélyainak.

Egy másik délután meg kiszaladtam Bethlenbe, ahol

ugyancsak kórháznak rendezték be az én lakóházamat. Itt összetalálkoztam B. Szentkereszty Elzával, ki – mint vöröskeresztes főnöknő – itt teljesített szolgálatot. A sebesültek itt is úgy voltak elhelyezve és ápolva, mint a bonchidai kastélyban.

Ugyanezen napok egyikén felkeresett engem dr. Vékás Lajos, a kolozsvári királyi tábla elnöke és jelentette, hogy a helybeli törvényszék börtönében őriznek egy csoport kommunista vezető egyént, akik már jogerősen el vannak ítélve. Ugyancsak egy másik, ennél nagyobb csoportról is tett említést, amelyik a szamosfalvai gyűjtőtáborban várja elítélését. Amint mondotta, a németek mind a két csoportot el akarják szállítani, így tőlem kér rendelkezést, hogy mit tegyen?

Mindkettőnknek az volt a véleménye, hogy ha őket elhurcolják, az egyben valamennyiüknek a halálát jelenti. De nekem, ezen túlmenően – ismerve az egyre rosszabbodó hadihelyzetet és egyben mérlegelve a közeli jövő várható problémáit – éppen ezekre a személyekre volt szükségem, mert ezeket tartottam hivatottaknak arra, sőt ezeknek vált kötelességévé az, hogy a lakosságot, a népet átvezessék egy gyors változás minden nehézségén. Utasítottam tehát a tábla elnökét, hogy mind a két csoportot haladék nélkül helyezze szabadlábra, ami meg is történt, még mielőtt a németek elhurcolhatták volna őket.

Meg vagyok győződve arról, hogy egyikőjük sem tudja még most sem, hogy szabadulásukat és talán életüket is ennek az intézkedésnek köszönhetik.

Az illetőknek jó része azután hamarosan felelősségteljes, vezető posztra került, sőt – amint hallottam – egyikük Magyarország nagykövete lett valamelyik nyugati nagyhatalom fővárosában.³⁵

1944 szeptemberének vége felé a sepsiszentgyörgyi

múzeum legértékesebb tárgyai két vagonban a kolozsvári állomásra érkeztek, útban Budapest felé. A két vagon Herepei János igazgató indította útnak, hogy megmentse a háború zivatarától. A vagonokat Székely Zoltán tanár, múzeumőr kísérte.

Amikor a múzeum menekített értékei Kolozsvárra érkeztek és a vagonok itt torlódás miatt vakvágányra kerültek és erről Kelemen Lajos főlevéltárnok értesült, ő – ha jól emlékszem Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, László Dezső társaságában – hozzám jött a kormánybiztosi irodába, hogy adjak rendelkezést a múzeum anyagának föltartóztatására, hogy az ne mehessen ki Erdélyből.

Én a rendeletet kiadtam és az értékeket beszállították az Erdélyi Tudományos Intézet Erzsébet úti székházának a pincéjébe. Itt teljes biztonságban gondoltam ezen óriási értékek megmentését. Sajnos pár nap múlva Varga László, pesti múzeumi vagy miniszteri tisztviselő megérkezett Kolozsvárra a miniszter nyílt parancsával, melynek értelmében neki katonai erőszak igénybevételével kötelessége a múzeum föltartóztatott dolgait tovább menekíteni.

Varga László miniszteri kiküldött nálam soha sem jelentkezett, így én őt nem is láttam; intézkedéseit az én hátam mögött és tudtom nélkül tette meg. A múzeum legértékesebb dolgai így ismét vagonba kerültek és Kolozsvárról elszállítottak.

Amint később hallottam, Zalaegerszeg mellett a két vagon szállító szerelvényt bombatámadás érte és a székely múzeum legértékesebb tárgyai teljesen elpusztultak. Többek között Barabás Miklósnak és Gyárfás Jenőnek, a két legnagyobb székely festőnek számos műremeke, az élő székely művészek mindenikének egy-két reprezentatív alkotása, a múzeum 1711 előtti régi magyar könyvtári anyaga, az ott letétbe helyezett családi, városi, vármegyei

is egyházi levéltárak iratai, köztük föl nem dolgozott középkori oklevelek, a régiségtárat világhírűvé tevő erösdi és más háromszéki telepről származó premükénei edények és más tárgyak legszebbjei.

Mi a magunkét megtettük; a súlyos és pótolhatatlan értékek pusztulásáért mások, olyanok felelősök, akik a pesti hatóságok előtt „jó fiúk” akartak lenni.

A többi erdélyi múzeum értékei otthon maradtak és azokban a háború semmi kárt sem tett. A megszálló hadseregnek külön gondja volt arra, hogy a múzeumok a legnagyobb biztonságban legyenek a front átvonulása idejében.

A tüzérségi tűz és légi bombázások miatt, melyek a várost egyre gyakrabban érték, a hadseregpáncsnokság nem tudta munkáját zavartalanul végezni, ezért nyugodalmasabb helyre tette át szálláshelyét. Kolozsvártól mintegy ötven kilométernyire északi irányban egy félreeső völgyben, Borsaújfaluban, özvegy Ferenczyné kúriájában rendezkedett be szeptember legutolsó, vagy október legelső napjainak egyikén.

Minden nap késő este azt az utat kellett menet-jövet megtennem, hogy a pillanatnyi harctéri helyzetről tájékozódhassak. Nem számítottam azonban arra, hogy a hírszolgálat olyan pontosan működik. Ami nálunk történt, azt már ugyanazon a napon a másik oldalon is tudták.

Mindjárt az első esti kirándulásomon csaknem ráfizettem, ui. Válaszútnál a főútról letérve és Borsa felé közeledve, egy repülőgépet hallottam búgni, mely pillanatok alatt felettem termett és máris gépfegyvertűz alá vette gépkocsimat. Az első világháborúban géppuskás századparancsnok voltam, így füleim pontosan megszokták ezt a hangversenyt; nemcsak a gépfegyver kattogását, hanem körülöttem a golyók becsapódását is pontosan hallottam.

Egy kattintással eloltottam a tompított fényű fényszórókat és a gépkocsit is megállítottam. A repülőgép egy ideig még felettem keringett, azután déli irányban tovább húzott.

Érdekes, hogy a kolozsvár–dési főutat nem pásztázták a repülők, csak ezt a Borsaujfaluba vezetőt, tehát tisztán csak a hadseregarancsnokságnak volt ez szánva.

A következő estéken – valahányszor meghallottam már messziről a repülőgép bugását – már előre leállítottam gépemet és addig vártam, míg a repülő eltávolodott.

Ezekben a napokban kérte a hadvezetőség a közigazgatástól száz bivaly kirendelését. A harctéri helyzet szükségessé tette, hogy ezt a vonalszakaszt hátrább vonják, de a Mezőség szélén, Kolozs vármegye déli részén az esőzések folytán a terep és a földutak annyira vendégmarasztalók lettek, hogy a vontató erőgépek felmondták a szolgálatot. Bivalyok nélkül a hadsereg egész tüzérsége ott ragadt volna. A közigazgatási hatóságok a kérésnek még idejében eleget tudtak tenni és így az összes lövegeket és löszeres kocsikat ki lehetett vontatni a legközelebbi köves utakig, ahonnan már a vontató erőgépek szállították azokat tovább; a hadsereg pedig semmit sem kellett feláldozzon a tüzérségéből.

Hét-nyolc nappal Kolozsvár megszállása előtt ismét felkeresett dr. Hosszu Gyula görög katolikus püspök és. ismét segítségemet kérte. Problémája a következő volt: a Hosszu fivéreknek Kolozs megye déli részén, a Mezőségen, Nagynyulas községben egy igen tekintélyes birtokuk volt, nagy értékű, kiváló minőségű szántóföldekkel és első osztályú szőlővel. Ezt a nagybirtokot az 1920-as évek elején megjelent kisajátítási törvény idejében a Hosszu fivérek édesapja, Nagynyulas akkori görög katolikus lelké-

sze a Teleki családtól megvásárolta és ott igen eredményesen gazdálkodott.

A szeptember 5-én megindult előnyomulás ezt a vidéket is könnyűszerrel legázolta, de szeptember végén az óriási orosz túlerő elől ismét fel kellett azt adja. A visszavonulás alkalmával a birtokról a csapatok néhány ökröt elhajtottak; ezeket az ökröket szerette volna a püspök az én utamon visszaszerezni. Ebben már nem állott módomban rajta segíteni és ezt mondtam neki, hogy forduljon egyenesen a hadsereg-parancsnoksághoz. Az eredményt nem ismerem.

Itt meg kell jegyezzem azt, hogy a visszavonuláskor az én gazdaságom szarvasmarha-, sertés- és lóállományát is magukkal vitték a katonák. Legjobban sajnáltam a gyönyörű ménesemet, mely olyan magas színvonalon állott, hogy úgy 1920–40 között a román, valamint 1940–44 között a magyar állam is mindig, rendszeresen, évenként megvásárolta tőlem a méncsikókat a köztenyésztés részére és teljes korukat elérve, beosztották őket a fedezettési állomásokra.

Az egész ménesért egy fillért sem kaptam.

Október elején a Ferenc József Tudományegyetem rektora keresett fel és jelentette, hogy a tanári karnak jó része úgy döntött, hogy a helyén marad és tovább folytatja munkásságát. Egyben kérte, hogy úgy az ő részükre, mint az egyetemhez tartozó klinikák orvosi karának és alkalmazottainak részére utaljak ki egy megfelelő összeget, hogy az átmeneti idő alatt a megélhetésük biztosítva legyen. A Nemzeti Bank helybeli kirendeltsége útján kiutaltattam részükre kettő millió pengőt, ami fedezte a három hónapra előirányzott fenntartási és üzemeltetési költségeiket.

Ezt követően egymás után jöttek a különböző állami

intézményeknek, gyáraknak, üzemeknek vezetői; mind-egyik megkapta az alkalmazottai, munkásai részére a három hónapi fizetési előleget. [...]

Még a Dermata gyár munkás küldöttsége is eljött és kérte a három havi fizetés előleg kiutalását, de ebben már nem lehettem segítségükre, mert hiszen a gyár nem állami létesítmény, hanem részvényesek tulajdona volt. Ezért a küldöttséget a vállalat igazgatójához irányítottam.

Október hó elején egyik éjszakánk megint zajos volt, éjfél után egy repülőgép több bombát dobott le a városra. Az én szállásom a Farkas utca 6. szám alatt volt és egyik bomba a szomszédos ház (8. szám) kertjébe vágódott be, további bombák a közeli Petőfi utcába és a Hunyadi téri Nemzeti Színház környékére hullottak. Igen sok ablak betört, de nagyobb anyagi kár nem érte ezt a városrészt.

Már szeptember elején megalakult az „Erdélyi Tanács” és pedig a lehető legszerencsésebb összeállításban. Az emberek megérezték az idők komolyságát és félretettek minden olyan szempontot, ami eddig szétválasztotta őket; egy táborba összehozta a legkülönbözőbb rendű és rangú személyeket a hazaszeretet. Így képviselve voltak: abban a különböző politikai pártok, az összes magyar felekezetek. A Ferenc József Tudományegyetem, az egyes intézmények, több író, költő, lapszerkesztő, szabadfoglalkozásúak, iparosok, kereskedők, a szakszervezetek útján a gyári munkásság és a gazdálkodók.

A megalakulásról és működésről természetesen tudomással bírtam, hiszen a megbeszéléseik lényegét mindig jelentették. Így azt is tudtam, hogy már szeptember 9-i keltezéssel felterjesztést intéztek a kormányzóhoz, melyben kérték a Németországgal fennálló szerződés felbontását és országunknak a háborúból való mielőbbi kiválását. A felterjesztést Teleki Pál fia, Géza vitte fel, Bánffy Miklós-

nak ebben semmi szerepe nem volt, annak aláírói között még csak a neve sem szerepelt.

A Tanács népes küldöttsége csak október hónap 7-én keresett fel engem, ismertették célkitűzéseiket, előadták több kívánságukat és kérték támogatásomat. Az eszmecserét itt nem részletezem, ismerteti azt elég bőven nyilatkozatában az egyik történelem kutató, aki ugyancsak részt vett ezen a megbeszélésen.³⁶

Fent említett történelmi kutató nyilatkozataival kapcsolatban két rektifikálást tartok szükségesnek: a polgárőrség felállítására és megszervezésére én adtam utasítást, de nem a rendőrség helyett, hanem annak megsegítésére, megerősítésére. Ha azután az események alakulása következtében a polgári hatóságok – és velük együtt a rendőrség is elhagyja a várost – akkor aztán a közbiztonságról való gondoskodásnak feladata automatikusan átcúsúszik a polgárőrségre. Ennek parancsnoka Bíró Tibor tartalékos főhadnagy volt, a polgárőrök személyre szóló igazolványt, karszalagot és fegyvert, lőszert kaptak, amivel Nagy Gyula ezredes, Kolozsvár parancsnoka látta el őket.

Folytatólagosan azt írja nyilatkozatában ez a történelemkutató, hogy a kormánybiztos biztosította a küldöttséget, hogy a magyar csapatok harc nélkül elvonulnak a városból. Sem én, sem senki más földi halandó nem biztosíthatott volna akkor ilyesmiről senkit, hiszen azokban az időkben mindannyian – akik felelősségteljes, vezető állásban voltunk – állandóan borotvaélen sétáltunk, és egyikünk sem tudhatta, hogy melyik pillanatban töri ki a nyakát. Bár minden józanul gondolkozó ember tisztában volt azzal, hogy Hitlernek sorsa már abban a pillanatban megpecsételődött, amikor az Amerikai Egyesült Államok a nyugat-európai nagyhatalmak oldalára állt, mégis ő még mindig azzal áltatta önmagát és népét, hogy a végső

győzelem az övé. – Akkortáiban – valahányszor reá gondoltam – mindig az aesopusi mese jutott eszembe, a „Rana rumpita et bos”.³⁷ Mi pedig mindnyájan, egyen-egyen csak parányi porszemek voltunk amellet a korlátlan hatalom mellett, amelyet a nagy német nemzet az ő kezébe helyezett, illetőleg amit ő magának vindikált. Tudtuk, hogy úgy a kormányunk, valamint a vezérkarunk is mindent meg kell tegyen, amit ő követel. Ilyen körülmények között senki sem garantálhatott semmit.

Miután kéréseiket felsorolták – én egyszerűen azt válaszoltam, hogy minden lehető megteszek, hogy kívánságaik teljesüljenek. Ezt az ígéretemet könnyen megtehettem, annál is inkább, mert amikor a küldöttség október 7-én a kívánságait előadta, addigra már azoknak legnagyobb részét, minden közbenjárás nélkül elintézttem. A gyári munkásörseget felfegyvereztem, úgy a kiürítési, valamint az elnéptelenítési rendeletet hatályon kívül helyeztem, a gyárakat, közüzemeket megmentettem. Akkorra már öt hete a kulisszák mögött azon fáradoztam, hogy ne váljon hadszíntérré a város.

Így nyugodtan megmondhatom, hogy nemcsak a lehetőket tettem meg, hanem számtalan esetben a lehetetlent is megkísértem. [...]

Mint kormánybiztosnak, az első „lehetetlen”, amit megkísértem, az a rendelkezésem volt, amellyel szeptember hó 6-án délelőtt a Tordán és környékén élő egész zsidóságot megmentettem a deportálástól. Itt ugyanis a helybeli szász gauleiter, Krausz Károly, Hitlernek megbízottja, már kiadta a parancsot a sárga csillag felvarrására.

A következő „lehetetlen” volt, a már közhírré tett „kiürítési parancsnak” hatályon kívül helyezése, ezt követően a gyári munkásságnak fegyverrel való ellátása.

Majd pedig a már ugyancsak közhírré tett „elnéptelenítési parancsnak” is hatályon kívül helyezése.

Nem utolsósorban pedig nemcsak a vizsgálati fogságban, gyűjtőtáborban őrzött, hanem a már jogerősen elítélt kommunista vezetőknek szabadon bocsátása.

Akik ismerték az akkori itteni körülményeket – azok bizonyára az itt felsoroltakat mind „lehetetlenség”-eknek fogják elismerni.

Mindennek dacára mindezen kísérleteim sikerrel jártak, mert engem, egy sokkalta nagyobb „Hatalmasság” segített mindezekben, mint a Hitler kezébe helyezett korlátlan hatalom. Dicséret, dicsőség, tisztességtétel és hála illesse ezt a legmagasabb Hatalmasságot azért, hogy a legválságosabb pillanatban is megmutatta nekem azt a szilárd pontot, ahol biztonságban helyállhattam, meg azt az egyenes utat, amelyen bátorságosan haladhattam mindig csak előre a jó véghez.

Nekem pedig az az érzésem, hogy emberséges és igyekezetes munkásságomért a „Történelem” majdan engem fog igazolni. [...]

Ennek dacára is, amint a hatóságok, meg csapataink kivonultak – mindjárt megindult a borzalmak sorozata. A Kalotaszeg északi peremén levő Nyárszó község református lelkésze, Csog Sámuel és felesége éjszaka, a rájuk törő csoport elől csak ingben és alsónadrágban tudtak, hátsó kijáraton keresztül megmenekülni. Ugyanígy mentették meg életüket, ugyancsak éjszaka, Ördögkeresztúron Köblös István református lelkész és felesége.

Nem tudott idejében elszaladni Kendilonáról az idős Tompa református lelkész és egész családja. Őket kihajtották a közeli erdőbe és embertelen kínzások után valamennyiüket legyilkolták.

Ugyanígy gyilkolták meg Kispetri községben Szabó Géza lelkészt és egy igen derék magyar gazdát.

Egeres községben tizenhét, mártírhalt, legyilkolt személynek nevét sorolja fel az emléktábla.

A szárazajtai borzalmas, tömeges lefejezésekről más helyen teszek említést.³⁸

A jó Isten tudhatja csak, hogy hová fokozódott volna, lavinaszerűen ez a tervszerű népirtás, hogyha az oroszok – mindezeket látva – ki nem parancsolják még idejében az egész észak-erdélyi új közigazgatási apparátust?³⁹

Szolnok-Dobokában és az én sikeremtől indítatva a szomszédos Beszterce-Naszódban is nem lett végrehajtva az augusztus 24-i túszedési rendelet és az összegyűjtött, több száz román értelmiségi tús még a délelőtt folyamán mind hazamehetett. Az eredmény? Éppen ott, ahol a magyarság helyzete a legszorongatottabb volt, egyetlen ilyen retorziós gyilkosságról nem hallottam.

E hó kilencedikén délelőtt a hivatalomban felkeresett a románságnak egy igen tekintélyes, értelmiségi tagja – régi ismerősöm – és bizalmasan közölte velem, hogy Kolozsvár városának megszállása – teljesen biztos értesülései szerint – másnap, tizedikén bekövetkezik. Egyidejűleg arra kért, hogy ne hagyjam el a várost, föltétlen maradjak itthon, mert számtalan társával együtt garantálják, hogy nem lesz semmi kellemetlenségem, semmi bánatódásom, hiszen soha sem hálálhatják meg eléggé azt a megértő magatartást, amit a románsággal szemben tanúsítottam, nemcsak magánéletemben, hanem egész hivatalos ténykedésem ideje alatt is. Azt is biztosan tudni vélte, hogy a várost román csapatok fogják megszállani és éppen ezért keresett most fel ezzel a kérésével.

Kétségtelenül jól esett nekem ez a látogatása és kérése, mert ez is azt igazolta, hogy eddigi életemben helyes úton

jártam. Megköszöntem neki és általa a többi társainak is ezt a figyelmességet, de egyben megmagyaráztam, hogy – bár szívem szerint itt maradnék – ezt sajnos nem tehetem, mert az én megbízatásom pontosan meghatározott területre szól, amelyhez hozzátartozik még Szilágy és Szatmár vármegye is; amíg ebből a területből az utolsó község is még nem kerül megszállás alá, addig nekem becsületbeli kötelességem helytállani.

Ahogy később értesültem, az utolsó órákban bizonyos átcsoportosításokat végeztek a megszálló seregnél és így mégsem a román, hanem az orosz csapatok jöttek be elsőnek Kolozsvárra. Ekkor küldte Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnok a legfőbb hadúrjának a következő lakonikus jelentést:

„Kicsiben – hadseregem be van kerítve.

Nagyban – hazám sorsa meg van pecsételve.”

Ezt a jelentést egy futártiszt vitte kalandos úton Vattay altábornagyhoz, a kormányzó katonai irodájának vezetőjéhez.

Ezekben a súlyos, kritikus hetekben az aggódó, kétségbeesett embereknek százai kerestek fel, valósággal egymás kezébe adták a kilincset. Ez teljesen érthető volt, hiszen akkor mindnyájunknak testi épsége és talán élete is hajszálon függött.

Mindenki tőlem kért tanácsot, útbaigazítást. Végtelen sok türelemre, önuralomra és főképpen sok jó szándékra volt szükség, amíg sorra mindezeket végighallgattam és mindannyiukat megnyugtattam. Valamennyi úgy kapaszkodott belém, mint a vízbefulladó az utolsó szalmaszálba. Valamennyinek megmondtam, hogy rossz ugyan a harc-téren lenni, de még rosszabb a bizonytalanságba menekülni, hiszen a harcok ott is utolérhetik őket; ha itt maradnak, akkor legalább az otthonukat megmenthetik.

Az első világháborút az első naptól kezdve az első arcvonalban harcoltam végig; rengeteg széjjelbombázott várost és még több felperzselt falut láttam; de mindig azt tapasztaltam, hogy a legnagyobb pusztulás ott következett be, ahol az ellenállás erősebb volt. Minél nagyobb volt az ellenállás és így minél tovább tartottak az álló harcok, annál nagyobb volt a pusztulás. Ahol az ellenség csak áthaladt, ott megúsza a lakosság aránylag kis károkkal és ép bőrrel.

Erre a megfigyelésemre visszaemlékezve, ez egyszer és szokásomtól eltérően, mindent egy lapra tettem fel. Egy szóval hazardőr voltam, amikor a lakosságot arra készítettem, hogy maradjon helyben és őrizze meg otthonát. Arra alapítottam állásfoglalásomat, hogy sikerülni fog Kolozsvár városát harcok nélkül kiüríteni.

De csak én tudom, hogy akkor állandóan milyen semminek, milyen utolsó szalmaszálnak éreztem magamat, hiszen semmi biztosítékom nem volt arra, hogy ez sikerülni fog. Mindig gondolnom kellett arra az eshetőségre is, hátha a honvédség – német parancsra – mégis felveszi itt a védelmi harcot, vagy hátha a honvédcsapatokat a németekkel váltják fel, hiszen ez nekik nagy időnyereséget jelentett volna, de egyben – esetleg kő kövön nem marad itt. A szemrehányásoknak milyen zuhataga zúdult volna reám és az önvád mennyire marcangolt volna életem végéig! Állandóan dilemmában voltam, hogy vajon jól cselekedtem-e vagy sem? Ez a lelki tusa eltartott mindaddig, amíg hírért nem vettem annak, hogy a hadseregpárancsnokság áttette szálláshelyét Borsaujfaluból hátrább, a Szilágyságba.

Ebből aztán megértettem, hogy hazard játszámát megnyertem. [...]

Időközben Bánffy Miklós, volt külügyminiszter pár nap-

ra felutazott a fővárosba, de én sem elutazása előtt, sem visszaérkezése után nem találkoztam vele. Utazásának állítólag egyedüli célja volt, rávenni a kormányzót, rendelje el, hogy a honvédség Kolozsvárt harcok nélkül ürítse ki.

Mint hallottam, erre vonatkozólag valami szóbeli izenetet is hozott Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnoknak. Hogy mit tartalmazott ez, és hogy egyáltalában volt-e ilyen izenet, azt nem tudom, erről nekem Veress Lajos soha sem tett említést, pedig a minden esti megbeszéléseink rendjén minden fontosabb eseményről természetesen tájékoztattott engem.

Azt azonban tudom, hogy a németek mindenképpen itt akarták felvenni a védelmi harcot, ami nagy időnyereséget jelentett volna számukra és éppen ezért adták ki a kiürítési és elnéptelenítési rendeletet. Ők távolról sem voltak olyan szentimentálisak, hogy közelebbről érintette volna őket egy történelmi városunknak feláldozása.

A város megmenekülését – nézetem szerint – az általános harctéri helyzet tarthatatlanságának köszönhette, hiszen akkor már az egész Heeresgruppe-Süd-Ost csaknem teljesen be volt kerítve és ha nem jött volna közbe a „debreceni csata”⁴⁰, akkor egy fia német vagy honvéd sem csúszhatott volna ki a gyűrűből.

Én egy tekintetben megnyugodva hagytam el október kilencedikén este felé Kolozsvárt, mert előzőleg ígéretet kaptam, hogy – bár a polgármester repatriált, de az utódja – dr. Vásárhelyi László – a helyén marad és így a város vezetésében semmi zökkenő nem fog előadódni. Ismét csak csalódás az emberekben; utólag tudtam csak meg, hogy Vásárhelyi polgármester is itthagya szolgálatát és így a városházán napokon keresztül teljes volt a fejtelenség.

A visszamaradt tisztviselők közül nem akadt egy sem, aki felelősség mellett intézkedni mert volna.

Teleki Bélával, az Erdélyi párt elnökével ebben az életben utoljára október nyolcadikán este találkoztam a New York Szálloda éttermében. Mindketten ott vacsoráztunk. Beszélgetés közben megtárgyaltuk az utóbbi idők eseményeit, és a várható fejleményeket. Mindketten úgy döntöttünk, hogy helyben maradunk. Én persze ez alatt nem Kolozsvár városát értettem, hiszen az én „birodalmam” Szabolcs megye keleti pereméig terjedt ki. Egészen odáig kötelességem volt helytállani.

Kilencedikén este áttettem székhelyemet Désre, Teleki Béla pedig ugyancsak kilencedikén, három közvetlen munkatársával, Szász Istvánnal, Vita Sándorral és Demeter Bélával befeküdt az egyetemi klinikák belgyógyászati osztályára, a dr. Haynal orvosprofesszor védőszárnyai alá. Kolozsvár megszállása utáni napon, október tizenegyedikén még pár órára kijött Teleki a kórházból és felkereste az orosz parancsnokot és felhívta a figyelmét az erdélyi magyarság szorongatott helyzetére. A tábornok nagy megértéssel hallgatta végig a tájékoztatást, majd tanácsot kért arra, hogy itt a városon hol találna a hadserege részére raktárakat? A kért adatokat, címeket megkapta, megköszönte és ezek után a legszívélyesebben váltak el egymástól.

Teleki visszament a kórházba, megnyugtatta a társait, ilyen megértő fogadtatás után nem lehet ezután semmi kellemetlenségben részük. Nem sok ideig tartott örömük, alig pár nappal ezután egy orosz járőr jött értük és mind a négyüket magukkal vitték.

Nem nehéz dolog kitalálni, hogy milyen oldalról jött az ő leleplezésük és kik vezették félre az oroszokat. Mindenki meg volt győződve arról, hogy az a legfőbb parancsnok,

akinél Teleki járt, nem is tudott semmit erről. Ettől kezdve mindenütt az előnyomuló front után hurcolták magukkal őket, hol nyitott tehergépkocsival, hol gyalogszerrel. Így jutottak el Debrecenbe, majd onnan – hetek múlva Budapestre. Az ottani szálláshelyük a Markó utcai fogház volt. Négyük közül leghamarabb Szász István szabadult ki és lerongyolódva, szakadt cipővel érkezett haza. Demeter Béla ott megbetegedett és ott meg is halt. Vita Sándor a kiszabadulása után Budapesten maradt.

Teleki Bélát többször kiengedték egy-két órára a városba és egy ilyen alkalommal nem ment vissza, hanem valahogyan kiszökött Ausztriába. Onnan aztán egy idő múlva továbbment az Észak-Amerikai Egyesült Államokba. Ide Erdélybe nem látta tanácsosnak visszajönni, hiszen akkor én már régen le voltam tartóztatva. A jogi helyzetünk teljesen azonos volt, mindketten Magyarország területén, mint magyar állampolgárok teljesítettünk szolgálata-t. Az ő itteni kilátásai még rosszabbak voltak, hiszen egy olyan politikai pártnak volt az elnöke, amelyiknek itt semmi becsülete nem volt abban az időben.

Kilencedikén délután, estefelé én is elhagytam Kolozsvárt, utolsónak, mint sereghajtó és áttettem székhelyemet Désre. Magammal vittem egyik unokaöcsémet, B. Gábor gazdamérnököt, ki az előre küldött családját kereste. Többen előre figyelmeztettek, hogy Kajántó felé, a hátsó utakon próbáljam meg Dést megközelíteni, mert a főút állandó tüzéségi tűz alatt áll. Időnyerés céljából mégis a főút mellett döntöttem, de csaknem pórul jártam, ugyanis Szamosfalvától kezdve a sok gránát becsapódástól az úttest burkolatja annyira fel volt szaggatva, hogy csak egész lassan, valóságos kígyóvonalban tudtunk előre haladni. Az út szélén és a sáncokban egymást érték a felborult és összetört szekerek és a felpuffadt lótetemek. A re-

pülőtér összes hangárjai és egyéb épületei lángba borulva, recsegve-ropogva omlottak össze; közben mindegyre bevágódott egy-egy tűzérési lövedéksorozat.

Az utolsó gránát csaknem telibe talált minket: közvetlenül az apahidai állomás épülete előtt rettenetes detonáció reszkettette meg a levegőt, egy percig még a lélegzetünk is elállt, a gépkocsi a légnyomástól hatalmas lökést kapott, az volt az érzésünk, hogy az velünk együtt nagyot ugrik a levegőbe. A repeszdarabok a fejünk felett repültek szerte-széjjel, de mi sértetlenül maradtunk, mert a gránát olyan közel vágódott be mellettünk, hogy a robbanás pillanatában annak éppen a holtterében voltunk.

Innentől kezdve aztán ki is kerültünk a veszélyes zónából, és utunknak hátralevő részét minden különösebb zavaró incidens nélkül tehattuk meg; ilyen tapintatlan durvaságban nem volt többé részünk. Sötét estére értünk be szerencsésen Désre, ép bőrrel és üzemképes gépkocsival.

Tizedikén reggel először terepszemlét tartottam a városban. A törzslakosság közül – bár természetesen felzaklatott idegállapotban voltak – kevesen gondoltak menekülésre. Ellenben az „Anyországból” ide helyezett fiatalabb tisztviselői kar – élükön az alig pár hete ideérkezett új alispánnal – mindenét összecsomagolva türelmetlenül várta az elutazás lehetőségét.

Az általános idegességet nagyban fokozta az erős robbanásoknak az a sorozata, amely reggel tíz óra tájban Szamosújváron kezdődött és megszakítás nélkül eltartott délután három óráig. Én csak a közeli Désről hallgattam végig ezt a bombázást, de akik ott helyben élték azt át, azok a következőképpen beszéltek el nekem ennek lefolyását.

Délelőtt 9 óra körül egy felderítő repülőgépet láttak

többen a város felett körözni. Ezt követően, mintegy fél óra múlva, a németi hegy fölött bukkant fel több gép, melyek Gyulafehérvárról vagy Balázsfalváról indultak. A vasúti állomás vonalát a füzesi úttól elkezdve a raktár-épületekig bombázták, majd visszakanyarodva, ismét végigbombázták az állomás környékét és a vasúti vonalat. Azután déli irányban, az állomás épületével szemben levő hegy mögött eltűntek.

Utólag sikerült megállapítani, hogy a felderítő gép megfigyelője észrevette, miszerint az állomáson hosszú német tehervonat-szerelvény vesztegel és arról lőszeres ládákat raknak át teherautókra. A gyújtóbombák lángba borították az állomás épületét, mely teljesen kiégett. További bombák eltaláltak néhány tehergépkocsit is, melyekben a lőszeres ládák egymás után robbantak fel.

Két fiatal magyar vasutas – mit sem törődve az életveszéllyel – szétkapcsolta a szerelvényt és a sértetlenül maradt első részt elindította Dés felé. Sajnos mind a kettő életével fizette meg önfeláldozó vállalkozását.

Sok német katona meghalt, a vasúti pálya felszaggatva, rengeteg tehergépkocsi elégett, vagy hasznavehetetlenné vált, sok ház találatot kapott és nagy területen tele voltak szórva az utcák szétrepült lőszerrel. Egy telitalálatot kapott ház pincéjében a következő év tavaszán, romeltakarítás alkalmával öt német katona holttestét találták meg.

A Szamosújvár bombázása utáni napon Désen viszonylagosan ismét megnyugodtak az idegek, az emberek egykedvűen végezték dolgaikat, de egyben szorongások között néztek az elkövetkező napok elé. Október 12-én késő este még kiszaladtam gépkocsival Bethlenbe, hogy ott búcsút mondjak falusi otthonunknak, melyet alig 18 évvel azelőtt annyi költséggel, munkával és szeretettel teremtettünk meg magunknak. A honvéd tábori kórház

akkor már hátrább költözött és otthonunknak valamenyny helyisége zsúfolva volt német katonákkal, akik az utóvédhez tartoztak. Onnan még kimentem a négy kilométernyire fekvő gazdasági majorunkba, hogy elbúcsúzzak gazdatisztemtől, ki huszonhat éven keresztül egyenes jellemű, hűséges, szorgalmas munkatársam volt. Egész idő alatt, szünet nélkül dörögtek közelünkben az ágyúk, hiszen akkor közvetlenül az első arcvonal mögött mászkáltam.

Dolgom végeztével Désre visszatértem, ott megháltam.

Tizenharmadikán szállták meg az orosz csapatok Szamosújvár városát és én – ismét, mint sereghajtó – akkor folytattam utamat Csákgigorbón keresztül a Szilágyság felé, mert olyan értesítést kaptam, hogy a hadseregparancsnokság – mellyel napok óta megszakadt a kapcsolatom – Borsaujfaluból Szilágygörcsönbe tette át szálláshelyét, a Wesselényi-kastélyba.

Görcsönbe megérkezve a parancsnokságnak már csak hűlt helyét találtam, így utamat folytattam Zilahig, ahol Jósika János főispánnál – unokatestvéremnél – kaptam szállást.

Másnap, 14-én délelőtt végignéztem egy lovasított tüzerűteg búcsúztatását, amelyik éppen akkor indult visszafelé délkeletnek, hogy az ellentámadást támogassa. A tisztek között felismertem G. Stubenberg Józsit, kivel csak néhány szót válthattam; ő azután rövidesen hősi halált halt.

A napnak hátralevő részében a hadseregparancsnokság holléte felől tudakozódtam; végül is értésemre adták, hogy az pillanatnyilag Tasnádszántón található.

15-én, vasárnap reggel vendéglátó házigazdámmal még meghallgattuk a kormányzó rádiószózatát, melyben bejelenti, hogy miután a németek nem adták meg az

ismételten megígért katonai segítséget, Magyarország leteszi a fegyvert, mert így semmi értelme nincs a felesleges vérontásnak. Délelőtt még elmentem a szép, nagy református templomba, ahol Kalló Gyula lelkipásztor hirdette az ígét. A templom zsúfolásig tömve volt a hívek seregével és mondhatom, hogy szem szárazon nem maradt.

Ebéd után egymagamban felsétáltam a város szélén emelkedő szőlőhegyre; annak tetején, egy padon ülve, hosszasan elnéztem a szép vidéket és a nagy szőlőhegyet. Egész délután a hegyen egyetlen emberrel találkoztam. Egy szőlőbirtokos volt az illető, aki felment, hogy a pincéjének utánanézzem. Vasárnap délután és éppen szüret ideje volt, de a nagy hegy teljesen üres, pedig a termés jónak mutatkozott.

Szomorú látvány volt, de ennél százszor szomorúbb az, amit a Meszes-hegység szerpentinjein láttam; egész délután hömpölygött az országúton lefelé a menekülők áradata, a földönfutók nincstelenek serege.

Valóban szívszaggató látvány volt.

Alkonyat táján visszaballagtam a városba, házigazdaimékhoz; akkorra már ők is úgy döntöttek, hogy ugyancsak elhagyják otthonukat. Egyszerre indultunk másnap reggel útnak, ők Budapestre, én pedig Tasnádszántóra.

Tasnádtól mintegy három-négy kilométerre, Tasnádszántón értem utol a hadseregparancsnokságot; a Kandel fivérek kúriájában volt a szálláshelyük. A parancsnok – törzsével együtt – éppen vacsoránál ült. Engem is megvendégeltek, majd a törzshöz tartozó tiszték visszavonultak; csak kettesben maradtunk Veress Lajossal; részletesen megtárgyaltuk az utóbbi napok eseményeit, a kormányzói kiáltványt és annak várható következményeit. Kis idő múlva a zsebéből előhúzott egy négyrétűre összehajtogatott ív papírt, az asztalra elém kiterítette és

megkérdezte, hogy az ív alján, a szöveg alatti aláírást ismerem-e? Persze, hogy ismertem, hiszen a kormányzó saját kezű aláírása volt. A szöveget elolvasva tudtam csak meg, hogy a Kormányzó – minden eshetőségre gondolva és számítva – Veress Lajost miniszterelnöknek nevezte ki.

Amikor azt nekem megmutatta, akkor még Lakatos volt a miniszterelnök, illetve mi még nem tudtuk, hogy a kormányzóval egy időben őt is őrizetbe vették már a nácik. Veress Lajos még tudomásomra hozta azt is, hogy rajta kívül Miklós Béla hadseregpáncsnok kapott ugyanilyen kinevezést.

Tehát egyszerre, egy időben három vezérezredes volt ilyen okmányok birtokában; Lakatos Géza, Miklós Béla és Veress Lajos, mindhárman erdélyi székelyek.

Veress Lajos még azt a kérdést is feltette nekem, hogy ha ő kell a kormányt megalakítsa – számíthat-e az én támogatásomra, segítségemre?

Az idő előhaladottságára való tekintettel el is váltunk egymástól és én visszavonultam éjjeli szállásomra, mert a tervek szerint hajnali öt órakor szándékoztunk továbbmenni a következő szálláshelyünkre, Máriapócsra.

A régi közmondás szerint; ember tervez, Isten végez. Hajnali öt órára a megállapított indulási helyre érve ott csak Bodrogi tüzérszázadost, Veress Lajos segédtisztjét találtam, ki kétségbeesve mondta, hogy gazdáját a németek két perccel ezelőtt elfogták és elszállították. Amikor a gépkocsijára fel akart szállni, ott termett három páncélos harcokosi, őt közrefogták és elvitték. Bodrogi teljesen tanácstalan volt, most már mit tegyen?

Tulajdonképpen az én megbízatásom, erkölcsi obligóm azon a napon már automatikusan megszűnt – egyrészt a kormányzó kiáltványa folytán, másrészt pedig, a következő szálláshely már amúgy is kívül feküdt azon a területen,

amelyre megbízatásom szólott, tehát teljesen független emberként folytathattam volna utamat. Ennek dacára pillanatok alatt elhatároztam, hogy vállalok még egy bajtársi szolgálatot: Veress Lajos kiszabadítását. Kissé csiklandós vállalkozásnak ígérkezett, de úgy éreztem, hogy meg kell kísérelnem.

Megkérdeztem Bodrogit, hogy milyen színű kocsiban vitték el és milyen irányban? Fekete kocsiban és a főútvonalon északnyugat felé. Máris nyomon követtem őket és minden községben megkérdeztem a járóelőktől, hogy percekkel ezelőtt nem láttak-e egy fekete gépkocsit katonatisztekkel? Községről községre tovább irányítottak a főúton. A mátészalkai járáshoz tartozó Kocsord község központjába érve, a Tisza Lajos kastélyának főbejáratánál német katonai őrséget láttam. Kocsimat leállítottam és az őrség parancsnokának bemutatkozva megkérdeztem, hogy milyen parancsnokság van ott? Heeresgruppe Süd-Ost – volt a válasz.

Éppen ezt kerestem. Megkértem a tisztet, távbeszélőn jelentse be von Wöhler főparancsnok tábornoknak, hogy beszélni szeretnék vele; itt már a volt hivatalos minőségemet is bediktáltam. Kis idő múlva egy vezérkari törzstiszt jött ki a főbejáráthoz és elnézésemet kérte, hogy felettese most nem állhat rendelkezésemre, mert az egész tábornoki karral és a vezérkarral fontos megbeszélése van, ami eltarthat a déli órákig. Ekkor még csak reggeli 7 óra körül lehetett az idő.

A szép kastélyparkban és a községben kellett eltöltenem az egész délelőttömet, mindenütt jól kiismertem magamat, hiszen 1942–44 között itt lakott egyik leányom férjével, ki a Tisza Lajos örökösei itteni uradalmának volt a kezelője. Családomat is ide hoztam át rövid idővel ezelőtt Bethlenből. Persze most már senkit sem találtam

közülök itt, néhány napja továbbmentek mindnyájan – előttem ismeretlen helyre.

Végre déli egy órakor egy vezérkari ezredes jött értem és egyenesen bevezetett a nagy Hadúr színe elé, ki ismerősként fogadott, hiszen csak nemrégén keresett fel engem, hogy megismerkedjék velem. Ezt a látogatását ugyan soha sem viszonyoztam, sem időm, sem kedvem nem volt erre.

Néhány közömbös mondat után mindjárt rátértem jövetelem céljára: Veress Lajost szeretném magammal vinni. Ezzel bizony szíven szúrta, nyársat nyelettem vele és a leghatározottabb hangon azt mondta, hogy Veress Lajos pillanatnyilag itt van ugyan az ő őrizetük alatt, de arról szó sem lehet, hogy elengedjék. Megpróbáltam jobb belátásra bírni, mondván, hogy Veress mindig kiváló, vitéz katona volt, amire azt válaszolta, hogy ezt mind elismeri, de most olyan intézkedéseket tett, melyek keresztetkék az ő terveiket. Végig hajthatatlan maradt, így elkészöntem tőle és folytattam utamat.

Utólag tudtam meg, hogy Veress Lajos előző este olyan parancsot adott a hadseregéhez tartozó összes motorizált alakulatoknak, hogy a legrövidebb úton és a legnagyobb sebességgel igyekezzenek Budára, a kormányzó rendelkezésére. Ezt a kiadott parancsot az új vezérkari főnök, Kozár Elemér – a németek beépítettje – még az éjszaka folyamán jelentette a náciknak és így következett be hajnalban Veress Lajos elfogatása.

A végén még örültem, hogy von Wöhler a szíves vendéglátást nem terjesztette ki reám is, és így utamat zavartalanul folytatni tudtam.

Máriapócsra megérkezve ott csak rövid időt töltöttem, hiszen ott már szabad ember voltam, ez már Szabolcs megyéhez tartozott, túl az én birodalmamon. Nem men-

tem be sem parancsnoksághoz, sem hatósághoz. Az utcán összetalálkoztam Monoszlay ezredessel, régi ismerőssémmel, ő tájékoztatott az utolsó napok eseményeiről. Mint mondotta, a hadseregparancsnoknál nagyon nyomott a hangulat; az új parancsnok, úgy emlékszem Nagy Ferenc tábornok, ugyancsak erdélyi ember, talán Tövistől való.

Utamat folytatva Nagykállónál elsötétedtem, betértem a Kállay Miklós portájára; ő ismételten volt nálunk, még feleségével együtt is. Róla tudtam ugyan, hogy nem találok otthon, de reméltem, hogy a családból csak lesz ott valaki. Az egész ház üres volt, csak egy régi házvezetőőnő őrizte azt, ki készségesen felajánlotta az éjszakai szállást.

Másnap tovább haladva, nehézségek nélkül jutottam el Rakamazig, ott azonban kellemetlen meglepetés várt reám. A Tisza hídja le volt zárva minden polgári forgalom előtt, csak a katonaság használhatta azt. Akkor vonták ugyanis vissza a Heeresgruppe Süd-Ost csapatait a Tisza jobb partjára, ami napokig eltartott. A főút jobb oldalán végeláthatatlan sorban állottak összetorlódva a tanácstalan menekülőkné ezrei. A hosszú sorban felfedeztem az egyik vőmet, Bethlen Danit, ki két málhás szekérral szállította családját után a legszükségesebb holmit, ruhaneműt, élelmiszereket.

A hídórség szerencsére honvédekből állott, megkerestem a parancsnokot és hivatalos okmányaimat felmutatva megkértem, hogy osszon be engem a hídon átvonuló csapatok közé. Az én védőszárnyaim alatt a vőm is szerencsésen átjutott a túlsó partra, ez már Tokaj közelében volt. Innen aztán vőm a két szekérével tovább mehetett Budapest felé, én meg kiszaladtam onnan Tállyára, ahol régi tartozásomat szándékoztam leróni.

Ott volt ugyanis igen nagy értékű szőlőbirtoka özvegy

Bulyovszkinének, kinek egyedüli gyermeke – Ilonka – dr. Baross Endre országgyűlési képviselőnek, egykori iskola-pajtásomnak volt a felesége. Sokszor voltam hozzájuk szüretre meghíva, de soha sem jutottam el oda. Most sem volt szerencsém – a családból senkit sem találtam ott.

Szerencsen keresztül Gyöngyös felé vettem utamat, de oda már beteg gépkocsival érkeztem meg, javító műhelybe kellett adnom és csak két nap múlva kaptam azt üzemképes állapotban vissza. Útközben rövid időre megálltam Miskolcon is, hogy ottani kartársamnál, Borbély-Maczky Emilnél megpihenjek. Ő tisztársam volt az első világháborúban; egy ezredben szolgáltunk és tőle vettem át az ezred géppuskás századának parancsnokságát. Lakását bezárva találtam, csengetésemre, kopogtatásomra ajtót nyitottak ugyan, de szemben találtam magam négy géppisztolyos SS-karszalagos katonával, kik azt mondták, hogy tilos a bemenet; így visszahúzódtam. Később hallottam, hogy kevéssel ezután meggyilkolva, holtan találták meg őt a város egyik kis parkjában.

A következő és hosszú utazásomnak egyben utolsó éjszakáját Gyömrőn, a Teleki-kastélyban töltöttem, ott sem találtam senkit a családból; egy régi „házibútor”, az öreg inas készített számomra szállást.

Végre október 21-én szerencsésen megérkeztem Budapestre és mindjárt nekikezdtem családom után nyomozni.

Másnap, 22-én délelőtt a Belügyminisztériumba mentem, hogy leadjam azokat az értékeket, melyeket mindig a hivatalos helyiségem páncélszekrényében őriztem és most magammal hoztam. Ezeket soha sem adtam ki kezemből; a rejtjeles rendeleteket megfejtő könyvet (sifre kulcs) és a hivatalos pénzkészletet. Ennek legnagyobb része az a pénz volt, amit mint közellátási kormánybiztosnak utaltak ki havonta kezemhez minden részletesebb

rendelkezés nélkül és amelynek csak jelentéktelen töredékét használtam fel, mert mikor a folyósítás megkezdődött, akkorra már a közellátással kapcsolatos tennivalók elvégzésének problémája – bizonyos munkamegosztásokkal – biztosítva lett és így szükségtelennek tartottam ezt felhasználni.

A Belügyminisztérium minden folyosóján hemzsegtek az SS-karszalagos, géppisztolyos német és magyarországi sváb katonák, meg a meghibbant magyar nyilasok. Egyiknek sem jutott eszébe, hogy engem igazoltasson. Egyenesen a számvevőségi osztályba mentem, ott átvételi elismervény ellenében átadtam a magammal hozott értékeket és utána nyugodtan távoztam a minisztériumból.

Ez volt életemnek legutolsó hivatalos ténykedése.

BÖRTÖNÉLMÉNYEK

1944–45 telét Budapesten töltöttem el, mert nem volt lehetőségem a harcvonalon átjutni, így a főváros ostromának minden borzalmát is ott voltam kénytelen végigszemlédni.

Budának azt a részét, ahol a családom egy részével meg voltam húzódva, az orosz csapatok február derekán elfoglalták, de természetesen ez nekünk még korántsem jelentett nyugalmi állapotot; még hetekig harctéren éreztük magunkat; romeltakarítás, hulláknak összeszedése, lótelemek elásása stb. stb. A főváros két része teljesen el lett szakítva egymástól, hiszen a hidak mind fel voltak robbantva. Amíg a Duna jege kintartott, addig egyes vállalkozó szelleműek át-átjártak egyik oldalról a másikra és vissza. Ez persze igen nagy kockázattal járt. Február 20-a táján kaptam egy tippet: menjek fel Óbudán felülre és ahol a Duna a legszélesebb, ott fogok találni egy csónakost, aki jó pénzért átszállít engem a pesti partra. Családom egy része ugyanis ott vészelt át az ostromot és két hónap óta semmit sem tudtam róluk. Villámhárítónak egy ásót vittem magammal, mert az utcán minden férfit összefogdostak és elcipeltek romokat takarítani. A Vérmező egész területe akkorra már annyira tele volt hordva épülettörmelékekkel, hogy amikor később azt elegyengették – amint hallottam – az egész Vérmező szintje egy méterrel lett magasabb. Vándorlásom közben minden orosz járőrnek azt mondtam, hogy megyek robotmunkára. Az óbudai Ganz vagy hajógyár környékén, egy kis téren, kazal

nagyságú halmok voltak összehordva katonafegyverekkel és egyéb hadfelszerelési tárgyakkal. A jelzett helyre érve a csónakost tényleg ott találtam és szerencsémre éppen senki utasa nem volt. Mindjárt megalkudtam vele; száz pengőt kért, ha most átvisz a túlsó partra és délután ötkor vissza is hoz; ekkor délelőtt tíz óra lehetett. Kikötötte azonban, hogy én is evezzek, mert erős a víz sodra, jégzajlás van és a halászcsonakja nagyon nehéz. Kettesben dolgozva, minden különösebb nehézség nélkül átjutottunk. Megkapta a fele bérét és biztosított arról, hogy délután öt órakor ugyanitt fog várni. Innen aztán egymagamban igyekeztem Újpest felé és onnan a Pozsonyi úton tovább Budapesti belvárosa felé. Jól kilépve is két órát tartott a menetelésem.

Az enyémeiket utoljára december 24-én délelőtt látogattam meg; akkor a Vadászkiirt közelében, a Váci utca sarkán levő nagy biztosító intézet palotájának óvóhelyén tanyáztak. Ott most senkit sem találtam, a palota gyújtóbombát kapott, kiégett és mindenkinek menekülnie kellett onnan. Sorra vettem a szomszédos házak lakóit és végre akadt egy olyan személy, aki megmagyarázta, hogy a palota égésekor az óvóhely lakói hová cipekedtek a Bazilika közelében, utcát, házszámot pontosan bediktált:

Ott aztán az enyémeiket mind jó egészségben megtaláltam, semmi különösebb bántódásban nem volt részük; roppant csodálkoztak, hogy kerültem én oda, hiszen tudták, hogy akkorra már minden híd fel volt robbantva. Én is megnyugtattam őket, hogy Budán szerencsésen megúsztuk, bár a harcok ott sokkal tovább eltartottak.

Sok időt nem tartózkodhattam velük, mert nem akartam a csónakost elpasszolni. Újabb két órai gyaloglás után elértem a találka helyére, de a csónakos sehol. Fenn a parton ellenben 20–25 személy várakozott, nők, férfiak,

gyerekek vegyesen, valamennyien át akartak jutni a túlsó partra.

A part széle és a Duna széle között négy-öt méternyi szintkülönbség volt, a kettő között egy negyvenöt fokos kavicsos rész. Hosszas várakozás után a jobb szeműek azt újságolták, hogy a szemben levő parttól egy kis fekete pont távolodott el és közeledik a Duna közepe felé. Minél jobban közeledett, annál bizonyosabban meg tudtam állapítani azt, hogy ez az én csónakosom. Pontosan betartotta ígéretét és öt órára megjött. A várakozó konkurenseknek hangos szóval megmondtam, hogy ezzel jöttem át délelőtt és az egyezség szerint most jön értem. Persze ennek a kijelentésemnek nem sok foganatja volt. Abban a pillanatban, amint a csónak oldala a parthoz koccant, megindult a vad hajsza; a vállalkozó szelleműek nadrágféken ródliztak egyre növekvő sebességgel a kavicsos részen lefelé. Ketten érkeztünk holtversenyben elsőként a végcélhoz: dr. Gyergyai Árpád orvosprofesszor leánya, Kornélia és én. Olyan nagy puffanással zuhantunk a csónak szélére, hogy az menten felborult és mi ketten derékig a zajló Dunába érkeztünk. A csónakos is vizes lett, de még idejében a kavicsos rézsűre ugrott és evezőjével a csónakot a parthoz szorította, hogy azt el ne sodorja a víz. Mi ketten – a „fürdőzők” – csak úgy tudtunk a partra kijutni, hogy a férfiak egymás kezeit fogva, láncot képeztek hozzánkig és így felsegítettek minket. Azután közös erővel a csónakot visszafordították. A gazda alaposan megvizsgálta alkotmányát, egyik oldalon felfedezett egy rést, melyen vígan szivárgott befelé a víz; a nagy puffanástól megrepedt egy oldaldeszka. Erre a legkategorikusabban kijelentette, hogy csak kettőnket – a „vizeseket” – visz magával, mert nagyobb megterhelés esetén félő, hogy a csónak a Duna közepén elmerül. Boldogan vágunk neki az útnak

és én teljes erőm megfeszítésével eveztem, úgy, hogy mire a jobb partra átértünk, olyan párafelhő vett körül engem, mint a versenylovakat a finis végén.

Onnan aztán a hátralevő utunkat jórészt egyenletesen, lassú futólépésben tettük meg, egyrészt azért, hogy Kornélka is felmelegedjék, másrészt pedig azért, mert nem akartunk teljesen elesteledni; azokban az időkben nem volt még tanácsos besötétedés után az utcákon csavarogni. Éppen idejében érkeztem meg „szállásomra”, a Svábhegy oldalán levő egyik villa szenespincéjébe, ahol a vagonnyi tojásbrikett-halmon, sűrűn egymás mellett, pokrócokon háltunk.

Ott azonnal levetkezés; akkor vettem csak észre, hogy a felső ruhám olyan keményre megfagyott rajtam, mintha bádogból lett volna készítve. Társaim jó keményen szárazra lecsutakoltak, melegített friss fehérneműt vettem, egy forró teát megittam és a vackomra dupla pokróc alá befészkeltem magam. Mindennek dacára még csak egy náthát sem kaptam. Ahogyan a térképen kiszámítottam, azon nap megtettem harminc kilométernyi utat gyalog, erőltetett tempóban áteveztem kétszer a zajló Dunát és ráadásul meg is fürödtem a jeges vízben. Megérte, mert megtudtam nyugtatni a széjjelszóródott családtagokat; mindkét oldalon mindenki életben maradt. Akkoriban ez volt a legfontosabb.

A romeltakarító robotmunka másnap reggel előlről kezdődött. Ezt a hajszát megunva – hamarosan elszegődtem egy orosz katonai konyhához, hol egész nap messziről kellett vedrekkal a vizet hordjam és a tűzifát aprítsam. Ez sem volt ugyan könnyű, de legalább mindennap jóllakhattam. A csapat étkeztetése után, ami étel az óriási üstökben visszamaradt, azt ki kellett volna öntsem az udvarra, de engedélyt kértem, hogy vedrekkal elhordhas-

sam az éhező erdélyi menekülteknek. Rendszeresen megtettem ezt naponta, az éhezők nagy örömére.

„Tüzelőnek” a katonák teherautókkal hordták a budai palotákból a gyönyörűbnél gyönyörűbb antik bútorokat, ezeket kellett fejszével széjjelverjem és felaprózzam. Bár csak a remek vereteket megmentettem volna magamnak; de ki gondolt akkor a holnapra, hiszen mindenki csak a mának élt és minden új napot ajándéknak tekintett.

Február hó utolsó napjainak egyikén a pesti oldalról olyan értesítést kaptam, hogy egyesek máris megkísérelték, megkockáztatták a visszatérést Erdélybe. Ez akkor még csak olyan magánvállalkozás volt, fejesugrás a sötétbe. Semmi hivatalos szervezet nem volt még akkor, amelyik a menekültek visszatelepítését irányította volna. Magyarország még háborúban volt, a súlyos harcok még ide-oda hullámoztak. Némelykor napokig egyfolytában hallottuk Budán az ágyúknak bömbölését – nem is nagy távolságról. Némelyek tudni vélték, hogy a „felszabadító erők” már a közelünkben vannak. Erdélyből olyan értesülés is jött, miszerint az ottani hatóságok közzétettek egy rendeletet, mely az onnan elmenekültek visszatérési lehetőségét ismerteti. Ezek szerint minden menekült, aki 1945. év áprilisáig visszatér, semmi joghátrányban nem fog részesülni.

Én nem is számíthattam magam menekültnek, sohasem foglalkoztam a menekülés gondolatával, sőt mindenkit lebeszéltem erről. Hogy az események nem értek itt Kolozsváron, annak egyszerűen az a magyarázata, hogy az a terület, amelyre megbízatásom szólt – Szatmár vármegye nyugati széle volt. Odáig a polgári lakosság érdekében folytonosan intézkedéseket kellett tегyek. A harcok következtében onnan nem tudtam visszatérni, tehát kint rekedtem. Ahogy a visszatérés lehetősége adó-

dott, a legelső alkalmat fel akartam használni, még a visszatérés utolsó időpontját sem akartam bevárni. Engem folyton foglalkoztatott a hazatérés gondolata; a békekötéstől még messze voltunk ugyan, de úgy akartam, hogy ez a fontos esemény már otthon érjen engem.

Folyton érdeklődtem átkelési lehetőségek felől, mert hiszen útra indulni csak a pesti oldalról lehetett volna, de az összes hidak fel voltak robbantva és vendéghíd még nem volt. Irtóztam azt az óriási gyaloglást megint megtenni és utána mindjárt nekivágni annak a bizonytalan és fárasztó hosszú utazásnak. Pár napi szaladgálás után ismerőseimtől kaptam egy tippet: menjek el az egykori Várkert-rakpart 15, vagy 17 sz. házba, ott lakik egy fiatal nő, annak van egy kis versenycsónakja és azzal már többeket átszállított.

Othon találtam őt és bemutatkozás után megkérdeztem, hogy nem kolozsvári-e? Mert a század elején ismertem ott egy Markost, ki az ottani MÁV Üzletigazgatóság vezetője volt. Jól sejtettem, tényleg abból a családból származott. Erre megkértem, hogy szállítson át a túlsó partra, mert haza akarnék utazni. – Nehéz dolog – mondta –, mert orosz tiszteket ismételten szállított már, de megtiltották neki azt, hogy magánszemélyeket vigyen. Megérti helyzetemet és ha életbevágóan fontos az utazásom, akkor kivételt tesz, de kikötötte, hogy feküdjek végig a csónak fenekén és a túlsó partig meg ne mozduljak, mert ha a járőrök észreveszik, hogy utast visz, rögtön tűz alá veszik a csónakot. Kijelentette, hogy pénzt nem fogad el, de ha bármilyen élelmiszert tudnék neki keríteni, annak örülne, mert a kamrája teljesen üres; ha tíz kiló burgonyát hoznék neki, az lenne a legjobb. Boldogan vettem ezt az ajánlatát, de megmondtam, hogy most csak körülnézni megyek haza és ha látom, hogy ott a megélhetésünk

biztosítva van, mindjárt visszajövök a családomért. A burgonyát csak akkor tudom falun beszerezni. – Így is jó volt; a csónakot ketten mindjárt vállra kaptuk, levittük az alsó rakpartra, a vízre bocsátottuk, aztán ő alaposan körülszemlélt, hogy vajon nem jön-e járőr? Alkalmas pillanatban intett, hogy lépjek le és feküdjek hanyatt. A hátizsákomban volt pár napra élelem, cigaretta jócskán és egy üveg itóka, utóbbiaknak az úton igen nagy hasznát vettem. Ezután az amazon is elfoglalta a helyét és nyomban evezni kezdett. A Duna vízállása igen magas és erős sodrású volt, a víz felszíne korántsem volt simának mondható, sőt ellenkezőleg erősen hullámzott és sűrűn úszkáltak a jégtáblák. A kis, könnyű lélekvesztő – 60 cm széles és 2,50 m hosszú – nagyon is labilis volt, úgy táncolt, libegett a hullámok, habok tetején, mint egy szitakötő.

En nagy önfegyellemmel, hullaként, mozdulatlanul feküdtem egész utunk alatt. A főnöknő azonban remekül működött, negyvenöt fokos szögben az árral szemben evezett, hogy a víz el ne sodorjon minket. A csónak baloldala volt a hullámok és a jégtáblák támadásának kitéve. Minden erősebb lökésre kígyóügyességgel, a saját testsúlyával, felsőteste ide-oda hajlásával tartotta meg az egyensúlyt. Tisztán az ő érdeme, hogy szerencsésen átértünk és a Vigadó környékén kiszállhattam. Még most is imponál nekem a ritka ügyessége és bátorsága, amivel ezer férfit is megszégyeníthetne. – Hiába, a tíz kiló burgonyának még csak a kilátása is nagy szó volt akkor.

Idáig tehát eljutottam, de utamnak nehezebb része még csak most kezdődött. Érdeklődésemre mindenütt azt a felvilágosítást kaptam, hogy a budapesti pályaudvarokra még nem futhatnak be a vonatok. Próbáljam meg valamelyik peremvárosi részen. Amennyiben Erdély felé kívánok haladni, akkor csakis Kőbánya jöhetne számításba, de

onnan sincs még polgári utasforgalom, csakis katonai. Többen hallottak olyan eseteket, hogy az oroszok szívesen felvettek olyanokat, akik szülőföldjükre szerettek volna visszajutni. Így tehát elvergődtem valahogyan Kőbányára.

A pályaudvar és környéke zsúfolásig tömve volt, ugyanis ott rakodtak ki azok a tehervonatok, amelyek a harctérre irányított csapatokat, meg lőszert és egyéb kellékeket hozták. Több órai ácsorgás után észrevettem, hogy egy hosszú, üres szerelvény indulásra készen áll Szolnok felé. A vonatvezetőt megkértem, hogy vigyen el valameddig; ő a mellette álló orosz altiszttel néhány szót váltott, majd intett, ugorjak fel az egyik üres teherkocsira.

Erre már el is indultunk, az előrehaladás azonban rendkívül lassú volt, mert minden állomáson órákig kellett várakozni, amíg egy-egy szembe jövő vonat oda beérkezik; azé volt az elsőség, mert az szolgálta ki az arcvonalat. Nyilván akkor még csak egy sín pár volt helyrehozva.

Szolnokon újabb bonyodalmak, mert a Tisza hídja fel volt robbantva; csak egy hevenyészve összevert fahídon lehetett gyalogszerrel átjutni és ott ismét várakozni, míg egy újabb, üres szerelvény megint tovább szállít. Több napig eltartott, amíg Kolozsvárig elértem, hol egy fékezőbódében, hol a vagon lépcsőjén kapaszkodva, hol meg egy üres, piszkos marhavagonban. Sem kényelmes, sem meleg utazásnak nem lehetett nevezni, de megérkeztem, és pedig március hó ötödikén estére. Hatodikán még végignéztem azt a nagy ünnepélyt, melyre a király és az új kormány is eljött. Utána még egy hetet Kolozsváron maradtam, majd tizenegyedikén reggel elindultam Bethlenbe.

Úgy informáltak, hogy a Kis-Szamos hidjai Apahidán, Széplaknál és Szamosújvárnál fel vannak robbantva, a

Bethlen Béla

Nagy-Szamos hidjai Désen és Bethlenben ugyancsak; csónak hol van, hol nincs. Polgári személyvonat-forgalom nincs. Nekivágtam hát a hátizsakkal gyalogszerrel, abban a reményben, hogy útközben időnként csak felvesz valamiféle jármű. Kaptam is néha egy-egy falusi szekeret, amelyik elvitt pár kilométerre, de az útnak nagyobb részét gyalog kellett megtennem. A Kolozsvár-Dés útvonal hatvan kilométer és dacára annak, hogy reggel jókor útnak indultam, esteledni kezdett, mire Désre beértem. Ott meg akartam hálni, mert nagyon fáradt voltam. Előbb azonban a rendőrségre mentem jelentkezni, nehogy szabálytalanságot kövessék el. Nagy triumfussal fogadtak és mindjárt ott is marasztaltak; a szállásért semmit sem kellett fizetnem. (Semmi jogfosztásban, vagy joghátrányban nem lett részem!!!) Ez március hó 14-én este történt.

Másnap reggel került sor a kihallgatásra, jegyzőkönyvnek a felvételére, magyarázkodásokra, majd a rendőrségtől átkerültem az akkori szigurancára. Ott előlről kezdődött a hivatalos hókuszpókusz, majd átkísértek a törvényszéki fogházba, ismét ingyen lakásba. Ott mondta nekem a fegyőr, hogy a szomszéd cellában vár sorsára dr. Schilling János, volt alispán is.

Pár nap múlva átkísértek az orosz parancsnokságra, amelyik a Mikes utcában, a pénzügyigazgatóság palotájában székelt. Ott a parancsnok őrnagy nagyon magas lóról és nagyon magas hangnemben szónokolt valamit nekem, amiből persze egy szót sem értettem. A tolmács útján pléhpofával azt válaszoltam, hogy én itt mint magyar állampolgár, Magyarország területén tevékenykedtem, a békekötés aláírásáig a román hatóságnak semmi közük nem lehet hozzám. Erre fel a hangneme megváltozott, bekísértetett egy másik, üres szobába és ott egy fapadon

ismét megvolt az ingyen szállásom, de itt már ellátást is kaptam, így töltöttem el egy hosszú éjszakát.

Désre való megérkezésemnek híre hamarosan elment Bethlenbe is. Másnap a déli órákban kiszólitottak a parancsnoki szobába és kit találtam ott? A hűséges volt gazdatisztemet, ki a hírre azonnal beutazott Désre és hozott nekem különféle élelmiszereket: egy sült tyúkot, egy darab szalonnát, néhány főtt tojást, valamiféle tésztát és egy egész házi kenyeret. Vele szót nem válthattam, csak az orosz katonák adtak mindent át nekem.

Hamarosan bebizonyosodott, hogy ennél fejedelmibb segítséget és ennél jobb időben – az utolsó percben – nem is tudtam volna magamnak elképzelni. Ugyanis alig kaptam meg a katonáktól a hivatalos ebédemet, máris a parancsnokság bejárata elé érkezett egy – tele zsákokkal megrakott – teherautó, mely a dêsaknai sóbányától szállította a sôt az apahidai állomásra. Erre a teherautóra, a sószsákok tetejére kellett feltornásznom magam a cók-mókokkal együtt. Néhány perc múlva egy útítársam is odaérkezett „díszkísérettel”, dr. Schilling János, volt alispán; nagy nehezen ő is felmászott a zsákokra. A díszkíséret állott egy apró, géppisztolyos mongol képű őrmesterből, meg két hatalmas termetű közkatonából, mindketten feltűzött szuronyú gyalogsági puskával. Az úton rettenetes hóorkánba kerültünk, erős szél is volt, majd megfagyunk a zsákok tetején. Megdermedve érkeztünk az apahidai állomásra. A teherautóról a zsákokat ott lerakták, azután tovább haladtunk és sötét estére megérkeztünk a kolozsvári állomásra. Órákig kellett a peronon várakoznunk, sehol bár egy pad. Végre betolattak egy hosszú személyvonat-szerelvényt, csupa harmadosztályú kocsikkal. A bős őrmesterünk az egyik kocsi közepén foglalt le egy fülkét, nehogy a lépcsőkhöz közel legyünk, abba

kerültünk mi ketten – az „ünnepeltek” – és a díszkíséret. Az egész vonat természetesen fűtetlen volt. Az őrmester: – nyakán a golyószórával a fülke ajtajánál ült le, mi ketten rajta belül, míg a két óriás velünk szemben, a térdük között függőlegesen álló, szuronyos fegyvereikkel, melyeket egész úton két kézzel görcsösen szorongattak. Bizonyosan ki voltak oktatva, hogy a mi bőrünk többet ér, mint bármilyen kapitális trófea. Ez egyszer életünkben kivételesen fontos személyiségeknek éreztük magunkat.

Végre a vonatunk, lassan döcögve megindult nyugat felé, ebből arra következtettünk, hogy Budapestre megyünk. Minden állomáson órákig vártuk a szembe döcögő katonavonatokat. Most már nem tudom, hogy hányadszor cseréltünk szerelvényt, de ez az utazásunk Kőbányáig, három napig tartott. Amint Váradot elhagyva kiértünk a Nagyalföldre, – az őrmestert már nem érdekeltük, szünet nélkül a tájat bámulta és gondolatai bizonyosan a mongol pusztákon kalandoztak. A három nap alatt mi ketten egyetlenegyszer kaptunk egy-egy bögre meleg feketekávé és mindig nagy hálával gondoltunk a hűséges gazdatisztemre, kinek az utolsó órában megérkezett „hözománya” végig kitartott.

Berettyóújfalu–Karcag táján a nyitott ajtón át tisztán hallottam, amint a szomszéd fülkében a polgári utasok egymásnak hangos szóval újságolták, hogy Debrecenben megalakult az új kormány, a miniszterelnök Miklós Béla, a kultuszminiszter Teleki Géza és így tovább felsorolták a kormány valamennyi tagját.⁴¹ Amint később kiderült, sorsdöntő volt, hogy azt meghallhattam.

Egyszer mindennek vége, még ennek a kínos utazásnak is – megérkeztünk Kőbányára, mindenkinek ki kellett szállnia, a vonat nem mehetett tovább. Az őrmester az irataival bement az orosz parancsnoksághoz, nyilván pa-

rancsért, hogy minket hol adjon számba? Onnan kijött vele egy tiszt és oroszul magyarázgatott valamit neki és a kezével nyugati irányba mutatott. Erre megindult a menetünk, elől az őrmester a balalajkájával a nyakában, utána mi ketten és hátul a két szuronyos. Az álmatlan utazásunk után hosszú volt ez a gyalogmenetünk. Mire megérkeztünk a Keleti pályaudvar környékére. Ott újabb tájékozódás, ismét újabb várakozás. A Teleki térre értünk és onnan indul egy kisebb utca, talán Kun utca. Ismét tájékozódás, újabb magyarázkodás és újabb integetés nyugat felé. A Bazilikát és a Nyugati pályaudvart elhagyva, betértünk a Váci útra. Itt már Schilling János annyira ki volt készülve, hogy csak botladozva és tántorogva jött. A külső Váci úton összeesett és nem tudott talpra állni, a katonák a csizmájukkal rugdosták, meg puskatussal bökdösték, de ő meg sem mozdult. Az egyik katona szuronnal akarta leszúrni, erre én kezeimet összekulcsolva, könyörögve mondtam, hogy „stari boli”⁴²; átvettem a csomagját és megkegyelmezett neki. Közös erővel talpra állítottuk, karomba kapaszkodott és csendesen tovább vánszorogtunk. Sötét estére érkeztünk Újpestre, ott újabb kérdezősködés után kikötöttünk a Kereskedelmi Bank és Takarékpénztár fiókjának palotájában. Három nap után ott kaptunk először meleg ételt. Másnap reggel felraktak egy ponyvával letakart teherautóra, honnan semerre sem tudtunk kitekinteni, fogalmunk sem volt, hogy merre visznek.

Mintegy félórai várakozás után letettek egy kapu előtt és bekísértek egy jobb villába, annak betonos pincéjébe raktak külön-külön minket. Ahová én kerültem, ott volt már egy honvéd ezredes, kinek egész teste paprikapiros volt és egész idő alatt folyton vakarózott. Rajta kívül még egy másik középkorú férfi is volt, ki egyikünkkel sem

tudott szót váltani. A betonra le volt fektetve két bordázott deszkaajtó, rajta sem szalmazsák, sem pokróc, ez volt az egész „berendezés”. Hárman feküdtünk a két ajtón, világítás semmi. Keserves éjszakák és nappalok vártak itt ránk. Fogalmunk sem volt, hogy hol lehetünk, mert amikor a községbe értkeztünk, még a ponyva alatt kuksoltunk. Mikor azonban az utcáról a villa kertjébe bekísértek, akkor észrevettem egy kis bádóg táblát, rajta: Dessewffy utca 40 sz. Ennyit legalább megtudtam.

Az ezredessel eldiskuráltunk, de a „némával” sehogyan sem tudtam boldogulni; bármilyen nyelven szóltam hozzá, mindig csak a vállát vonogatta. S végül románul kérdeztem és erre felderült az arca, azt mondta, hogy egy hónap óta hordozzák magukkal, de azóta most hallja először anyanyelvét. További kérdéseimre elmondta, hogy Bakóban fogták el őket, őt és a bátyját; egyikük jómódú kereskedő volt ott és a bátyját, aki adóhivatali főnök. Azzal vádolták őket, hogy megölték egy orosz katonát, amikor feleségeik erényét meg akarták menteni. Ők tagadták ezt. Kis szünet után megint megszólalt, mondván: „Uram, nem jó helyre hoztak téged, mert ahol most fekszel, onnan vitték el tegnap a bátyámat, őt kivégezték és holnap rajtam a sor.” Valóban, nem valami biztató kilátások!

Az első napom a sötét pincében így telt el, a felsőbb hatalmaktól nyugtom volt. Amint utóbb észrevettem, itt az éjszakákat szokták a „vendégek szórakoztatására” felhasználni. Éjjel egy óra táján hallottam a kulcs nyikorgását, majd felrántották az ajtót és a villanylámpával a szemembe világítva intettek, hogy kövessem őket. Két orosz katona volt, géppisztollyal a nyakukban. Libasorban indultunk el, elől az egyik katona, a közepén én és hátul

a másik mumus. Teljes sötétség volt, jobbról-balról a házak ablakai is mind sötétek, tájékozódni nem lehetett.

Negyedórányi gyaloglás után beléptünk egy házba, két szobájában lámpa világott, az elsőben katonák, a másodikban, asztal mellett ülve, egy fiatal orosz tiszt és egy polgári ruhás férfi, ez volt a magyar tolmács. Megkérdezték a nevemet, majd ennek alapján előkeresték a dossziémat, illetőleg az iratsomót, amellyel előző nap engem Désről idehoztak. Ezután a tiszt a tolmács útján egyik kérdést tette fel a másik után. El kellett mondanom egész életem történetét születésemtől kezdve a legutolsó napokig. Nagyon hosszú procedúra volt ez, mert a tiszt állandóan minden kérdésüket és minden válaszomat leírta. Folyton tanulmányozta a Désről jött hivatalos „ajánló sorokat” és folyton oda konkludált, hogy ismerjem be, miszerint háborús bűnös vagyok. Több órát eltartott ez az eszmecsere, már egész halom ívpapír tele volt firkálva cirill betűkkel. A végén odanyújtotta az utolsó ívet, hogy azt írjam alá, de én azt kereken megtagadtam, mondván, hogy nem tudom elolvasni és megérteni, ami oda van írva és ezért nem írom alá. (Majd bolond leszek a saját halálos ítéletemet aláírni.) A tiszt erre éktelen dühre gerjedt, kiabálva mondta, hogy én az egész éjszakáját elrontottam, annyit kellett miattam firkálnia és én most megtagadom az aláírást. A magyar tolmács mindezeket lefordította nekem. Én – legyen ami lesz – kitartottam álláspontom mellett. A tiszt a végén dühösen intett a katonáknak, hogy vigyenek innen. Úgy gondoltam, hogy ütött az utolsó óráim. Azzal számoltam, hogy kapok egy tarkólövést, bedobnak egy elhagyott telekre és soha senki nem tudja meg, hogy ki alussza ott örök álmát. De nem így történt. Ugyanabban a pincében éldegéltem tovább, ugyanazon

a deszkaajtón. Élelmezést kaptam és bár nem lehetett ezt hízókúrának tartani, de nem kellett az éhhaláltól félnem.

A következő napon viharszünet volt, de éjszaka pontosan megisméltődött az előző éjszakai „jelenésünk”, azzal a különbséggel, hogy annak a végén a tiszt még ingerültebben intett a katonáknak, hogy vigyenek engem. – Ekkor is megúsztam. – A harmadik éjszakai inkvizíció ugyancsak viharosan kezdődött, de akkor – Isten sugallata – eszembe jutott az a beszélgetés, amit az útunk alatt a szomszéd fülkéből hallottam. Nagyon nyugodt, szerény hangon azt mondtam a tolmácsnak, látom, hogy nem hisznek nekem, de én tudom, hogy megalakult már az új magyar kormány Miklós Béla elnöksége alatt és felsoroltam emlékezetből a többi minisztereket is. Kérem, forduljanak ezek közül bármelyikhez és bizonyos vagyok abban, hogy mindegyikük jót fog állani értem. A tolmács mindezeket lefordította orosz nyelvre, majd rám néztek és látták nyugodt magatartásomat, aztán beszélgettek valamit orosz nyelven és most már minden ingerültség nélkül intettek a katonáknak, hogy távozzanak.

A következő – a negyedik nap reggelén kilenc óra körül megint nyílik az ajtó és intenek nekem, hogy jöjjek azonnal mindenestől. Elköszöntem a lakótársaimtól és az udvaron találkoztam már dr. Schilling Jánossal, a batyujával együtt. Ekkor láttam először napvilágnál a környéket és az utat, amelyet három éjszakán menet-jövet megtettem.

Ugyanabba az irodába vittek, de ott a tiszt már barátságosan fogadott, az én érveim révén Schillinget is szabadon engedte, de szóbelileg kötelezett minket, hogy Budapesten jelentkezni tartozunk az új kormánynál, amelyikre hivatkoztam. Ekkor tudtam csak meg, hogy Rákosszentmihályon voltunk. Kértem a tisztet, hogy adjon valami

igazoló iratot, de erre nem volt hajlandó, csak az irányt mutatta meg, hogy merre érjük el a fővárost.

Toronyiránt indultunk el tarlókon, szántásokon, egy-egy mezei úton, de semmi községet, lakott helyet nem értünk. Schilling megint úgy kifáradt, hogy leült egy sánc szélére és azt mondta, hogy tovább nem bírja. Kis pihenő után unszolni kezdtem, hogy keljen fel, mert megbetegszik a hideg földön. Talpra állítottam, elvettem batyuját, belémkarolt és szerencsénkre elértünk egy köves utat, ami a menetirányunknak megfelelt, ezen már könnyebb volt a járás. Nemsokára láttuk már a gyárak füstjét, majd a kéményeit, lassanként az épületek körvonalai is kibontakoztak, majd elértük a peremvárosrészeket, a külvárosokat és egyszer csak a Keleti pályaudvarnál láttuk magunkat. Ott aztán egy padot is találtunk, azon jól kipihentük magunkat; ránk fért, mert cudarul ki voltunk mind a ketten készülve. Utána elbúcsúztunk egymástól, ő Pesten maradt, én meg Budára siettem a szerettemhez. Akkor már nem kellett csónak, a Ferenc József-híd felrobbantott részén már elkészült a lehorgonyolt uszályokra épített, első szükséghid.

Miután kipihentem kissé ennek a kalandos utazásomnak fáradalmait, mindjárt az iránt érdeklődtem, hogy vajon hogyan tudnék az új debreceni kormányhoz eljutni, hogy kötelezettségemnek mielőbb eleget tehessek. Megtudtam, hogy az már megkezdte átköltözködését a fővárosba és egy részük már itt tevékenykedik, így a miniszterelnök és a belügyminiszter is. Az én problémám éppen ezekhez tartozott. Mindjárt jelentkeztem náluk és azt a választ kaptam, hogy jöjjenek el másnap délelőtt, addig megérdeklődik a tényállást.

Másnap a meghatározott időre ismét elmentem, addig már kiegészítették a vizsgálobizottságot a vallás és közok-

tatásügyi miniszterrel. Ők hármasban lefolytatták a vizsgálatot és annak eredményeként harmadnapon a szükséges igazolványt kiadták, de biztonság kedvéért azt még külön orosz nyelvre is lefordították és az orosz főparancsnokság bélyegzőjével is elláttatták. Amíg erre várakoztam, megtudtam, hogy a menekültek visszatelepítésére máris szerveztek egy új hivatalt a Nyugati pályaudvar közelében és ott már sok menekült fel is iratkozott. Magam is elmentem oda és ott nemcsak, hogy felírtak, hanem még külön fel is kértek arra, hogy vállaljam el a menekülteket vizsatelepítő legelső vonatoknak vezérségét.

Április hó 9-én ki is adták az erre szóló okmányt eredetiben és névre szólóan úgy magyar, mint orosz nyelven, mindkét bélyegzővel ellátva. Tizedikén reggel kimentem útra készen a pályaudvarra, ott már gyülekeztek a feliratkozottak, a szerelvény is készen várt egyik külső vágányon. Félórával a megállapított indulási idő előtt kijött oda a hivatalból is néhány tisztviselő, az összes kísérő iratokkal. Névsorolvasás következett, majd külön vagonokban helyezték el a Nagyváradra és Kolozsvárra, majd más vagonokban a Marosvásárhelyre és Sepsiszentgyörgyre igyekvőket. Nem emlékszem, hogy összesen hányan lehettek, gondolom az ezer főt is meghaladták. Mindenesetre a hosszú szerelvény dugig megtelt. Azután átadták nekem a nagy csomó hivatalos iratokat, összlétszám jegyzéket, névsort, minden feliratkozottnak a személyi adatait és útjának végállomását. Ettől kezdve én voltam a „fővezér”.

Az úton nem volt semmi különösebb kellemetlenségem az utasokkal, mindegyik boldog volt, hogy hazamehet, bár természetesen egyik sem tudhatta, hogy mire? Milyen helyzet és jövő vár ott rá? Ott még sok meglepetéssel, megoldandó problémákkal kellett számolniuk. An-

nál több veszélyem volt minden állomáson a MÁV-tisztviselőkkel és a katonai parancsnokokkal, kétségtelesen mindenütt rendkívül sok megértéssel és jóindulattal találkoztam, de ők is lehetetlen helyzetben voltak. Állandóan azért kellett mindenütt harcolnom, hogy ne tolassák minden állomáson a szerelvényünket külső, mellékvágányokra és ne vesztegeltessék azt ott órákig, vagy félnapokig, mert a nagy tömeg menekült élelem és pénz nélkül maradt. Ők meg azzal mentegetőztek, hogy szigorú rendeletek folytán az elsőséget mindenütt a katonai szállítmányoknak kell megadniuk. Igazuk volt, mert hiszen a háborúnak még nem volt vége, nyugaton még igen súlyos harcok folytak és a hosszú arcvonalat kelet felől kellett kiszorgálniuk. Napokig eltartott ez az utazásunk; közben a Nagyváradra igyekvők elmaradtak, későbbben a kolozsváriak szintén. Onnan én már nem kísértem tovább a felére lezsugorodott vonatot, a marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi utasokra vonatkozó iratokat átadtam egy megbízható, székelyföldi értelmiséginek és – mint aki jól végezte dolgát – pár napot Kolozsvárt töltöttem, aztán tovább utaztam Bethlen felé. Désen közben jelentkeztem annál az orosz parancsnoknál, aki Budapestre toloncolt, megmutattam neki a magyar kormány igazolványának orosz nyelvre lefordított részét. Ezt elolvasva felderült az arca, megveregette a vállamat és többször ismételte: „charasó”. A tolmács útján még azt mondta, hogy menjek csak nyugodtan haza, mert garantálja, hogy ameddig ő ott van, addig nem lesz semmi kellemetlenségben részem. Tehát tulajdonképpen ez volt az életem legutolsó hivatalos ténykedése, de ez már csak amolyan önkéntes munkavállalás volt.

Désről Bethlenbe nem volt egyszerű dolog akkor kijutni, hol gyalog, hol egy-egy alkalmi szekérrel tettem meg

Bethlen Béla

az utat. Odaérve mindjárt elmentem úgy a község előljáróságához, valamint a csendőrséghez jelentkezni és bemutatam a budapesti új kormány igazolványát, azután kivonultam a volt gazdatisztemhez és ott húztam meg magamat. Onnan egyetlen esetben sem mozdultam ki, hiszen a nehéz ostrom után jól esett egy kis pihenés.

Pár nappal ezután küldönc által hívtak a községházára, hol az akkori jegyző helytel kínált meg az íróasztala mellett és azt mondta, hogy várjak türelemmel, mert valami külső elintézni valója van. Órákat váraoztam, az ebédidő is már régen elmúlt. Időközben – akaratlanul is – a mellettem levő íróasztalra pillantottam és ott egy ívpapírt olvashattam el, amelynek alján sok aláírás állott. Ez volt az én kísérő iratom és dióhéjban azt tartalmazta, hogy semmi konkrét vád nincs ellenem, de a pusztá jelenlétem is olyan hatással van a környék lakosságára, ami a mai időkben nemkívánatos, ezért beküldenek a megye székhelyére. Az aláírók jó részben mind azok voltak, akiket én mentettem meg az elhurcolástól, akikért én állottam jót. Ez volt a hála érte! Ismét csak csalódás az emberekben!!

Délután négy óra körül megérkezett a jegyző és felkért, hogy kövessem; a községháza előtt ott váraozott egy parasztszekér két göthös gebével, melyeket akkor fogtak ki a mezőn az ekéből; a tulajdonos volt velük, egy fuvaros – Todoran –, aki évtizedek óta a mi családunkból élt. Rajta kívül – katonafegyverrel a kezében – Macedon, az én eddigi parádés kocsisom, akiről mindnyájan jól tudtuk, hogy az én lovaimnak abrakjával hizlalja évek óta a disznóit és a felesége állandóan a mi veteményes kertünk-ből lopja a konyhájára szükségeseget. Macedont, még rövid idővel előtte, én mentettem ki a munkaszolgálatból.

Ezek voltak a júdásaim. Később tudtam meg, hogy a bethleni összes lovasgazdák kereken meztagadták azt,

hogy engem elszállítsanak. A gebék a szántástól annyira ki voltak sajtolva, hogy csak lépésben tudtak vánszorogni. Reggelre érkeztünk be Désre, egyenesen a rendőrségre. Egy-két hétig ott tartottak, amíg a többi kiszemelt áldozataikat is mind össze nem gyűjtötték, de nem adtak rá lehetőséget, hogy az orosz parancsnok elé kerülhessenek. A dési rendőrségen, mely a megyeházával szemben állott egy, az utcára nyíló földszintes szobában lakoztam többemmel. Onnan – vasrács mögül – még végignéztem május hó 8-án azt a nagyszabású felvonulást, amelyet a háború befejezésének alkalmából rendeztek.

Mikor aztán összegyűlt a 25-30 főnyi csoport, gyalogmenetben átkísértek Szamosújvárra (14 kilométer) a Martinuzzi várba; egyenesen olyanokat, akik még nem voltak elítélve, sőt még vizsgálati eljárást sem indítottak ellenük.

A nyárnak felét ott töltöttem el és rendszeresen kint dolgoztam a fegyintézet bolgárkertészetében. Július hó derekán, egy zivataros éjszakán, zuhogó esőben, sűrű villámcsapások és rettenetes dörgések között kikísérték az egész csoportunkat az állomásra, ott vártuk meg a hajnalt, amikor is egy személyvonattal beszállítottak bennünket Kolozsvárra, a törvényszéki fogdába.

Azután többször átvezettek az újonnan megalakított népbíróság főügyésze elé, aki dr. Pollák András nagyváradi ügyvéd volt. Első ilyen kihallgatásom alkalmával csak a személyi adataimat kellett bediktálnom. A második kihallgatásom már hosszabb ideig tartott; a főügyész azal kezdte, hogy hónapok óta nyomoztak ellenem és megállapították, hogy abszolút megközelíthetetlen vagyok, de miért vállaltam tevékenységet a Sztójay-kormány alatt, amelyik embertelen cselekedeteket hajtott végre? Erre igazoltam, hogy a Sztójay-kormány uralomra jutásának legelején azonnal hivatalosan kértem mindkét

helyen viselt állásom alól való felmentésemet és kértem, hogy szíveskedjék arról mindkét helyen, tehát úgy Désen, valamint Besztercén személyesen meggyőződni. Azt a megállapítást, hogy abszolút megközelíthetetlen vagyok, naiv fejjel úgy értelmeztem, hogy magasan fent ülök az elefántcsonttoronyban és senki földi halandót nem engedtem a színem elé. Megkérdeztem, hogy honnan veszik ezt a megállapítást, hiszen én egész életemben a földön, a nép között éltem és a lelegelettebb emberrel is a legközvetlenebb volt a kapcsolatam. Mosolyogva és érthetőbben megmagyarázta: nem vagyok anyagiakban megközelíthető; magyarul mondva nem baksisért dolgoztam.

Augusztus hó ötödikén délután két óra tájban a közvetlen közelünkben, az igazságügyi palota és a nagy opera környékén igen izgalmas eseménynek voltam fültanúja; élénk harci zaj, sűrű fegyverropogás és golyószóró sorozatok. Az igazságügyi palotának betört ablaktáblái és tetőcserepei csörömpölve hullottak a járdára.

A külvilágtól elzárva, a vasrácsok mögül nem tudtam sehogyan sem megérteni és megoldani ezt a rejtélyt. Jóval később tudtam csak meg, hogy azokban az időkben Észak-Erdély valamennyi vármegyéje önálló önkormányzati egység volt; mindegyik a saját természeti kincseiből, terményeiből, produktumaiból tartotta fenn saját magát. Így Szolnok-Doboka főképpen a sóból, Beszterce-Naszód az erdei termékekből, fűrészáruból, épületfából és így tovább.

A közrendet fenntartó szervezetét is mindegyik külön-külön építette meg magamagának és ezzel gondosan őrködött a saját portáján. Ez volt a helyzet augusztus ötödikéig, amikor is az első katonai alakulat érkezett meg Kolozsvárra – Torda felől. Nem tudom, hogy ki volt az értelmi szerző és ki mozgósította a munkásságot, de az

fegyveresen igyekezett meggátolni a „hívatlan vendég” megjelenését; mert hiszen akkor a békediktátum még nem mondta ki a megfellebbezhetetlen szentenciáját. Ez volt az én fegyvereimnek másik szereplése. Aki ezt az akciót kieszelte és irányította, bizonyosan abból az elgondolásból indult ki, hogy az előző szereplésük sikerrel járt, amikor ezekkel a fegyverekkel mentették meg az összes gyárat és közüzemeket a biztos pusztulástól, akkor most is sikerülni fog egy másik, hívatlan hatalmat is távol tartani a város falaitól.

A harmadik kihallgatásom már rövid volt; kijelentette az ügyész, hogy sem román, sem magyar, sem szász, sem zsidó részről nem kaptak olyan panaszt, vagy feljelentést, aminek alapján eljárást indíthatnak ellenem, így szabadlábra helyez. Percek alatt át is adta a saját kezű aláírásával és pecséttel ellátott igazolványt, amelyet sikerült az utókor részére megőriznem. Ez augusztus 24-én történt. Augusztus hó 28-án már ismét Bethlenbe érkeztem és az ottani milícián is jelentkeztem.

Nem akartam ingyenélő lenni és szeptember elején beszegődtem utazó vigécnek, sorra bejártam Besztercét, Dést, Kolozsvárt, Zilahot, Szatmárt, Nagyváradot, Tordát, Szamosújvárt és Marosvásárhelyet. Késő ősszel még Budapestre is felutaztam néhány napra. A tél első felét Keresden töltöttem Bálint fivéremmel, de 1946. év február elején már vissza is tértem Kolozsvárra. Itt azonban egy ismerősöm azzal fogadott, hogy két gyanús férfi ismételen keresett engem az előbbeni szállásomon. Ugyanazon a napon kaptam a lesújtó hírt is, hogy édesanyám Budapesten elhalálozott.

Másnap délben már le is voltam tartóztatva, bekísértek a rendőrségre és onnan mindjárt tovább az ügyészségi fogházba. Ott nem sokat törődtek velem. Egyszer a felesé-

Bethlen Béla

gem is bejöhett rövid beszélgetésre, ő hozta az újabb szomorú hírt, hogy Bálint fivérem Keresden szívinfarktust kapott, Segesvárra szállították, de útközben már elvesztette az eszméletét és a kórházba érve pár óra múlva ő is kiszendvedt. A családukból a temetésre sem mehetett el senki, hiszen mindnyájan szerteséjjel voltunk szóródva.

Úgy gondolom egész életemnek ez volt a legnehezebb szakasza: egyik szomorúság a másik után és ismét a vasrács mögött. Dehát a baj sosem szokott egymagában jönni.

Egy ízben tudomásomra hozták, hogy hivatalból kirendeltek részemre egy védőügyvédet – dr. Pásztai Gézát, kit soha életemben nem is láttam. Két-három ízben bejött hozzám a fogházba, ahol a folyosón, egy padon ülve, egy fegyőr jelenlétében válhattam pár szót; így információit jórészt csak kinn, az ő ismerősei körében szerezhette be. A védelemre lelkiismeretesen készült fel, de másod-harmadkézből kapott tájékoztatások után a tárgyismeret természetesen hiányos volt.

Május hó tizedikén aztán megkezdődött a nagy cirkusz „Díszelőadásainak” sorozata; megalakult a népbíróság és minden nap más és más „lotot” (csoportot) állítottak ki a porondra. – Nagy volt a felhajtás. – Az én csoportom tizenharmadikán került sorra, fegyőrök kísérték a nagy tárgyalási terembe, amelyik már zsúfolva volt kíváncsiskodó hallgatósággal. Úgy értesültem, hogy Mócs környékéről hozták be a „Sojmi Kárpáti” egy nagyobb részét az ottani csoportnak csodát nézni. A pódiumon, hosszú asztal mellett ült a népbíróság, középen Máthé Miklós, mint a bíróság elnöke, aki – amint informáltak – 1940–44 között a kommunista perekben hozta azokat a marasztaló ítéleteket, aminek alapján sok vezető kommunista ke-

rült börtönbe, ahonnan éppen én helyeztettem őket szabadlábra 1944 szeptemberében. Egyik oldalon, kisebb asztal mellett a bíróság jegyzője, a másik oldalon, ugyancsak külön asztalnál a három ügyész: a főügyész dr. Pollák András, aki előzőleg olyan végzéssel helyezett engem szabadlábra, hogy hosszas vizsgálat alatt sem kaptak ellenem olyan okot, ami indokolttá tenné az eljárás megindítását. A másik ügyész, dr. Bányai László tanár, akit gróf Majláth Gusztáv erdélyi római katolikus püspök neveltett éveken át külföldön. A harmadik ügyész pedig egy Repeanu nevű, lobogó sörényű, egzaltált kinézésű ifjú nagyság. A három ügyész közül ő volt a leghangosabb; az egész vádbeszéde alatt valósággal tombolt és színészkedett, a karzatnak játszott. Úgy nézett ki, mint egy torreador, aki halálosan biztos mozdulattal, abban a pillanatban szúrja le a veszedelmes vad bikát. Arra nem is gondolt, hogy ez a bika nem volt vad, sem veszedelmes? Nemcsak támadni, de még védekezni sem tudott, hanem teljesen ki volt szolgáltatva; az esélyek korántsem voltak egyenlők; így az ő „fellépése” távolról sem volt hősiesnek mondható.

Mi, a „sztárok”, külön korlátokkal körülvett helyen, kirakatban ültünk, ahonnan egyenként szállítottak minket a bíróság elé. Amikor én kerültem a primadonnák helyére – a teremben halotti csend lett. Az elnök intésére a jegyző elkezdte hangos szóval a hosszú vádiratot olvasni. Utána a vád részéről berendelt tanúkat kezdték egyenként előszólítani. A koronatanú volt az első, és pedig Pop Vasile román kispász, aki hosszú ideig, talán tíz évig volt a szomszéd község – Szamoskócs – bírója. Az én munkásaim és részeseim jórészt mind onnan valók és így a főügyész úgy gondolta, hogy ez csak fog valami terhelőt mondhatni rólam. Mindenki lélegzet-visszafojtva figyelt.

És mit ad Isten? Olyan védőbeszédet tartott mellettem a vád koronatanúja, hogy a becsődített Sojmi Kárpáti embereinek tátva maradt a szája. A bíróság tagjai is egymásra néztek, nemkülönben az ügyészek is. A várt hatás elmaradt. Ő volt az egész társaságban az egyedüli becsületes ember, kinek volt bátorsága az igazságot megmondani. Szerettem volna az életben még egyszer találkozni és kezet fogni vele, de sajnos erre már nem kerülhetett sor, mert időközben meghalt szegény.

Utána következett a vád részéről berendelt többi tanú kihallgatása. Ambrus Nicolai és Moldovan Alexandru vallomása szerint a bécsi döntés utáni időkből a magyar katonaság fasiszta elemeinek erőszakoskodásai ellen semmit sem tettem. Ezzel kapcsolatban csak azt kívánom megjegyezni, hogy a katonák részéről elkövetett erőszakoskodásról egyetlenegy esetben szereztem tudomást, éspedig nem hivatalos úton, hiszen akkor még nem is volt semmiféle megbízatásom.

Magánúton tudtam meg dr. Sioldea Viktor ügyvéd bántalmazását és mint magánember azonnal beutaztam a megyeszékhelyre Thold tábornokhoz, a vármegye katonai parancsnokához és megkértem őt, hogy szüntessen be minden ilyen akciót. Még most sincs tudomásom arról, hogy ezen az egyetlen sajnálatos eseten kívül más erőszakoskodás előfordult volna a vármegye területén.

Később, a polgári közigazgatás megindulása után, ha előfordult volna is valami erőszakoskodás, akkor sem én lettem volna azért felelős, hanem csak a vármegye vezetője – az alispán – én sohasem voltam a vármegye vezetője. Ezt illetet volna tudnia a népbíróság elnökének – mint szakembernek, továbbá a három köztársaság elnökének. Ők azonban, úgy látszik feleslegesnek tartották, hogy legalább elolvassák az ide vonatkozó törvényeket.

A vád következő tanúja Macedon volt, az én parádés kocsisom, aki azóta vezetője volt annak a rablóbandának, amelyik az én lakóházamat teljesen kifosztotta. Az elnök és a rablóvezér között a következő párbeszéd folyt le: Elnök: Ismered-e ezt a vádlottat? Rabló: Ismerem, mert nyolc évig voltam az ő alkalmazottja.

Elnök: Haragszol rá?

Rabló: Igen.

Elnök: Ha haragszol rá, akkor miért maradtál nyolc évig nála?

Rabló: Akkor még nem haragudtam rá.

Ezzel be is fejeződött a párbeszéd, a népbírák röhögtek, a vád tanúja kivonult.

A vád utolsó tanúja egy Szamoskócs községbeli, húsz év körüli leány volt. Újabb párbeszéd.

Elnök: Ismered-e ezt a vádlottat?

Tanú: Nem ismerem, csak látásból.

Elnök: Haragszol-e rá?

Tanú: Nem haragszom.

Elnök: Voltál-e te is Németországban?

Tanú: Voltam.

Elnök: Ott rosszul bántak-e veled?

Tanú: Sem velem, sem társaimmal nem bántak rosszul.

Elnök: Akkor mi a te panaszod?

Tanú: Elegendő ételment kaptunk, de ott margarinnal főztek és gyakran kaptunk lencsefőzeléket és ezeket én nem szeretem.

Ismét röhej a pódiumon és a nézőtéren.

Ez volt a vád részéről berendelt öt tanúnak az értékes tanúságtétele.

A koronatanú hatásosabb védőbeszédet mondott mellett, mint bármelyik ügyvéd tehette volna, a többi négy

pedig csak értelmetlen hülyeségeket dadogott; rosszul tanulták meg a leckét.

Utólag több oldalról hallottam, hogy a munkavállalási szerződéssel Némétországba kiment munkások hat hónapi idejük után tértek haza, valamennyien felöltöztetve, meghízva és igen tekintélyes pénzeszeget hoztak magukkal.

Azóta is több alkalommal mentek idénymunkások különböző országokba, így Kanadába, hová a jobb kereseti lehetőségek miatt annyian jelentkeztek, hogy az engedélyek kiadását be is szüntették. Utóbb pedig a müncheni olimpiász előkészítési munkálataihoz és más munkaalkalmakhoz is. – Ezeknek megszervezőit és lebonyolítóit azonban már nem minősítették háborús bűnösöknek.

Én a hivatalból kirendelt ügyvédem által ennél sokkal több tanút jelentettem be. Hogy kaptak-e idézést vagy sem, azt nem tudhatom, de a védelem részére bejelentett tanúim közül a tárgyaláson csak egyetlenegy ember jelent meg és az is csak egy teljesen közömbös választ adott a hozzá intézett kérdésre, úgy, hogy újabb kérdést – az elnök útján – nem is intéztem hozzá. Egyike volt azon román értelmiségieknek, kiket a rendőrség augusztus 24-re virradó éjszaka túsökként összegyűjtöttek és akiknek azonnali szabadlábra engedését én harcoltam ki, és pedig úgy, hogy személyesen jót állottam értük. Más magatartást vártam volna tőle.

Műsorunk következő száma az ügyvéd védőbeszéde volt, tárgyilagosan beszélt, de a tárgyismerete rendkívül hézagos volt. Ezután már csak én kaptam kettő percet a zárszó jogán. Csak annyit tudtam mondani, hogy a felsorolt vádak nem az én hatáskörömhöz tartoztak, én sohasem voltam a megyének felelős vezetője, a magyar és román közigazgatási törvény ebben a tekintetben lénye-

gesen különbözik egymástól és mások tevékenykedéséért nem lehet engem felelősségre vonni. Az elnök máris intett nekem, hogy letelt a két perc. Emelt hangon még annyit mondtam: Isten és ember előtt ártatlannak érzem magamat ezekben a vádakban és tisztelettel kérem a felmentésemet.

Ezzel be is fejeződött a főtárgyalás és a népbíróság visszavonult ítélethozatalra. Úgy látszik nem voltak azonosos véleményen, mert a tanácskozásuk hosszú ideig eltartott. Mikor visszatértek a tárgyalóterembe, az elnök csak annyit mondott, hogy ítélethirdetésre egy hét múlva kerül sor. Én megint „el a balfenéken” a fegyörrel.

A következő napon megint bejött a védőügyvéd, optimista volt, a főrendezők felsültek, a vád tanúinak vallomása egy fabatkát sem ér.

Május hó huszadikán délelőtt megint elővezettek, de akkor percek alatt végeztek velem. Az elnök megnyitotta az ülést és felszólította a jegyzőt, hogy olvassa fel az ítéletet. Az eredmény lesújtó volt: négy vádpontot emeltek ellenem, melyek közül három alól felmentettek, de egy vádpont alapján – bűnrészesség címén – elmarasztaltak és öt évi egyszerű államfogházra ítélték. Bűnrészességnek azt a hamis (és nem téves) indoklást adták, hogy én elősegítettem azt az akciót, mellyel román nőket és gyermekeket vittek ki Németországba. Ez közönséges hazugság, ennek éppen az ellenkezője az igazság. Mindjárt szólottam a védőügyvédnek, hogy az eddigi hat hónapi vizsgálati fogságomnak beszámítását kérje, de erre fölényesen azt válaszolta, hogy teljesen felesleges, mert eklátás a bírói tévedés, ezért megfellebbezi az ítéletet és még öt hetet sem fogok ülni.

Sajnos ő tévedett, mert később kiderült, hogy tudatosan és rosszhiszeműen olyan „justizmordot” követtek el,

amilyent eddig még nem pipált a világ. Sőt még erre is rádupláztak, mert amikor az öt évemet különböző helyeken leültem, akkor még több, mint három évig, ítélet nélkül visszatartottak és egyik fegyintézetből a másikba hurcoltak, nyilván azért, mert egyik fegyintézet igazgatója sem vállalhatta azt, hogy ítélet nélkül valakit ott visszatartson.

Lehet, hogy kemény megállapítás a „justizmord”, de úgy gondolom, valamennyi nemzetközi jogász annak minősítené, már amennyiben tényleg nemzetközi jogász és nem bohócból, vagy parkett-táncosból lett máról holnapra azzá. – Mert mi is volt a jogi helyzet? A román népbíróság elítélte egy magyar állampolgárt, akinek Romániában soha semmiféle megbízatása, szerepe vagy tevékenysége nem volt. Olyan indoklással ítélte el, amivel még akkor sem lehetett volna őt elítélni, ha román területen és román funkcionárius lett volna, mert olyan állítólagos tevékenység miatt ítélték el, ami kimondottan az alispán hatáskörébe tartozott.

Engem csak abban az esetben lehetett volna felelősségre vonni, ha rám tudták volna bizonyítani, mint konkrét esetet azt, hogy valaki hivatalosan fordult hozzám, bizonyos állítólagos törvénytelen erőszakoskodások miatt és én nem tettem volna meg a szükséges intézkedéseket. Ilyen eset azonban egyetlen egyszer sem fordult elő. Még jó, hogy hirtelenében nem akadt erre egy hamis tanú, aki eskü alatt igazolja, hogy hozzám fordult panaszával és én ezt elhallgattam. Ilyen hitvány emberek mindenütt találtnak. Nagy mulasztás volt ez a népbíróság részéről.

Már magában az a tény, hogy engem a dési, akkori hatóságok átadtak az ottani orosz parancsnokságnak azzal a céllal, hogy toloncoljon ki engem Magyarországra, tisztán azt bizonyítja, hogy ők is magyar állampolgárnak

minősítettek; hiszen a békediktátum még nem történt meg és így nem tartották magukat illetékesnek arra, hogy engem perbe fogjanak.

Amikor a népbíróság minden lottal végzett – az elítélteket átszállították Nagyenyedre, ez 1946. év július 10-e körül történt. Az elszállítás napjának kora reggelén a törvényszéki fogház udvarán megkezdődött a lázas munka; tábori kovácsműhelyt hoztak oda teljes felszereléssel és egészen az ebéd kiosztásáig bilincseket készítettek ott. Szünet nélkül hallottuk a kalapács és üllő csengését. Az napon nem is vittek le minket a nyegyedórás sétára. – Ebéd után kezdődött a „patkolás”, – akinek a büntetés húsz év volt, vagy ennél több – azokat mind bilincsbe verték. Mindkét lábukra – bokán felül – szoros vaspántot erősítettek és a kettőt 50 centiméteres vasláncsal kötötték össze. A lánc az áldozat minden lépésénél hangosan csörömpölt. Elég sokan voltak ilyenek. Emlékszem egy kis gnómszerű alakra, aki román rendőrkomisszár, vagy kvesztor volt és az „ügyfeleit”, ahogy hallottuk, úgy vallatta, hogy azok hanyatt le kellett feküdjenek a padlóra, a szájukat ki kellett tátsák és ő a nadrágját letolva és az áldozat nyitott szája felé guggolva, úgy intézte el különböző kisebb-nagyobb dolgait. Malannak hívták ezt a vitéz embert; én természetesen nem láttam ezeket a vitézkedéseit, de sok román sorstársam pontosan így mondta el nekem a Malan esetét, kik román létükre is a legnagyobb megbotránkozással ítélték el Malan minősíthetetlen cselekedeteit, – természetesen az áldozatok „véletlenül” mind magyarok voltak.

Volt még két jómadár, a szárazajtai hősök, az egyik Stan, ki azt állította, hogy Drassó községben volt csendőrs-parancsnok, míg a másik egy sötét, cigányképű

bandita, Lázárnak hívták, Botfaluból való volt; magyarul egyik sem tudott a három közül, vagy nem akart tudni.

A szárazajtai hősök összegyűjtöttek a községben egy csoport székely kiscgazdát és „népbíróság” elé állították őket. A „népbíróság” egymagában Stan volt és akire ki mondta a halálos ítéletet, azt az ítéletvégrehajtó azonnal ki is végezte, éspedig úgy, hogy a megkötözött áldozat egy tőkére kellett lehajtsa a fejét és a hóhér egy nehéz fejszével lenyakazta azt. Egy tucát székely kiscgazdát irtottak így ki rövid idő alatt. Ezt az esetet maga a koronatanú – Incze László mondta el nekem, ki abban az időben főjegyzői minőségben ott működött. De pontosan így mondta el ezt sok Háromszék megyei ismerősöm is.

Maga az elszállítás külön műsorszám volt. Délután három óra körül a törvényszéki fogház udvarára befutott egy nyitott teherautó, erre kellett hátulról egyenként felkapaszkodjunk. Ez a művelet a bilincsbe vertek és öregek részére nem könnyű feladat volt. A teherautóhoz semmi pad nem tartozott, így mindegyikünk lábon állva, szorosan egymáshoz szorulva és egymásba kapaszkodva várta az elindulást. Bizonyára többen voltunk negyven személynél. Még el sem indultunk, mikor valóságos felhőszakadás keletkezett; mire az állomásra kiértünk, mindnyájan bőrig áztunk. Habár a teherautó oldaldeszékai még a térdünkig sem értek, egyikünk sem pottyant ki, annyira össze voltunk kapaszkodva.

Egy külső oldalvágányon már várt reánk a rabszállító vagon, arra felkapaszkodtunk, aztán tovább várakoztunk, amíg egy személyvonathoz kapcsoltak minket. Mire Enyedre megérkeztünk, már sötét este volt. Megvárták, amíg a polgári utasok eltávoztak és a pályaudvar környéke elnéptelenedett – akkor került reánk a sor. Mikor a lezárt vagont nyitották, közvetlenül mellettünk eldördült

egy fegyver. Lehetséges, hogy ügyetlenkedett az egyik fegyőr, amikor élesre töltötte fegyverét, de az is lehetséges, hogy ezt nekünk szánták figyelmeztetésül, nehogy menekülésre gondoljunk. A vagon mellett, ha nem is „díszszázad”, de mindenesetre egy jó szakasznyi fegyveres fegyőr várt reánk, minket négyes sorokba rendeztek, aztán megindult a díszmenet. Mi az úttest közepén, jobbra és balra, de már a járdán – hosszú sorban a fegyőrök, kezükben készenlétben tartott fegyverükkel. Enyeden is egész nap esett az eső, az úttest ahol vonultunk, tele volt tócsákkal, amelyeket nem volt szabad kikerülnünk. Mire a fegyrintézethez értünk, térdig csatamosok lettünk.

Amikor 1946 nyarán Enyedre érkeztem, akkor az egész fegyrintézetnek mindössze cca 300 lakója volt, valamenynyien volt vasgárdisták. Nekik aztán hamarosan aranyéletük lett. Ugyanis a fegyrintézet megkapta kezelésre az Enyed körül létezett összes uradalmi szőlőket, összesen mintegy száz holdat a javából. A levetkőztetett volt tulajdonosok az egész présház és pince felszerelésüket hátra kellett hagyják. Voltak olyan ászokhordók, amelyeket a pincében állítottak össze és azokat onnan sohasem mozgatták ki. Némelyikben álló helyzetben elfért tíz ember is.

A szőlők a legszakyszerűbben voltak addig kezelve. Ezeket adták át kezelésre a vasgárdistáknak, akik szőlőt addig legfeljebb csak a tálban láttak. Minden csoport rab más és más uradalmi szőlőben dolgozott, egy-két fegyőr felügyelete alatt. Megkapták a táppénzüket és abból önállóan gazdálkodtak. Volt veteményes kertjük, baromfit tartottak, disznót hizlaltak, szakácsnét tartottak. Gyümölcsük, mustjuk volt rogyásig. Ezzel szemben annyit piszkálódottak a szőlőben, amennyi éppen jól esett nekik. Mindenesetre nagyon ügyeltek arra, hogy a munkától nehogy sérvet kapjanak.

Gazdálkodásuknak, illetve garázdálkodásuknak természetesen az lett a következménye, hogy a legjobb szőlők mind tönkre mentek, úgy mint Erdélyben mindenütt. A végén, jó későre rádöbbentek a fővárosban is az illetékesek erre a felmérhetetlen nemzetgazdasági károsodásra. Kihalászták az enyedi fegyintézetből egyik rabtársunkat, Ambrózi, medgyesi volt szőlőbirtokost és bornagykereskedőt, elengedték hátralevő részét büntetésének, bevitték a minisztériumba magas állásba és megbízták azzal, hogy Erdély szőlőinek regenerálását irányítsa. Mi igen örvendve vettünk búcsút tőle, mert tényleg egy elsőrendű szakember került erre az annyira fontos posztra. Bár minden kulcspozícióba ilyen kiváló szakember kerülhetne, mindjárt eredményesebb lenne a termelés minden vonalon.

Sajnos nem volt alkalmam tevékenységének eredményeit a helyszínen láthatni és azt sem tudom, hogy még most is vezető állásban van-e?

Az első mélyebb impresszió, amelyik mindnyájunkra a legerősebb hatással volt, az éjjel-nappal szünet nélkül hallható láncsörgés, dübörgés, ordítás, jajgatás volt. Jól emlékszem egy ilyen esetre – július 14-én délután kezdődött a láncsörgés, topogás, püfölés, üvöltés, jajveszékelés, amelyik eltartott sötét estéig, de mindig halkabb és halkabb lett; a végén már csak nyögés és sóhajtás, azután: finita la commedia.

A „haladás” szellemének volt még egy másik vívmánya, éspedig a „tineták” rendezésének kérdése. A tineta volt a vaságyakon kívül az egyedüli, de igen fontos berendezési tárgya minden cellának; egy fadézsza, deszka fedővel, ez volt a raboknak „összkomfortja”.

Minden reggel hat órakor volt a nyitás, azaz minden cella lakóinak megszámlálása és számbavétele, amit egy

tiszt, vagy tisztviselő végzett. Miután ezzel minden emeleten és minden folyosón elkészültek, következett a reggeli tisztálkodás, azaz annak paródiája. Egyszerre két cellának lakóit engedték ki és a harminckét rab futólépésben igyekezett a mosdóhelyiségbe. Ott, egyik fal hosszában volt egy cementvályú, mely felett egyméteres közökkel négy vagy öt csapból folyt a hideg víz. Az ellentétes falnak két sarkában volt egy-egy lyuk, ez volt a török WC. – Egy csoportnak – 32 párnak – adtak öt perc időt tisztálkodásra és minden egyéb dolguk elintézéséhez, továbbá a tineták kiürítéséhez. Az őr az ajtóban állva nézte az óráját és mikor az öt perc letelt, – kiadta a rendeletet az indulásra. Akik nem sorakoztak azonnal, azokat elkezdte bottal csépelni és pedig válogatás nélkül, ott, ahol érte. Magam is voltam ennek szenvedő alanya nemegyszer. Az egyes csoportok legfeljebb 25%-ának sikerült ez a kirándulás és 75% mosdatlanul és dolga végezetlenül tért vissza a cellájába. Ilyen körülmények mellett el lehet képzelni, hogy milyen tiszták voltunk valamennyien. Így érthető, hogy a tineták éjjel-nappal használatban voltak, aminek folytán az amúgy is levegőtlen cellában szörnyű volt a bűz. Ennél nagyobb baj volt az, hogy a tineták estére színültig megteltek és azután az egész „termelés” kifolyt a padlóra, ahol állandóan tovább terjeszkedett. Az ügyeletes éjszakai fegyőrnek szigorúan meg volt tiltva, hogy az esti számbavételtől a reggeli nyitásig egyetlen cellát is kinyisson. Így az „éjszaka kirándulók” kisebb-nagyobb mocskokban kellett tapicskáljanak, majd úgy bújtak vissza vackukba. Ez volt a legkorszerűbb higiénia.

Hamarosan felütötte fejét a kiütéses tífusz, amelynek számos áldozata lett. Jól emlékszem ezek közül egy igen derék, komoly férfiúra, Vidának hívták, Zilahon volt pénzügyigazgatósági tisztviselő; hat ügyes fiúgyermekkel ál-

dotta meg a jó Isten. Sokszor büszkén mutatta ezeknek fényképét, amint orgonasíp módjára állanak sorban nagyság szerint egymás után. Akkorjában mindnyájan tele voltunk ruhatetűvel és tisztán szerencse dolga volt, hogy kit milyen tetű csípett meg. Lett is aztán idegesség, szaladgálás, mindnyájunkat teljesen levetkőztettek, az egész testünkről minden szőrzetet lenyírtak és borotváztak. Minden ruhaneműnket fertőtlenítő kazánba tették, ahol a szörme és a bőrneműek, nadrágszíj, bakancs mind tönkrement. A kiütéses tífuszjárványt sikerült leküzdeni, de ezzel szemben elszaporodtak a poloskák, minden vaságy minden eresztéke sűrűn tele volt poloskapetéssel, így ezekre a vadászat tovább folytatódott.

Alighogy megszűnt a tífuszjárvány, mindjárt jött utána a „hét szűk esztendő”, a koplalás. Úgy hallottuk, hogy kint a szabad világban is nélkülözött az egész ország lakossága, de a mi ellátásunk úgy mennyiség, mint tápérték tekintetében is minden kritikán alul állott.

Az első két évben reggelire semmit sem kaptunk, déli étkezésünk állott egy merőkanálnyi híg, zavaros léből, amelyikből ha valakinek sikerült kihalásznia 1-2 kockácska krumplit – büszkén mutogatta társainak a ritka zsákmányt. Ehhez járt még egy öklömnyi nagyságú „turtoj” – azaz 25 dekányi, kukoricadarából készült sárga, kemény cipócska. Vacsorára jött megint egy merőkanálnyi, gyanús kinézésű levesétel.

A második év vége felé bevezették a reggelit is, ami vagy hígított katona-feketekávé volt, vagy pedig „teres”. Mindkettőből egy kisebb merőkanálnyi volt a porció. A teres ugyancsak kukoricadarából készült ital volt. Később jött a levesétel készítéséhez vágóhídi hulladék is, csontok, körmök és más hasonló delikáteszek. Sokszor hozták nyitott teherautóval a kolozsvári vágóhídról is a

hulladékot, pacalt, lenyúzott marhafejeket, lábszár- és bordacsontokat. Mire ezek a nyári kánikulában, a perzselő napon hozzánk érkeztek, az egésznek erős dögszaga volt és a pacalnak még külön trágyaszaga is. Egy ízben ilyen romlott ebédétől olyan beteg lettem, hogy azt hiszem, hajszálnyira voltam a végállomástól. Úgy gondolom gyomormérgezés lehetett; rettenetes fejfájással kezdődött, olyan krétafehér lett az arcom és mélyen fekete karikás a szemem, hogy a cellatársaim megijedtek. Szerencsére a szervezetem leküzdötte ezt a bajt is, délutántól estig nyolcszor ostromoltam meg a tinetát, háromszor még az epémet is kihánytam és ötször hasmarsom volt. Estére elmúlt a szörnyű fejfájásom, de nagyon megviselt ez a napom.

1946. év december hó elején egy rabtársam szabadult a nagyenyedi fegyintézetből; általa üzenetet küldtem egy odavaló református ismerősömnek. Az üzenet röviden és velősen így szólt: Szűkölködünk nagy mértékben. Ez, a szónak legszorosabb értelmében így is volt. Akkor voltunk az éheztetésnek legmélyebb pontján. Amikor csoportonként a zuhanyozóba hajtottak és ott pőrére levetkeztünk, megijedtünk egymástól; az arcunk ólomszürke volt, szemünk üvegesen kifejezéstelenek, szervezetünk már minden tartalékát leadta. Valamennyien úgy néztünk ki, mint hogyha akkor támadtunk volna fel és másztunk volna ki a sírgödörből. Csaknem zörögni véltük hallani a csontvázunkat. Elöl, a gyomorszájtól és a mellkas aljától kezdve egészen a medencecsontunkig egy hatalmas mély, homorú horpadás volt, amelynek alja csaknem a hátgerincünket érte. Valóban siralmas látvány volt; a kaszás is széles rendeket vágott közöttünk. Amíg még csomagot kaphattunk – ha abban szalonna is volt – annak a bőrét mindig azoknak gyűjtöttük, akiknek büntetése hosszú időtarta-

mú volt és így nem kaphattak csomagot. Ők azután a szájukba gyömszölték azt, mint a bagót és napestig rágicsálták; ez serkentette a nyálképződést, amivel némileg enyhítették a marcangoló éhségi érzésüket. A bagót, illetőleg szalonnabórt csak este nyelték le.

Jól emlékszem egy Orgoványi nevű csendőr nyomozó altiszt volt rabtársunkra, ki magyar állampolgár volt és itt életfogytiglani büntetést kapott. Ő már csak csont és bőr volt, üveges szemekkel támolgott közöttünk, egyszerre csak összeesett és máris vége volt. Dehát kicsoda tudná mindezeket a szerencsétlen embereket itt felsorolni, hiszen napirenden voltak az ilyen esetek. Azokban az időkben tanultam csak igazán becsülni mindennemű élelmszert és ez úgy belém idegződött, hogy még most sem hagyok abból veszendőbe menni egyetlen morzsát sem.

Az S. O. S. jelzésemre, az üzenetemre, mindjárt akcióba lépett a nagyenyedi egyházmegyei Nőszövetség, melynek elnöknője az én nővérem volt. Instanciával fordultak a fegyintézet igazgatójához, melyben kérték, hogy a közeledő szent ünnepek alkalmával minden hittestvérüknek egy-egy szeretetsomagot adhassanak be. Erre az engedélyt meg is kapták, mire mindjárt nagyarányú gyűjtést indítottak, amely olyan jó eredménnyel járt, hogy karácsony délutánján sok nagy ruháskosarakkal hozták be a szeretetsomagokat. A fegyenceket csoportonként vezették elő és a Nőszövetség megbízott asszonyainak jelenlétében osztották azokat ki. Minden hittestvér kapott egy jó karéj kalácsot, vagy fehér kenyeret, aztán egy darab szalonnát, kolbászt vagy hentesárut, tésztanemüket és gyümölcsöt. A szeretetsomagok két kilós tasakokba voltak téve. Én még külön kaptam egy üveg kajszibarack ízet is, attól az ismerősömtől, akinek az üzenetet küldtem. Sok hálával tartozunk mindezekért a Nőszövetség jó érzésű

asszonyainak; az ünnepek alatt közvetlenül éreztük a szeretetüket, amellyel sokat enyhítettek szomorúságunkon.

Ugyanazon az ünnepen volt még úrvacsora osztással egybekötött istentisztelet is, hiszen akkor az még engedélyezve volt. Amikor az ünnepi istentisztelet második felében a hívek az úr asztalához kezdtek sorakozni, észrevetük, hogy egy zsidó férfi is közénk áll. Én lévén hozzá a legközelebb, így halkán megmondtam neki, hogy a református egyház előírásai szerint csak az járulhat az úr asztalához, aki már konfirmált és így az egyházunk tagjai közé soroztatott, ő ugyan elsomfordált onnan, de úgy hiszem élete végéig nem bocsátja ezt meg nekem. Utóbb magam is megbántam, hogy így cselekedtem, mert eszembe jutott, hogy őt is a szörnyű éhség hajtotta ezután az egyetlen falat kenyér és egyetlen korty bor után.

Ez volt a fegyintézetben a legutolsó úrvacsora osztás; két hónappal később a rendes vasárnapi istentiszteleteket is betiltották.

Sokszor hallottam olyan eseteket, hogy amikor egyik-másik rabtársam megérhette azt a boldogságot, hogy kiszabadult és haza mehetett, szerettei a nagy örömben azonnal tejben-vajban fürösztötték, neki pedig nem volt meg a szükséges önfegyelme ahhoz, hogy a nagy kínálgatásnak ellenálljon. Az eredmény a legszomorúbb volt, a nagy boldogságból pár nap alatt a legnagyobb bánat lett. Az éhhalál mezsgyéjétől hazaérkezett családfenntartó meghalt, a legyengült szervezet nem tudott megküzdeni a hirtelen és mértéktelen túlterheléssel. Így halt meg dr. Kolumban József, Csík vármegyei ügyvéd és volt magyarapáti képviselő és még sok más társa is.

Közismert rendszabály, hogy az ilyen legyengült szerve-

zetet csak lassan, lépésről lépésre szabad felerősíteni és akkor sikerhez vezet az odaadó gondozás.

A fegyintézet legrégebbi épületében volt három imaterem egy sorjában, a középső a római katolikus, ettől jobbra a református, míg balra az ortodox román. 1947. év februárjáig vasárnaponként rendszeresen bejárt a városból a három lelkész istentiszteletet tartani. Akkor azonban a hatóság beszüntette ezt és a három imatermet más célokra használták fel. A római katolikus üresen maradt, de minden reggel odaszállítottak a „drapt comunok” (a bűnözők) egy oldaldesztkával ellátott, bivalyszekéryi burgonyát. A bűnözők ui. kiváltságos személyek voltak és rendszeresen kiküldözgették őket a városba is. Sokáig közülök naponta kijártak egyes enyedi úri családokhoz fát vágni, vagy kerti munkára. Boldogok voltak, mert élelmet és pénzt is kaptak, de legfőképpen, mert állandóan kapcsolatban voltak a külvilággal, ami a politikai elitélteknél elérhetetlen vágyalom volt. Nekik ellenben ezzel szemben a betiltott istentisztelettel kapcsolatban volt egy ördögien kieszelt privilégiumuk: nekik kellett az árván maradt templomban a sáros, fagyos burgonyát, káposztát, sárgarépát stb. a konyha részére megtakarítsák és felaprózzák. Amíg meleg volt az idő, addig mindez jó foglalkozás volt, de jött a hideg tél és akkor – ahogy azt kitervelték – nekünk a lehető legkeservesebb volt; előzőleg kihajtották sorra két-két cellának lakóit a zuhanyozóba, ez volt az egyedüli tisztálkodási lehetőségünk és erre minden kéthetenként került sor. A forró, negyven fokos zuhanyozás után egyenesen áthajtottak minket a templomba, hogy imádkozhassunk. Ott nem volt sem pad, sem szék, körül kellett álljuk a burgonyahalmot és egy-egy kevéssé megélesztett bádogdarabbal kellett munkánkat állva vagy guggoló helyzetben végezzük. Az ablakok jó része be volt

törve, a jéghideg kőcövekhez a lábaink majd odafagytak, nemkülönben a kezeink is a jeges, fagyott burgonyához. Késünk, bicskánk nem volt, nehogy egymáson, vagy a fegyőrön kárt tegyünk, de a bádogdarabbal a burgonyában sem tudtunk sok kárt tenni. A fegyőr állandóan figyelte munkánkat, de ha másfelé fordította fejét, mohón rágcsáltuk a fagyos, nyers burgonyát, annyira ki voltunk éhezve. A beteg agyúaknak pokoli kieszélése volt ez a tervszerű intézkedés, mondhatnám gyilkosság.

A román templomból raktár lett, oda dobálták halomra a feleslegesnek talált ruháinkat és ezeket a patkányok, egerek és molyok mind tönkre tették. A református templomból hullaterem lett, ide hozták „Szent Mihály lován” a halott rabokat. Egy ízben éppen azon a részen kertészkedtünk hármásban, amikor két rab hordágyon hozta dr. Gajdácsy főtisztelendő holttestét, a fekete nagy kabátjával volt letakarva, arról ismertünk rá. Ő volt Gyulafehérváron a katolikus papnevelde igazgatója, ritka műveltségű, nagy tudású tanár, ki régi ismerősöm volt. Megkértük a kísérő fegyőrt, engedje meg, hogy egy rövid imával búcsúzzunk el halott bajtársunktól; körülnézett, majd intett nekünk, hogy siessünk be; szegény Gajdácsyt rémes helyzetben találtuk, karjai, lábai szerteséjjel, a feje oldalt fordítva, szemei, szája nyitva, nyelve kilógott; úgy találtuk ott, ahogy két perccel azelőtt a hordágyról ledobták a többi hullá mellé. Még meleg volt a teste, nem volt megmeredve, az állát felkötöttük, szemeit lezártuk, végtagjait rendbetettük, két kezét a mellén összekulcsoltuk és néhány virágot helyeztünk kezeibe. Bittenbinder mondott egy rövid alkalmi imát, aztán tovább kertészkedtünk. A gyulafehérvári püspök kiigényelte a holttestet, ott van eltemetve Fehérváron.

Ugyanígy került dr. Schilling János alispán is a hullate-

rembe. Őt családja kérte ki és Kolozsvárt, a házsongárdi temetőben alussza örök álmát. A többi halott ott feküdt a templomunk kövezetén mindaddig, amíg egy szekérrakomány össze nem gyűlt, akkor aztán jött a bivalyszekér, feldobták őket, mint a krumplis zsákokat és kivitték őket a rabtemetőbe, ahol csak egy számot kaptak.

1947. év tele rendkívül kemény volt, februárban még 30 fok alá is leszállott a hőmérő higanyszála. A fegyintézetnek központi fűtése volt és – az előírások szerint – azt naponta kétszer kellett volna begyűjtani, reggel és este. Takarékoskodni akartak és ezért még a leghidegebb napokban is huszonnégy óránként csak egyszer gyűjtöttek be. Ennek természetesen az lett a következménye, hogy a csővezetékekben a víz megfagyott és így az egész fegyintézet fűtés nélkül maradt. Keserves heteket kellett átélnünk; azt hiszem, hogy még soha senki sem várta annyira a tavaszt, mint mi akkor. Éjszakára az ágyastársainkkal teljesen összebújtunk, minden ruhánkat magunkon hagytuk, fejünkbe jól behúztuk a sapkákat és a pokrócunkra ráterítettük a téli kabátunkat. Így is a leheletünkkel melegítettük egymást, hogy meg ne fagyjunk. Ennek dacára sok kéz- és lábfagyás történt, sőt még amputálásukról is hallottunk. A keskeny vaságyakban csak oldalvást fértünk el, de a nyoszolyánk olyan kemény volt, hogy félóránként át kellett fordulnunk a másik oldalunkra. Ez egy külön műsorszám volt, vezényszóra egyszerre kellett megfordulnunk és pedig úgy, hogy ügyelettel, egy időben felemeltük felsőtestünket, a súlyt a könyökünkre helyezve, aztán új jelre, a hossz tengelyünk körül kifordultunk a másik oldalunkra.

Lassan teltek a napok, még lassabban az éjszakák, de a Gondviselőnk segítségével csak kitavaszkodtunk és én megint nekifoghattam a kertészkedéshez. Ennek is aztán

alaposan bedolgozott a szeszélyes időjárás, a tavaszi virágok már gyönyörűen virítottak, különösképpen az én büszkeségeim, az íriszek. Május elején megleptek a fagyosszentek, egy nap és egy éjszaka alatt araszos hó hullott és a szép virágoknak vége lett. Ennél azonban ezerszer nagyobb kár érte a szőlősgazdákat; az Órhegyen, meg a többin úgy lefagytak a friss hajtások, hogy hetekig tiszta fekete volt az összes szőlőhegy.

Az első három évi Enyeden létünk alatt még kaphatott és írhatott havonta mindegyikünk egy-egy levelezőlapot és havonta egyszer – meghatározott napon – eljöhett beszélgetésre feleség, vagy gyermek. Ugyanakkor magukkal hozhattak meghatározott mennyiségű dohányt, vagy cigarettát és három kiló élelmiszert. Ennyit kaphattak a politikaiak, ezzel szemben a bűnözők, a rablógyilkosok ennek a négyszeresét, sőt még annál is többet. A beszélgetés egy nagy teremben történt, úgy, hogy a terem dróthálóval két részre volt osztva és a két rész között egy két méter széles járda volt, amelyen egy fegyőr sétált fel-alá. Egyszerre négy látogatót engedtek be a hozott csomagjával együtt. Ezek elhelyezkedtek az egyik oldalon egy-egy ablaknál, ahol a járdán egy-egy asztal állott két-két székkal és ugyanannyi fegyőrrel. Akkor beszélítették a másik oldalról azokat a rabokat, akiknek a látogatói már bent várakoztak. A beszélgetés három percig tartott. Minden látogató és minden látogatott igyekezett a többit túlkiabálni, aminek az lett az eredménye, hogy csaknem senki sem értett meg semmit; még a legfontosabb családi vonatkozású közleményeket sem értettük meg. Ugyanezen idő alatt az asztaloknál ülő fegyőrök egyike átvette a látogatótól a hozott csomagot, tartalmát az asztalra kiborította, majd a másik fegyőr nekilátott a szelektáláshoz. Ezt úgy kell érteni, hogy amit túlságosan fényűzőnek

tartott a rabok részére, mint például a csokoládé, cukrászsütemény, házi tészták, stb., azt egyszerűen beseperte az asztal alatt lévő nagy ládába. Akadtak a fegyőrök között olyan szégyentelének is, akik ott, előttünk és a látogatóink előtt két kézzel tömték a szájukba ezeket a csemegéket. Amikre ők nem tartottak igényt, azt odavetették a raboknak, de minden csomagolódoboz, vagy papír nélkül. A rabok rendszeren egy pléh mosdótálat hoztak erre a célra és amelyet egymásnak kézről kézre adtak. Magam is jártam úgy, hogy a mosdótálba előbb berázták a dohányt, majd arra ráöntötték az üvegből az ízet, mindegyik élvezhető lett. Ez volt a fegyőrök szüretje és a rabok szomorúsága.

Többször kértem hozzátartozóimat, hogy szüntessék be látogatósaikat, hiszen jól tudtam, hogy ők is nélkülöznek, nyomorognak és így az útiköltségek és csomagösszeállítás túlságosan megterheli az amúgy is üres pénztárcájukat. Amúgy is, ilyen körülmények között, a segítségnyújtás nagyon összezsugorodott; az engedélyezett három kiló három részre osztódott, a fegyőrök hasába ott előttünk, aztán a nagy ládába és a maradék – megcsúfolva – nekünk.

Időközben úgy a beszélgetést és csomaghozatalt, valamint a havonta egyszeri levelezőlapot is hatósági rendlettel beszüntették, de persze csak a politikai elítélteket illetően. A rablógyilkosok, betörők tovább is élvezhették mindezeket a kedvezményeket; mindig irigyeltük őket eme kiváltságaik miatt.

Volt egy Sarkadi Guszti, Máramarosszigetről való borbélymester, aki azért került Enyedre, mert egy zsidó fiatal embert kiszolgáltatót a Gestapónak, kik őt kinyírták. Sarkadi lett a rabok borbélyja, minden rabot minden héten egyszer meg kellett borotváljon egy kimustrált borotvával.

val, melyet az egyik fegyőr adott neki. Fenőszíja, fenőkőve nem volt, kését a kőgrádicson fente. A szappanozást közönséges mosószappannal végezte, 240–280 volt a vérnyomása, reszketett a keze – el lehet képzelni, hogy milyen kínszenvedés volt ez a borotválkozás. Ő aztán beteg lett és átadta „hivatalát” egy másik bűnözőnek, aki sohasem volt borbély, a mi bőrünkön tanulta meg a mesterségét, de előélete nagyon biztató volt. Szatmár vármegyei, Avas-hegyvidéki román fiú, ki egy táncmulatság alkalmával két jó barátját szúrta szíven, mert azok az ő szíveválasztottját is felkérték táncra. Szorongások között tartottuk oda neki torkunkat.

A legjobban irigyeltük azonban Berilát, a bukaresti péksegédet; az ő előélete sem volt érdektelen.

Segéd munkás volt egy bukaresti maszek pékmesternél, kinek lakását egy ajtó választotta el a munkateremtől és sütőháztól. A munka reggel hatkor kezdődött, akkorra kellett a munkásoknak bejönniök, de sorra mindig volt közöttük egy éjjeli inspekciós, kinek feladata volt idejében a sütőkemencéket begyűjtani és a napi munkához szükségeseket a raktárban kimérni és a munkaterembe átszállítani, hogy a „termelés” hat órakor megindulhasson. Egyik éjszaka éppen Berila volt az ügyeletes és elhatározta, hogy a gazdáját kirabolja. Éjfél táján betörte az elválasztó ajtót, a gazdája és felesége – első álmukból felriadva – kiabálni kezdtek. Erre ő fejszével leütötte előbb az öreg gazdáját, majd utána ennek feleségét, feldarabolta a fejszével mind a kettőt és a sütőkemencében megsütötte, illetőleg elégette őket. Mire mindezzel elkészült – már hajnalodni kezdett és várható volt az öt nappali munkás szállingózása. Ezeknek feltétlenül feltűnt volna az erős pecsenyeillat és a nagy felfordulás, ezért a bejáró ajtó mögé bújtt és egyik munkatársát a másik után ütötte le és lökte félre.

Mikor az utolsóval is végzett, ezeket is mind feldarabolta és elégette, azután megmosakodott, kirabolta a házat, azt rendesen lezárta és nyugodtan elsétált. Jó ideig különböző helyeken bujkált, de aztán valahol mégiscsak hurokra került, mert országosan körözték, a személyleírás talált reá és nem tudta magát igazolni. Hosszú időre ítélték ugyan, de ennek jó részét Enyeden töltötte és ott ugyancsak a fegyintézet sütődéjében dolgozott, annyi kenyeret ehetett, amennyit akart; a szakácsokkal, kik ugyancsak bűnözők voltak, jó barátságban volt és a kenyér mellé ételt is mindig tetszés szerint kapott. Egyszóval irigyeltük őt.

Minden évben többször jelentek meg olyan rendeletek, amelyek a rabokat közelről érintették, így a reducirere, a büntetés időtartamának csökkentése, aztán a gracia, a megkegyelmezés, majd az amnesztia. Mindezek azonban csak a „drept comunok”-ra vonatkoztak. Így előfordulhatott az az eset, hogy a hétszeres gyilkos hamarabb szabadult, mint a politikai elítélt, aki esetleg még a légynek sem ártott, legfeljebb csak egy és más dologban külön elgondolása, külön véleménye lehetett.

A sok reducerének, graciaének és amnesztianak – amelyek mindig csak a közönséges bűnözőknek kedveztek – természetes következménye az, hogy nem tízek és nem százak, hanem ezrek kapnak vérszemet és válnak bűnözőkké és lesznek a társadalomnak „érdemes tagjai”. Mindenesetre nagy nyereség ez a társadalom részére.

A fegyintézetnek több műhelye volt, ahol a rabokat foglalkoztatták; lakatos, asztalos, kosárfonó, kötő műhelyek – a rabok csoportonként több váltásban dolgoztak. Egyik este – éppen a munkáscsoportok felváltása folyt – több fegyverdörrenésre rezzentünk össze. Ekkor akart megszökni néhány fegyenc. Négyen beszélték meg a szö-

késnek minden részletét és már régóta várták az alkalmas pillanatot, amely most már elérkezett. Egyik közülük az utolsó pillanatban visszalépett és cimborája – hogy leleplező ne legyen – kalapáccsal leütötte őt. A két másik – kik villanyszerelők voltak – ugyanabban a pillanatban elvágta a fegyrintézet áramszolgáltatásának fővezetékét és az egész komplexum, kívül és belül teljes sötétségben maradt. Most már a három vállalkozó futólépésben a gazdasági udvarba szaladt, ott felkaptak egy előre kiszemelt hosszú létrát és ezzel az öt méter magas kőkerítéshez siettek. Már messziről szóltak a kerítés tetején szolgálatot teljesítő fegyveres őrnek, hogy ők a szerelők, jönnek az áramzavart megjavítani. A hosszú létrát a magas kőkerítésnek támasztották, az örbódétól alig néhány méterre, azon mindhárman felmásztak, valamit piszkálódtak és közben még diskuráltak az őrrrel is, majd egyszerre mindhárman kifelé leugráltak. Az őr csak ekkor eszmélt rá a valóságra és néhány golyót eresztett a szökevények után, de ezek a vaksötétben célt tévesztettek. Kettőnek sikerült kerekét oldania, de a harmadiknak leugráskor kificamodott az egyik bokája, nem tudott elszaladni, ezt elfogták. Ennek a szökési kísérletnek a levét is mi ittuk meg; másnap reggel végigbotoztak valamennyiünket, voltunk akkor már több ezren.

Reggel sorra, emeletenként lehajtottak minket a nagy udvar egyik végére, előttünk, az udvarnak leghosszabb részén két sorban voltak felállítva az összes fegyőrök, kezükben nagy husángokkal. A két sorfal között indítottak minket, egymástól 10-10 lépésnyi távolságra és futólépésben kellett megtegyük a hosszú utat, közben jobbról és balról mindegyik fegyőr jót húzott reánk a husángjával. Legjobban azok jártak, akik utoljára kerültek sorra, mert

akkorra a fegyőrök már annyira ki voltak fáradva, hogy a karjukat sem tudták felemelni.

Egyénileg a kilenc év alatt csak két ízben volt fegyelmi fenyítésben részem, egyszer azért, mert hivatalos bádogsajkámon kívül még találtak nálam egy kis pléhtányért is. Ekkor akkorát lódított rajtam az egyik vadőr, hogy a tüzes vaskályhának estem. A második eset: egyik este – kertészkedésem végeztével – még elmentem a konyhához, hogy kis pótlást kapjak. Ezt észrevette a fegyőrök őrmestere és egyenesen a kínzókamrába zárt, ez a pincének egy kis betonos kamarája, minden világítás nélkül. Semmi bántalmazásban nem volt ugyan részem, de mégsem úsztam meg szárazon. Órákig állottam a vaksötétben, de a fáradtságtól nem bírtam tovább, le kellett ülnöm a betonra, pechemre! Bármerre is tapogattam a kezeimmel, mindenütt csak az elődeimnek kisebb-nagyobb hátrahagyott névjegyeire akadtam, sőt azokban is ültem. Mondhatom, hogy ritka lélekemelő volt. Éjfélkor kiengedtek és visszamehettem cellámba, ágyastársam mellé. Eddig ilyen kultúrfokon még sohasem ültem.

Az egész fegyintézeti komplexum magas kőfallal volt bekerítve, melynek minden sarkán és minden oldalának közepén egy-egy deszka bódé volt az örök részére. Az örök a fal tetején kényelmesen át tudtak sétálni egymáshoz, így állandó kontaktusban voltak egymással. Egyik zivataros éjszaka a szélvihar lesepert a fal tetejéről egy korhadt őrbódét, a fegyveres fegyőrrel együtt. Erre aztán megvizsgálták a többi bódét is, mindegyik korhadt volt; hamarosan lejött a rendelet, hogy valamennyit újonnan kell csinálni, és pedig szilárd, időtálló anyagból. Munkásokat nem kellett a városból hozni, kitelt ez a rabokból is.

Volt közöttünk egy rendkívül derék, nagyváradi Szabó János nevű kőművesmester, aki 1940 és 44 évek között

a magyar parlamentnek tagja volt, ő lett a munkavezető. A különböző nagyságú és alap alakú idomköveket betonhabarcsból én készítettem, Szabó csak a méreteket, nagyságot, alakot és darabszámot kellett megadja, tőlem mindent készen kapott. A kivitelezést – megfelelő számú segédmunkásokkal – Szabó János végezte. Néhány hét alatt valamennyi új őrbódé készen állott.

Egyik éjszakán Temesvárról tizenhat római katolikus főpapot szállítottak Enyedre, csupa vikárius, kanonok, éneklőkanonok, főesperes, esperes; egyszóval a klérusnak elitje. Görög katolikus lelkészeket is tömegesen hoztak, élükön a püspökeikkel és főpapjaikkal, mind olyanokat, akik nem tartották lelkiismeretükkel összeegyeztethetőnek azt, hogy parancsszóra megtagadják hitüket és esküszegők legyenek, szóval, akik szilárd jelleműek voltak. Ismertem közülük olyant is, aki kiszabadulása után sem hagyta el hitét és disznópásztornak szegődött, csakhogy eltarthassa családját. A teológián pásztori munkára nevelték ugyan, de nem disznópásztornak. Óriási különbség. Református lelkipásztort is szép számmal hoztak.

Egy alkalommal felmondta a szolgálatot a vízvezeték, sok helyen megrepedtek az ócska csövek; hosszú ideig eltartott, amíg megjavították, mert nem találtak megfelelő csöveket. Ezen idő alatt csebrekkel messziről kellett hozták a rabok az ivóvizet és a fegyőrök celláról cellára, merőkanállal osztották azt; ez az osztás naponta reggeltől estig eltartott, sokáig maradtunk így. Minden rab kapott huszonnégy órára fél liter vizet; mosdásról, kézmosásról szó sem lehetett, még kevésbé a szennyes fehérműnk kimosásáról. Így is lehet élni!

Az enyedi sorstársaim között több olyan személy is volt, kik a román csendőrség tényleges tisztjei, egyszóval hivatásos csendőrtisztek voltak. Ezek közül jól visszaem-

Bethlen Béla

lélszem Petala ezredesre, a híres Petala tábornok öccsére. Továbbá Botoroga őrnagyra, akivel gyakran összejöhettem. Teljes tökéletességgel beszélt magyarul, egyetlen szónál, betűnél sem volt semmilyen idegenes akcentusa.

Amikor már jobban megismertük egymást, azt mondta nekem, hogy neki régen szép magyar neve volt. Bodroginak hívták és a felesége székely nő. Valószínűnek tartom, hogy a mi hadseregünkben volt hivatásos tiszt és az 1918. évi összeroppanás után átállott a román hadseregbe és nevet változtatott.

Miután Románia előzőleg elvesztette Besszarábiát, majd hamarosan utána Erdélynek egy részét is – az ország közhangulata olyan elkeseredett lett, hogy Károly király kénytelen volt menekülni.⁴³ Botoroga kísérte egy csendőr-különítménnyel azt a külön udvari vonatot, amelyikkel a román király menekült az országból és amellyel minden értékét magával vitte. A vonat, közvetlenül Temesvár előtt, a pályatest mellett levő kukoricásból élénk sortűz alá került (nyilván vasgárdisták), a kocsik ablakai mind betörték, a király befeküdt külön vagonjának fürdőkádjába, míg az őrnagy a vagon folyosóján hasalt le. Úgy menekültek meg, hogy a temesvári állomáson nem is állott meg a vonat, hanem átszaladt rajta; az országhatáron ugyancsak így haladtak át és így jutottak el Jugoszláviába, majd onnan tovább.

Nem hagyhatom megemlítetlenül a mindennapi sétánkat, melyre csoportonként hajtottak le minket és amely jó esetben egy fél óráig tartott.

Ez a sétánk a fegyintézet központi épületének udvarán levő – mintegy harminc méter átmérőjű köröndön folyt le, ahová az összes irodának ablakai nyíltak.

De nemcsak az irodák ablakaiból tarthattak állandóan

szemmel minket, hanem a köröndöt két oldalról befogó, magas kőfal tetején levő őrbódékból is.

Így állandóan kirakatban voltunk nemcsak mi, a rabok, hanem a körönd közepén álló és minket állandóan figyelő vadőr is. Őt is sűrűn ellenőrizték, hogy vajon az állatszeli-dítői kötelességét lelkiismeretesen teljesíti-e?

A szigorú ellenőrzés már abban a pillanatban megkezdődött, amikor a cellánk ajtaján kiléptünk, hogy a köröndhöz lemenjünk. Ettől fogva mindjárt fel kellett vennünk a három-három lépésnyi távolságot egymástól, két kezünket hátul össze kellett kulcsolnunk és fejünket nem volt szabad jobbra-balra fordítanunk, egymással nem volt szabad szót váltanunk.

Így folyt le a napi sétánk, csak a közvetlen előttünk haladó sorstársunk cipősarkát kellett állandóan néznünk.

Ha valamelyikünk ezeket az előírt rendszabályokat nem tartotta be, akkor rendszerint megkezdődött a fegyelmezés éspedig nemcsak az ellen, aki a kihágást elkövette, hanem valamennyiünk ellen, akik a sétán voltunk.

Ennek a fegyelmezésnek egyik módja a békaugrás volt. – Hosszú sorban felállítottak minket, egymástól három-három lépésnyi távolságra, két kezünket a csípőnkön tartva, egyenes felsőtesttartással le kellett guggolnunk olyan mélyen, hogy ülepünk a cipőnk sarkát érje. – Ekkor vezényszóra kellett kuporgó helyzetben előre felé szökdősnünk. – Ez bizony egyikünknek sem igen sikerült, valamennyi szökdelési kísérletünknel bukdácsoltunk, hiszen egyikünk sem volt már nyalka dalia, mindnyájan jóval túl voltunk a férfiúi élet delén, némelyek már matuzsálemi korban. Ezenkívül ilyen sporthoz nem volt már semmi erőnk.

Amilyen szörnyen keserves volt ez a békaugrás nekünk, éppen olyan komikus volt a fegyőröknek, nem győzték

halálra kacagni magukat és egyre serkentettek minket a további ugrálásra.

Egy másik fegyelmezési mód a hasaltatás. Mint a katonaságnál az újoncok – vezényszóra hasra kellett vetnünk magunkat, majd újabb vezényszóra talpra ugornunk – éspedig vigyázz állásban. Ez már jobbacskán ment, de néha ismételtették ezt a végkimerülésig.

Egy alkalommal, amikor éppen a mi csoportunk volt lent a sétán – kinyílt a főbejárati kapu és egy közönséges bűnöző behajtott azon egy bivalyszekeret. A bűnözőkkel nem volt szabad összejönnünk, nehogy ezen az úton valami kapcsolatot teremthessünk a külvilággal.

A főkapunál éppen egy Barabás nevű, egészen fiatal falusi surmó volt a fegyőr, ki odahaza nyilván kocsmahős lehetett és így megvolt a képesítése arra, hogy fegyőrt csináljanak belőle.

Az életkora szerint nekem nem fiam, hanem unokám lehetett volna. Már messziről harsányan kiáltotta: „Bethlen futólépésben hozzám.” Odaérve, a lábam elé dobta a bűnözőtől átvett karikás ostort, majd így parancsolt: „Kotródj ezzel a bivalyos szekérral a gazdasági udvarra.” Ki akart tolni velem, azt hitte, hogy tanácstalan leszek, de ezúttal felsült, mert minden nehézség nélkül elhajtottam a bivalyokat az istállóig. Serdülő korban, az iskolai szünetek alatt a legfőbb multságom volt felkapaszkodni valamelyik béresszekerre és kihajtani az ökröket a mezőre. Így tanultam meg nemcsak ökröket hajtani, hanem szénaszekeret, sőt a kazlakat is megrakni. Mégiscsak jó, ha az ember minél több mindenhez konyít valamicskét.

Hogy a dohánynak milyen ázsiója volt azokban az időkben, az kitűnik a következőkből: ha egy fegyőr a pálinkás szájából kiköpött egy nyálas csikket, azaz egy olyan rövid kis cigarettavégecskét, amit az ujjával már

nem tudott megfogni, azután a szenvedélyes dohányosok olyan rohamot rendeztek, hogy majd levették egymást. Boldog volt az, aki ezt megkaparinthatta. Mindig csodálkoztam ilyenkor azon, hogy miképpen képes valaki az emberi méltóságot annyira lealacsonyítani. Voltak ezek között igen számosan olyanok, akik előzőleg fontos, vezető állást töltöttek be.

Amikor már a kertben dolgoztam, rendszerint gereblyezés, sepregetés közben az irodák ablakai alatt marék-számra összegyűjtöttem az udvarra kihajigált cigarettavégeket és ezeket osztottam szét a dohányosok között, kik ezért a zsákmányért úgy hálálkodtak, mintha valami nagy kincset kaptak volna.

Egy alkalommal éppen a sétaköröndöt takarítottam, amikor az egyik csoport lejött a sétájára. Ilyenkor mindig félre kellett húzódnom, leültem egy közeli köre pihenni. Akkor Ambrózi, a bornagykereskedő és szőlőtulajdonos dobott ügyes mozdulattal egy egész cigarettát a lábaimhoz. Meg sem mozdultam, amíg a csoport fel nem ment, csak azután vágtam zsebre.

Egy másik alkalommal egyik jó érzésű tisztviselő hullatott le egy cigarettát, amikor mellette elhaladtam. Ezt is csak nagykesőre szedtem fel. – Mind a kettőért egy-egy turtojt vettem a dohányzó társaimtól és pedig minden lelkiismeret-furdalás nélkül, mert jól tudtam, hogyha nem veszem én meg, úgyis eladják ugyanannyiért más valakinek.

Amiután a havonta egyszeri levelezőlap-írást és látogatást betiltották, minden lehetőségét elvesztettem, hogy az elviselt ruhámat, fehérneműmet és széjjelment cipőnket kicserélhessük. Addig, ilyen esetekben egy levelezőlapon megírtuk, hogy mire van szükségünk és a következő havi beszélgetésünk alkalmával megkaphattuk azokat, hiszen

úgyis csak egy rend ruhát, egy rend fehérneműváltást és egy pár cipőt tarthattunk.

A fegyintézettől a politikai elítéltek semmiféle ruhaneműt nem kaptak, csakis a bűnözők; minket csak addig öltöztettek fel csíkos darócruhába, amíg a zárkában voltunk szeparálva. Ilyen helyzetünkben a lábbelinkkel kíméletesen kellett bánnunk, hogy a szabadlábra helyezésünk után – már amennyiben ezt a csodát megérjük – legyen mivel hazautazzunk. Így bevezettük a kényszerű „kneip kúrát”, nagyobb részünk mezítláb élt késő őszig; a nagyobb hidegek beálltával, leleményes módon, fatalpat kezdtünk viselni. A fatalpakat azok a bűnözők szállították nekünk, akik a városba ki-ki jártak egyes polgári családokhoz fát vágni. A bükkfahasábokból lefűrészelték megfelelő hosszúságú darabokat, ezekből ujjnyi vastagságú lapokat hasogattak, melyeket mindjárt ki is nagyoltak és este úgy hozták be azokat nekünk a kabátjuk alatt. Hoztak még apró szegeket, meg a szemétből összeszedett szíj, vagy textilhulladékot, amiből a talpakra elől felerősítettünk egy-egy pántot és már kész volt a stílszerű lábbelink. Ezekben nagyszerűen megtanultunk járni, évekig nem kellett a cipőt elővennünk.

Ennek is azután egyszer csak vége lett, ugyanis a fatalpaknak, melyek rendkívül gazdaságosak voltak, mégis volt egy nagy hátrányuk: nagy lármát csaptak. Amikor az egyre szaporodó fatalppal egy-egy csoport rab lement a napi rövid sétára, majd onnan vissza – a lépcsőkön a sok koppanástól és csattogástól fülsiketítő zaj keletkezett, amelytől csak úgy visszhangzottak az összes folyosók. Emiatt aztán egy napon összeszedték és elkonfiskálták az összes fatalpakat és mi szomorodott szívvel kellett megint elővegyük a féltve őrzött egyetlen cipőnket, de így is nyertünk velök egy pár évet. Akiknek a lábáról meg

teljesen lehullott a rongyos cipő vagy ruha, fehérenmű, azok megkapták az elhalálozott sorstársainknak különböző holmijait.

A fegyintézetnek volt szabó és cipész műhelye, melyekben a bűnözők közül kiválogatott hozzáértők dolgoztak. Amikor aztán a politikai elítéltek ide koncentrálásával az azelőtti megszokott létszám a többszörösére emelkedett, az előbbeni műhelymunkások nem győzték már a legszükségesebb foltozásokat sem elvégezni. Ezért ekkor a politikai elítéltek közül is kiválogatták a szakmunkásokat és berendelték őket kiegészítő munkára. Így került a cipész-műhelybe egy Fábián nevű, Udvarhely megyéből való cipésmester. Mi öneki kellett átadjuk a szakadt lábbelinet, persze csak a legszükségesebb kisebb varrásokat, foltozásokat végezhetette el; ami a legfontosabb lett volna – a talpalásra már nem kerülhetett sor, a politikai elítélteknek nem jutott a kiutalt talpbőrből. A mi derék Fábián barátunk azonban másképpen igen sokat segített a mi helyzetünkön, naponta összegyűjtötte a pékműhelyből meg a bűnözőktől az elhajigált turtojtörmeléket. A bűnözők ugyanis nem értékelték nagyra ezeket a kukoricadarából készült cipőcskákat, hiszen ők havonta kaphattak nyakló nélkül hazai kenyeret, nekünk pedig a turtoj is nagy jótétemény volt. Fábián vedrekkel hordta a sok törmeléket, amit mi – a három kertész – vettünk át tőle; ezt azután elosztottuk a leggyengébb bőrben levő sorstársaink között. Persze magunkról sem feledkeztünk meg.

A turtojt mindennap ezerszámra sütötték és szállították egy raktárba, ahol halomra hajigálták azokat, innen számmolták ki reggelenként a napi adagokat. Akkor már több-ezren üdültünk ott. A raktár le volt ugyan zárva, de az egerek mégis megtalálták az oda vezető utat, jól befészkeltek magukat ott és vígan szaporodtak. Nem volt nap,

hogy ne kapott volna több rab is egerek által összerágcsált turtojt. Gyakran előfordult, hogy a szükséges kukoricadara nem érkezett meg idejében és ilyen esetekben azoknak a raboknak részére, akiknek már nem jutott turtoj, összeseperték a nagy raktárban összetaposott turtojtörmeléket és koszos pokrócokban hordták a „nincsteléneknek” ezt a szemetet, ami persze tele volt egérpiszokkal. A pokrócból egy fegyőr szórta ki ebédosztáskor $\frac{1}{4}$ literes bádoggal csuporral a mindennapi kenyérünket helyettesítő semmit, egyenesen a csajkánkba és közvetlenül utána kaptuk reállocsintva a cseberből a levesételt. Sem idő, sem alkalom nem volt arra, hogy az egérpiszkot kiszemeljük belőle. Az is előfordult, nem egy esetben, hogy valamelyikünknek jutott a söpredékkal együtt egy-egy kis kopasz, rózsaszínű döglött egérfióka is. Az ilyen különlegességekre nem tartottunk igényt, de az egérpiszkos söpredéket a csorbával együtt nyugodtan bekanalaztuk, mert hiszen sohasem tudhatja az ember, hogy mitől hízik.

A nagyenyedi fegyintézet különböző műhelyeiben abszolút semmiféle munkásvédelmi rendszabályt nem ismertünk, hiszen ott csak rabok dolgoztak és kit érdekelt az, hogy egy rab a testi épségét, munkaképességét, vagy éppen az életét ott veszíti el?

Jól emlékszem egy esetre: éppen a fegyencek sétahelyén takarítgattam, amikor keserves ordításra lettem figyelmes; akkor hozták az egyik műhelyből Tóth Kálmán, Bereg megyei Tarpa községből való tanárt, kinek egy munkagép annyira összeroncsolta egyik kezét, hogy azt nem lehetett megmenteni. Az orvosi rendelőben mindjárt könyökön alul amputálták. Rendkívül sajnáltam szegényt, igen jóra való, komoly, szerény embernek ismertem meg;

1940–44 között Nagyváradon tanárkodott, onnan hozták Nagyenyedre.

Az orvosi rendelő jól el volt látva orvosokkal; dr. Ranca járt be naponta a városból, ő volt a fegyintézet egészségügyi főnöke, de ő legfőképpen az adminisztratív dolgokat intézte. Sokat köszönhettem neki, mert amikor megmutattam, hogy a lábszáraim az ödémától annyira fel vannak puffadva, hogy bárhol is megnyomtam az ujjammal – mély gödör maradt ott vissza. Ezt látva mindjárt kiírt engem is arra a listára, akik a suplimentet kapták. A suplimentet heteken keresztül kaptam és ez állott egy szelet kenyérből és hozzá egy főtt tojás, vagy öt deka sajt, vagy gyümölcsíz.

A betegek ellátását – dr. Ranca főorvos irányítása mellett – a rab orvosok intézték, ezek között volt belgyógyász, sebész és egyéb szakorvosok is. A királyi család orvosa, dr. Tomescu orvosprofesszor is ott kezelte a rabtársait. Ezek az orvosok valamennyien igen derék, emberbaráti munkát végeztek, csak a „planifikálással” volt baj; ugyanis előre be volt osztva, hogy a különböző épületekben, ezeknek különböző emeletein, majd ezeknek különböző folyosóin és az egyes folyosók melyik celláiból, a hétnek melyik napján lehet a jelentkező rabokat kivizsgálás, vagy gyógykezelés céljából az orvosi rendelőbe elővezetni. Így például, ha én – mondjuk – ma, hétfőn bélcsavarodást, vagy vakbélátfűródást kaptam és az én cellám csak a jövő hét péntekjén került sorra – addig hetvenhét-szer meghalhattam volna.

A többemelet magasságú főépület folyosóközein, az első emelet magasságában, erős sodronyháló volt kifeszítve azért, hogy ha valamelyik rab megunja a „szíves vendéglátást”, nehogy levesse magát a második vagy harmadik emelet folyosójáról és nehogy ott palacsintává váljon.

Ott-tartózkodásom ideje alatt többen idegbetegek lettek, melankóliát kaptak, sőt nem egyen kitört a közveszélyes örület is, nyilván a jólét, meg az emberséges bánásmód miatt. Az ilyeneket aztán pokrócba csavarva szállították el a legközelebbi elmeógyógyintézetbe.

Az orvosi rendelő mellett gyógyszerár is volt, amelyet jórészt a raboktól elkönfiskált gyógyszerekkel gyarapítottak. Így például dr. Schilling János, volt alispánnak is nyakló nélkül küldte az orvosbátyja, de ezek a postáról egyenesen ebbe a házi gyógyszerárba kerültek, abból a címzett nem kapott semmit és végeredményben – gyógyszer hiánya folytán – ott halt meg a mellettem levő cellában.

Szabadságvesztésem egész ideje alatt kétszer környékeztek meg, kétszer vittek engem a kísértésbe; mind a két eset Nagyenyeden történt. Első ízben benyitott egy fegyőr a cellámba és megkérdezte, hogy melyik a Bethlen? (A fegyőrök mindig tegeztek minket, bármilyen fiatalok voltak ők és bármilyen öregek voltunk mi, a fegyencek.) Kérdésére mindjárt jelentkeztem, mire intett, hogy kövessem őt. Elvezetett egy különálló, jól berendezett irodába, ahol még sohasem voltam. Az igazgatói, aligazgatói és a fegyrintézet tisztviselői irodáiban többször voltam „hivatalos”, de ebben még sohasem. Ebből mindjárt sejtettem, hogy most „magasabb szintű” eszmecserében lesz részem. Nem sok idő múlva bejött oda két középkorú, fényes egyenruhába öltözött személy; a rendfokozatukat nem láttam, de ha láttam is volna, akkor sem tudtam volna megállapítani, mert sem akkor, sem most nem ismerem azokat. Én 1918. évben voltam utoljára katona, azóta semmi dolgom nem volt katonasággal. Az életkoruk szerint mindenestre törzstisztek lehettek. Előbb a fiatalabbik megkérdezte a nevemet és személyi adataimat, majd a

rangosabbik azzal kezdte a „magasabb szintű” eszmecserét, hogy most néhány kérdést intéz hozzám és jól vigyázok a válaszaimmel, mert azoktól függ a szabadulásom. Meg kell jegyeznem azt, hogy a „magasabb szintű eszmecsere” teljesen egyoldalú volt; úgy kell ezt elképzelni, hogy egyik részéről egy toronyblokknak tizedik emeletén folyt az napóleoni allűrökkel, míg a másik részről ugyanannak a toronyblokknak az alagsorából, a lehető legszerényebb formában.

Erre név szerint megnevezett egy általánosságban közmegebecsülésnek örvendő személyt, kit én régóta jól ismertem és kinek ma is nagy tisztelője vagyok; a tiszta jellemnek mintaképe. A hadvezér mindenképpen olyan információt akart belőlem kipróbálni erről a kiváló ismerősömről, amit ha úgy adok meg, amint azt tőlem kívánták, akkor ezt a nagybecsült jó barátomat mindenesetre egyszer és mindenkorra lehetetlenné teszem.

Én teljesen közömbös választ adtam, erre ők, hol külön-külön, hol kórusban, mindenképpen különböző keresztkérdésekkel akartak sarokba szorítani. Sokáig gyomroztak így és közben ismételtlen kihangsúlyozták a szabadulásom lehetőségét; én azonban végig hajthatatlan maradtam, egyetlen árva olyan szót nem mondtam, aminek alapján az illető ellen vádat emelhetek volna.

Hosszú és eredménytelen kísérletezésük után, valószínűnek tartom, hogy megállapították rajtam az agylágyulást, ha egy ilyen ritka és kedvező alkalmat elszalasztok; ilyen csoda az ő praxisukban még nem fordulhatott elő; így visszakisértettek a cellámba.

Jó néhány hónap múlva megint elővezettek ugyanabba az irodába és ott megint szembetaláltam magam két egyenruhás személlyel. Úgy gondolom, hogy a nagyobb nyomaték és biztosabb siker kedvéért öltözködtek ilyen

díszbe, mert hiszen az ilyen természetű eszmecsereket rendszerint polgári ruhában szokták lebonyolítani.

Ők is azzal a maszlaggal kezdték, hogy a mielőbbi szabadulásom a válaszmától függ. Ez volt a mézesmazdag. Ezután megneveztek egy személyt, akit csecsemő korától fogva ismertem. Megkérdezték, hogy mit tudok az ő tevékenységéről? Megmondtam, hogy kitűnő lovas, biztoskezü vadász. Erre azt mondták, hogy ez őket nem érdekli, ők a politikai tevékenységére kíváncsiak. Erre azt mondtam, hogy tudomásom szerint politikával sohasem foglalkozott, különben is más vidéken, más vármegyében élt, én meg a két vármegyémnek tengernyi problémájával annyira el voltam foglalva, hogy más vármegyieket nem tarthattam számon. Sokáig tovább faggattak – mondván, hogy az illetőnek a felesége nekem közeli rokonom (még ezt is tudták). Én következetesen kitartottam az állásponantom mellett és egy idő múlva megint visszakerültem a cellámba.

Hogy mi lett az illetőnek a sorsa, azt nem tudom: szabadlára helyezésem után azt hallottam, hogy nyomtalanul eltűnt, senki semmit nem tud azóta sem róla.

Mindkét megkísértés kétségkívüli próbára tételt jelentett számomra, mert hiszen a szabadulás, vagy a biztosnak látszó „hősi halál” között kellett válasznom.

Ennek a kísértésnek nagyságát csak az tudná helyesen és tárgyilagosan felmérni, aki ismerte és ugyancsak megkóstolta a mi akkori körülményeinket. Aki azt nem élte át, annak halvány fogalma sem lehet róla. Ennek dacára én inkább a halált választottam, mintsem hogy örökre tönkretegyem egy becsületes embertársamat.

A jó Isten megsegített, a halált elkerültem és a tiszta lelkiismeretemet megtartottam.

Egy alkalommal, éppen amikor a fegyintézet rabjainak

a létszáma a legmagasabb volt, felső rendelet jött, hogy valamennyi rabról ujjlenyomatot kell készíteni.

A rabok egyenként mentek be egy külön, erre a célra előkészített helyiségbe úgy, amint a fényképészeti műterembe és ott folyt le ez a művelet.

Egy asztalon voltak előkészítve a valami sötét színű masszával bemázolt lapok.

Az egyes rabok egy-egy ilyen bemázolt lapra kellett óvatosan és egyszerre rányomják a tíz szétfeszített ujjbegyeiket és máris kész volt a művelet. Ügyelni kellett arra, hogy a lenyomáskor és a kezek visszaemelésakor nehogy elmázolódjék a lenyomat, mert ebben az esetben a műveletet meg kellett ismételni.

Az egyes rabokkal – ha ugyan nem ügyetlenkedtek ezek – hamar elkészültek, mégis hosszú ideig eltartott ez a procedúra a nagy létszám folytán.

Mi azonban hosszú ideig, hetekig fekete ujjbegyekkel mászkáltunk, mert tisztálkodási szerek hiányában nem tudtunk szabadulni a mocsoktól.

Nem is tudom elképzelni, hogy ilyen nagy mennyiségű dokumentumot hol tudtak elraktározni és megőrizni az utókor részére és a társadalom biztonságára.

Amint hallottam, a kriminalisták ezeknek az ujjlenyomatoknak segítségével hamarosan megállapíthatják az egyes betöréseknek, gyilkosságoknak tetteseit, mert – amint mondják – a földteke mintegy három és fél milliárd embere között nem akad kettő sem ilyen, akiknek ujjlenyomatai teljes tökéletességgel azonosak volnának.

Hogyha ez így áll, akkor – úgy gondoltam, hogy kiszabadulásom esetén bizonyára nem vállalkoztam volna arra, hogy valamelyik amerikai dollármilliomos gyermekét elraboljam busás váltságdíj reményében, vagy pedig a londoni Towerben őrzött világhírű Kohinoort, a világ leg-

szebb és legnagyobb gyémántját elraboljam, amelynek sokszínű, csodálatos ragyogásában 1928. év nyarán volt szerencsém gyönyörködni.

Rossz világ jár már a börtöntöltelékekre is, nemcsak államfőkre, meg államférfiakra.

Amint mindenütt, úgy Nagyenyeden is fényesen ki volt építve a spiclihálózat, a besúgórendszer. Úgyszólván valamennyi cellában volt olyan rab, aki a cellatársainak viselkedését, magatartását, minden szavát állandóan figyelemmel kísérte. Az ilyeneket – különböző ürügyekkel – naponta kihívták és ilyenkor be kellett számolniuk minden cellatársukról. Ezeknek az apró gazembereknek a „hűség munkáját” is ellenőrizték olyan egyénekkel, akik a denunciació főiskoláját már előzőleg kijárták.

Ilyen volt egy Nagy nevű, egyébként jó megjelenésű fiatalember, aki két mankóval járt, egyik lába többől hiányzott. Dacára a nevének, egyetlen magyar szót sem hallottam tőle. Nekünk azt mondta, hogy repülőtiszt volt és egy zuhanás alkalmával veszítette el a lábát. Akik viszont régebb óta ismerték, azok szerint egy közönséges zsebmetező, akit tetten értek egy vagon folyosóján, amint az utasokat fosztogatta. Kereket akart oldani és kiugrott a robogó vonatból, de olyan szerencsétlenül, hogy a vonat kerekei levágták egyik lábát.

Ezt a dicső embert állandóan, sűrűn átköltöztették egyik cellából a másikba és minden átköltözés után be kellett számolnia minden volt cellatársáról.

Ennél a Nagynál volt egy sokkal nagyobb kaliberű, hasonló szolgálatot teljesítő rabtársunk; remek koponya, kitűnő író és jeles poéta; írói neve Nichifor Crainic, de egyébként Spinunak hívták. Ő már hosszabb ideig volt cellatársam és éppen mellettem jelölték ki a hálólhelyét.

Akkor már sok, igen derék bukaresti ismerősöm volt,

kik előzőleg igen számottevő, vezető posztot töltöttek be; ezek mindjárt kellő óvatosságra intettek, mondván, hogy Spinu jelleme nagyon távol áll a szellemi kincseitől. Ugyancsak ők mondták róla, hogy egyik szellemi vezetője volt a vasgárdista mozgalomnak és éppen ezért – amikor Károly király letörte a mozgalmat – Spinu kámforrá vált, meglógott Bukarestből. Bujdosását maga Spinu mondta el nekem és ezt ugyanúgy adom tovább: olyan helyre menekült – távol a fővárostól –, ahol senki sem ismerte. Bukovinában és ott is távol minden lakott helytől, erdőrengetegben, erdei szálláson, egy román parasztcsaládnál húzta meg magát, hamis személyazonossági igazolvánnyal. Ő is parasztruhát öltött, a ház körüli munkát végezte, fát fűrészelt és aprított, vizet hordott és ellátta a jószágot. Így töltött el öt-hat évet. Időközben gyakran portyáztak arra csendőr járőrök, őt is igazoltatták, okmányát rendben találták, így nem törődtek vele. Egy idő múlva az az érzése támadt, hogy figyelemmel kísérik; így onnan is kerekelt oldott, de elkerülte Bukarestet és az egész régi Romániát is. Bukovinából egyenesen átjött Dél-Erdély északi peremére, a Kis-Küküllő vármegyei Nagycseregd községbe, Nyárádtótól alig pár kilométernyi távolságra. Cseregd egy félreeső völgyben fekszik és azon a vidéken őt senki sem ismerte és így bekopogott az egyedüli ismerősehez, a román paphoz, ki őt jóhiszeműen be is fogadta. Ott húzódott meg másfél évig, de aztán megint elcsípték, hisz ez már a határzónába esett, ahol „mindenki gyanús, aki él”. Megindították ellene az eljárást és hosszabb szabadságvesztésre ítélték, így került ő is Nagyenyedre. Ezek után megint rátérek arra, amit bukaresti ismerőseim mondtak róla. Enyedre megérkezve Spinu, alias Nichifor Crainic, azonnal „mea culpázott”, beismerte, hogy a harmincas években téves utakon járt,

Bethlen Béla

szánta-bánta a hibáit és megígérte, hogy most már ezután „jó fiú lesz”.

Hamarosan megkapta a „Júdás-pénzt”, nem küldték ki a többiekkel mezei munkára, hanem ehelyett „valóságos belső titkos tanácsos” lett, a rabtársairól kellett állandóan jelentést tennie. Ez lett a jutalma napraforgószerrepének vállalásáért. Ez a szerepköre hamarosan közismertté vált és ezért fővárosi ismerősei, akik jól ismerték régi ténykedéseit – elkerülték, bojkottálták őt.

A mi Nichifor barátunkat hamarosan szabadlábra helyezték és – amint hallottam – a főváros egyik tekintélyes lapjának lett főszerkesztője. A neki menedéket nyújtó román papot hatesztendei börtönbüntetésre ítélték; felesége és öt kiskorú gyermeke pedig minden támasz és gondoskodás nélkül maradt.

Nagyenyeddel kapcsolatosan nem hagyhatom említés nélkül egy szórakoztatásunkat, amelyben nap mint nap, illetőleg éjszakáról éjszakára részünk volt, ott tartózkodásunk egész ideje alatt. Éjfél után, egy-két óra táján ránk nyitott egy csoport fegyőr, kirángattak mindnyájunkat a vackunkból és elkezdődött a „perkvizíció”, a motozás. Minden holminkat a cella közepén egy halomba dobálták, ruhaneműt, fehérneműt, cipőt, aztán ágyneműt is. Akinek volt párnája, ennek tokját felvágták, tartalmát ugyancsak a nagy halomra kirázták, a szalmazsákoknak tartalma – ami a sok évi használat után csak törek és por volt – szintén a halomra került. Amíg ők ezzel foglalkoztak, addig nekünk hallgatni kellett és semmihez hozzá sem nyúlhattunk. Amikor mindennel elkészültek – reánk zárták az ajtót és tovább folytatták munkájukat reggelig, sorban a többi cellában. Azt hiszem ők is éppen annyira unták azt, mint mi, dehát a szolgálat szolgálat és a parancs az parancs; meg kellett tenniök.

Mi pedig a vaksötétségben a vackunk szélén ülve kellett megvárjuk a hajnalt és csak azután foghattunk hozzá, hogy ki-ki megkísérelje a nagy halom szemétből visszaszerezni a saját rongyait. Egy-egy éjszakán négy-öt cella került sorra, így minden éjjelünk el lett rontva. Ezeken a perkvizíciókon kívül volt még egy szórakoztatónk, született szadista és megrögzött alkoholista, Máramarosszigetről való facér gépkocsivezető. Itt aztán beteljesedett az a központi jelszó, hogy mindenkit a felkészültségének megfelelő helyre kell állítani.

Az igazgató nem sokat törődött velünk, megelégedett a fizetésével, minden adminisztratív dolgot átengedett Maresnek, aki aztán élt is teljes mértékben a ráruházott hatalmával. A központi intézet földszinti folyosójának jobb oldalán kiürített két, egymás mellett levő cellát, az egyiket berendezte pihenő szobájának, a másik lett az éléskamrája és konyhája. A vasgárdisták közül választott magának egy csicskást, ez is ott lakott a konyhában. Jól ismertem, de nevére nem emlékszem. Amíg még kaphattunk havonta egyszer csomagot, a tőlünk elkonzfiskált válogatott élelmiszereket halmozták fel ott neki; ezt a csicskása mondta el nekem, sőt egy őrizetlen alkalommal nekem is megmutatta az éléstárt, sőt meg is kínált engem különféle finomságokkal. Szóval úgy élt ott Mares, mint Marci Hevesen, egészen addig, ameddig csomagot kaphattunk, azután ő is lebukott az uborkafáról.

Hogy mivel szórakoztatott minket? Minden este végigjárta a város kocsmáit és leszopta magát a finom enyedi borokból; mikor már nyakig volt ezzel – hazatámolygott a pihenő szobájába, de lefekvés előtt az inspekciós éjjeli fegyőrrel felnyitott néhány cellát, mind olyanokat, ahol a régebbi idők fejesei voltak: miniszterek, tábornokok és sorra végigpofozta őket. Egyik éjjel abba a cellába is

Bethlen Béla

betámolygott, ahol én voltam, borgőzös állapotában fojtogatni kezdte az elhasznált levegő, egyenesen az ablakhoz ment s azt felrántva, a külső párkányon talált egy darab szalonnát, ezt kézbe vette és megkérdezte, hogy kié? Mindjárt jelentkeztem és nyugodt hangon megmondtam, hogy az enyém, éppen tegnap kaptam csomagot és megkértem őt, hogy győződjék meg erről az irodában. Erre visszatette azt és gunyorosan azt mondta, hogy: ugye milyen jó emberek a kommunisták, meghagyják a szalonnáját? Válaszképpen diplomatikusan azt mondtam, hogy a kommunisták is emberek, azok között is vannak jók is, meg rosszak is. Nagyon meg volt elégedve a válaszzal. Bizonyára úgy gondolta, hogy én őt a jók közé sorolom, én meg a véleményemet megtartottam magamnak. – Az eredmény? Soha egy rossz szava nem volt hozzám.

A perkvizícióknak különben semmi értelme nem volt, hiszen semmit nem találhattak nálunk. Kést, bicskát, zsinet, írószert, papírt, tűt, cénát már régen elkoboztak tőlünk. Egyedüli célja csakis az lehetett, hogy a teljesen leromlott fizikai állapotunk mellett még idegileg is tönkre tegyenek minket az állandó rettegéssel. Ez jó részben sikerrel is járt.

Az enyedi „üdülők” mind azoknak sorából kerültek ki, akik Romániában valamilyen fontosabb posztot töltöttek be. Sok volt közöttük a tábornok, törzstiszt, miniszter, államtitkár, parlamenti képviselő, szenátor, egyetemi tanár, tudós, író, egyházfő és így tovább. Egyszóval rendkívül elit társaság volt. Enyedre összpontosították mindazokat, akik – az egyik felfogás szerint – első számú közellenségként voltak nyilvántartva, míg egy másik felfogás szerint, akik az országban a civilizációt, kultúrát, tudást, rátermettséget, vezetői készséget jelentették.

Sohasem fogom megérteni azt, hogy én hogyan kerülhettem egyszerre ilyen illusztris társaságba, hiszen Romániában soha semmiféle tisztségem nem volt, tehát sem katona, sem tisztviselő soha, egy napig sem voltam. Romániában csak egy megtúrt, szerény magánszemély voltam, mint az akkor itt élő kétmilliónyi fajtestvérem. Ugyanolyan indokkal tömlőcbe kerülhetett volna az egész itt élő népem.

Ennek az illusztris társaságnak volt sok jól táplált, nehézsúlyú tagja; a pálmát ezek között is hárman nyerték el: Constantinescu (Porcu) volt földművelésügyi miniszternek fia – Ata –, aki Bacau környékén nagybirtokos és Bukarestben ügyvéd volt. Ők vették meg Ausztriában a híres császári lipicai ménesnek jó részét, ezekkel ágáltak odahaza.

A második: Muresan Anton, pénzügyigazgató (nem megvetendő állás).

A harmadik: A konstancai tengeri kikötőnek vámfőnöke (még jobb hely lehetett). Az övé volt az elsőség. 160 kg-mal vonult be, a nevére nem emlékszem.

A két első meg kellett elégedjen 140, illetőleg 120 kilogrammal. Hamar leadták mind a hárman testsúlyuknak több mint a felét; a bőrük úgy lötyögött csontvázukon, mint egy hálóing.

Ezek persze nem fértek el másodmagukkal a 70 cm széles vaságyban, így szerencsétlen ágyastársaik a vaságy alá kellett bebújjanak.

Amint a vasgárdisták elkerültek a különböző kolóniákba, helyettük mindjárt odairányították a politikai elítélteket, és pedig nem számítva a rendelkezésre álló fekvőhelyekkel. Olyan tömegesen érkeztek, hogy végeredményben, az egyébként két férőhelyes cellákban jobbról és balról egymáson négy-négy vaságy; a hetven centiméter

széles vaságyak valamennyiében két-két mártír. Sem levegő, sem spácium: a plafonig érő ágytornyok között volt ugyan egy hetven centiméteres sáv, de azon nem lehetett közlekedni, mert tele voltak lelógó lábakkal.

Reggel hattól este nyolcig nem volt szabad az ágyra lefeküdni, csak annak szélén ülni, ezt a kémlelő nyíláson keresztül sűrűn ellenőrizték és jaj volt annak, akit fekvé találtak. Az egész napi és mindennapi ülés is kínos volt, csak görnyedt háttal és lehorgasztott fejjel lehetett s még így is a nyakunkon volt a felettünk levő vaságnak rámája. Úgy néztünk ki, mint a járomba fogott bivalyok. Nem volt leányálom így éveket eltölteni.

Pár évi Enyeden létem után Bukarestből kiszállott egy bizottság a fegyintézetet megsejmlélni. Reggel a fegyörök sorra benyitottak minden cellába és megkérdezték, hogy van-e ott valaki, akinek letelt a büntetése, vagy volna valami kérése vagy panasza? Természetesen én is feliratkoztam. Azt mondták, hogy minden jelentkezőt a bizottság elé vezetnek sorra. Egész délelőtt hiába várakoztam, senki sem jött értem. Ebédkiosztáskor megint megkérdeztem a fegyört, hogy én mikor kerülök sorra? Azt válaszolta, hogy folytatják a kihallgatást. Utólag tudtam meg, hogy a többi feliratkozottat mind meghallgatták, de reám nem voltak kíváncsiak; vissza is utaztak már Bukarestbe.

Az enyedi „üdülőben” kerestek olyan rabot, aki értett a kertészethez; én azonnal jelentkeztem. Én lettem a főkertész. Kértem magam mellé még két segítséget, mert sok volt a kapálni, gyomlálni való és az öntözővizet ötven literes csebrekkel messziről kellett hoznunk. Így választottam magam mellé Korparich Edét, az észak-erdélyi Hanga szövetségnek marosvásárhelyi elnökigazgatóját és Bittenbinder Mátyás, római katolikus lelkészt Pankotáról.

A munka nem volt könnyű, de nagy ambícióval és

nagyon lelkiismeretesen dolgoztunk, mert lényegesen könnyebben teltek napjaink kint a szabadban, mint bezárva a cellában. Ezenkívül az ételmaradékból mindig kaptunk egy-egy „polonik szuplimentet” (merőkanálnyi pótlást).

A fegyintézet udvarán az egyik emésztőgödörnek fedődeszkái beszakadtak és ettől kezdve mindig onnan hoztuk vedrekkal a fekáliát az összes élő bokrokhoz, növényekhez, virágokhoz. Szorgalmas munkánknak eredményeként azt mondták a tisztviselők, hogy amióta a fegyintézet fennáll, sohasem volt a kert olyan szépen gondozva, mint most.

1951. évben több sorstársammal együtt átszállítottak Nagyváradra, hogy onnan átadjanak minket Magyarországnak; cca. egy évig tartottak ott az ügyészségi fogházban, amíg az ország valamennyi fegyintézetéből össze nem gyűltek az összes magyar állampolgárságú letartóztatottak.

Ahány ház, annyi szokás; Váradra megérkezve, az egész csoportunkkal – kisebb részben mind értelmiségieket – nem cellákba helyeztek el, hanem a törvényszéki palota alagsorában levő két, egymásba nyíló hatalmas helyiségébe.

Ezek a nagy csarnokok sűrűn tele voltak szorosan egymáshoz szorított vaságyakkal, minden második sor mellett hagytak arasznyi üres sávot, amelyen ki-ki megközeleltette a maga vaságyát.

Az egész egy olyan gyűjtőházféle volt, ahonnan naponta kiszedték azokat, akiket bírósági tárgyalásra állítottak elő, viszont naponta belöktek újonnan hurokra kerülteket.

Az egész társaságnak csak kis része volt politikai, azaz

értelmiségi, nagyobb része mind zsebmetező, betörő, tiltott határátlépő és hivatásos csempész volt.

Utóbbiak rendszeresen, szökve átjártak a szomszéd országokba, jól megrakodva olyan árukkal, amiket ott jól tudtak értékesíteni, visszafelé meg olyan árukat hoztak, amikben itthon hiány mutatkozott. Igen jól kerestek, bár ez a tevékenységük rendkívül fárasztó és kockázatos volt.

A társaságunknak ilyen szemétből történt összegyűjtése folytán a légkör, a tónus a lehető legaljasabb, a legdurvább volt.

Egész nap és mindennap reggeltől estig egymást érték a káromkodások, trágárságok, veszekedések, dulakodások, verekedések, civódások.

Igazán nem lehetett ezt szanatóriumi gondozásnak nevezni.

1952. év tavaszán jött csak át a magyar bizottság és valamennyiünket – nagyon sokan voltunk ilyenek – külön-külön részletesen kikérdeztek, hogy pontosan megállapítsák a jogi helyzetünket. Ekkor és itt adta a magyar bizottság tudomásunkra azt, hogy a békediktátum módot nyújtott volna nekünk arra, hogy bizonyos határidőn belül ki-ki oda optálhat, ahová a kedve tartja és, bár a határidő letelt, a bizottság vis maiornak veszi azt, hogy az érdekeltek mindeddig nem lettek értesítve erről a lehetőségről és így most is élhetünk ezen jogunkkal.

Én, rövid gondolkozási idő után, Erdély mellett döntöttem, hisz itt születtem, itt éltem le életemnek javarészét és bizonyos morális obligót éreztem azért, hogy sorsközösséget vállaljak az itt rekedt mintegy kétmilliónyi magyar testvéremmel. Az összegyűjtöttek nagyobb része Magyarország felé döntött, én pedig – akinek a kiszabott öt esztendeje már régen lejárt – úri módon, külön szalon-

kocsiban (rabszállító rácsos vagonban) visszakerültem Nagyenyedre.

Hatesztendei Enyeden létem fénypontja, legfőbb műsorszám a „zárka” volt, a fegyintézet-komplexumnak a legrégebbi épülete. Még a nevét is rettegetve emlegették a rabok. Egy rendkívül hosszú, földszintes épület, melynek közepén, a hossz tengely irányában véges-végig folyosó volt, ebből nyíltak mindkét oldalon sűrűn egymás után az apró cellák ajtói. Amint már említettem, Enyeden voltak koncentrálni a politikai elítéltek előkelőségei; egy idő múlva ezek közül is kiválasztották a legkiemelkedőbbeket. Abban a különös megtisztelő szerencsében volt részem, hogy engem is ezek közé soroltak és átvittek a zárkába. Már az átkísérés is külön ceremóniával járt. Ugyanis teljesen beteg szellem volt a fegyintézetben; senki sem bízott senkiben és mindenki félt mindenkitől. Így volt ez a tisztviselők között, meg a fegyőrök között is.

Egyenként kísérték mindnyájunkat a zárkába és az oda vezető úton a tisztviselők végezték a felügyeletet. Menetközben egy jóakaróm csak annyit súgott nekem: nincs semmi baj. A zárkában egy fegyőr felnyitott egy cellaajtót, oda betuszkolt és rám parancsolt, hogy vetkezzek le anyaszült meztelenre és kötözzem össze minden holmimat. Egy másik fegyőr behajított az ajtón egy darócból készült, csikos rab kabátocskát, egy nadrágot és egy kis kerek sapkát, aztán egy házi vászonból készült inget, egy gatyát és egy pár kapcát, meg egy pár bakancsot. Ezzel rám zárta az ajtót. Azután következett a másik kiszemelt, mindegyik külön egymagában és egyiknek sem volt fogalma még arról sem, hogy jobbra és balra kik a szomszédai.

A ruha kaliberével nem volt baj, mert a legkisebb is lötyögött rajtunk, hiszen csak csontvázak voltunk. Nagyobb baj volt a bakancsal; nekem 45-ös szám kell és

bedobtak egy aprót. Napokig csak a kapcámat tudtam lábaimra bogozni, amíg a fegyőr egy nagyot hozott nekem. Most már ki voltam stafírozva, csak a zsebkendő hiányzott nagyon, az nem szerepelt a kelengye leltárában.

Egy és fél évig éltem ilyen teljesen remeteéletet, még a fegyőrt sem láttam, sem az ételt osztogató szakácsot. Amikor reggel, délben és este hallottam ajtóm előtt a csebernek koppanását, máris oda kellett ugorjak és a csajkámat a cseber magasságában oda kellett tartanom; az ajtó csak egy arasznyira nyílt, ezen a kis nyíláson beérkezett a merőkanálnak a feje és belocsantotta tartalmát a csajkámba. A fegyőr és a szakács az ajtó mögött állott. Ugyanígy jutottam a napi ivóvizemhez is és ugyanígy történt a tineta kiürítése, amelyikért egy bűnöző nyújtotta be a karját. Egy és fél évig én sem láttam őket és ők sem engem. A világon minden relatív és minden rosszban van jó is.

Amíg tizenhatod magammal voltam egy cellában, addig állandóan pattanásig feszült volt a légkör, mindenki türelmetlen, ingerlékeny volt és kevésnek volt meg a szükséges önfegyelme. Abban a zsúfoltságban állandóak voltak a veszekedések. Az ember sohasem tudott a saját gondolataival foglalkozni, sohasem tudott koncentrálni. A zárkában, a tökéletes izoláltságom ideje alatt aztán bőségesen volt időm is, meg alkalmam is mindezekre. Sokat elgondolkoztam azon, hogy mi is a célja, az értelme az emberi életnek, különösen az ilyen életnek? Amióta az ember hadat izent az Istennek és semmi erkölcsi gátlás nem létezik? Hová fog ez vezetni? Hiszen az ember a természettől fogva társas lénynek van teremtve, de így kivetkőzött minden emberi mivoltából. Meddig megy ez? Sokat elszemlélődtem és teljes magányomban valahogy közelebb éreztem magam a jó Istenemhez, aki annyi

sokszor kimentett engem teljesen lehetetlen, teljesen reménytelen helyzetemből. Kimentett másfél év múlva a zárkából is, meg Nagyenyedből is.

1953. év telének vége felé kiválasztottak a rabok közül egy vagonra való csoportot és ismét rabszállító vagonban elszállítottak minket Bukarestbe, majd onnan tovább Vácarestbe, pár napi ottlét után Gencába. Ez nagy katonai tábor volt, melyet még az 1916. év őszén építettek a németek; gerendaváz bedeszkázva. Huszonhét hatalmas ilyen barakkból állott a tábor és pedig 24-ben mi, a fegyencek, minden barakkban 250 lakó. Egy ilyen barakk volt kórháznak berendezve, egy pedig konyhának és különböző raktáraknak és a 27. volt a nagy telep közepén a WC. Ennek azonban az oldaldeszkázatának jó részét eltűzelték a rabok úgy, hogy bár a WC a nagy létszám miatt úgyszólván állandóan teljes kapacitásban üzemben volt, de a sorosok jobbról és balról egymás mellett kuporogva úgy intézték ügyes-bajos dolgaikat, mintha kirakatban lennének. Ugyanis a WC török rendszerű volt és ülésről szó sincs. Ennél azonban nagyobb baj, hogy ez az egész nagy barakktábor nem volt kanalizálva, csak az udvar különböző részein voltak emésztőgödörök, amelyek hamar megteltek a nagy igénybevétel folytán. Ilyenkor aztán a „célpontjaink”, a lyukak is mind nemcsak hogy színültig megteltek a habarccsal, hanem az egész barakk alja, a betonlap is és innen körös-körül az udvarra is kifolyt. Ez a helyzet eltartott néha napokig, sőt még tovább is, mindaddig, amíg a közművektől nem jött egy speciális, szivattyús és tartályos autó, amelyik az emésztőgödörket mind kiszivattyúzta és a fekáliát elszállította. A táborunknak volt még egy specialitása, és pedig az a tömeg légy, amit ember el nem képzelhet. Azt hiszem nem milliókkal, hanem milliárdokkal kellett számolni. Ezek az egyes lakóbarakko-

kat is ellepték ugyan, de a fő vadászterületük a konyha és a WC volt. Amíg a moslékot az 50–60 literes csebrekkel – melyek sem deszkával, sem ruhával nem voltak letakarva – a konyhától a lakóbarakkokig hozták, minden csebernek tetején egy ujjnyi vastag réteg képződött a belefúadt legyektől. Amikor pedig a másik vadászterületükön az ember a guggoló gyakorlatot folytatta, akkor is olyan sűrű raj borított el minden takaratlan felületet és olyan közelharc indult ott meg különösen a centrum ellen, hogy az ember teljesen védtelen volt; valósággal belefúrták magukat a centrumba.

Ilyen egészségügyi rendszabályok mellett egészen természetes, hogy nálunk is felütötte fejét a vérhasjárvány. A nagy kórházbarakk hamarosan teljesen megtelt és bizony sűrűn szállították ki onnan az áldozatokat a végállomásra. Én sem kerültem el sorsomat, megkaptam a járványt, mely olyan súlyos volt, hogy nyolc-tíz nap múlva még vánszorogni is alig tudtam. Guggoló gyakorlataimból a magam erejével nem is bírtam felállani és ilyen helyzetben kellett maradjak mindaddig, amíg valaki rám nem talált és fel nem segített. Ha pedig senki sem jött, akkor kénytelen voltam letenyerezni a sokszor két-három ujjnyi mocsokba és úgy feltápáskodni. Akkor már kilencedik éve voltam különböző szanatóriumokban és egyikben sem tartottak hízóúrán.

Mikor aztán látták, hogy több a kettőnél – engem is átszállítottak a kórházbarakkba. Cseberből vederbe! – Egy orvos ugyan napjában kétszer is végigsétált közöttünk, de ettől eltekintve semmi gondozásban, ápolásban nem volt részünk. Egy kis leveles ágacskát adtak a kezembe, hogy azzal kergessem a számtalan legyet az arcomról. Még erre sem voltam képes, kiejtettem az ágacskát a kezemből és az arcomon maradt, míg el nem dobták a társaim. Ezt a

helyzetemet látva, néhány nap múlva összeszedtem minden erőmet és visszavánszorogtam az előbbeni barakkba, gondolván, hogy ott legalább a sorstársaim gondomat fogják viselni. Nem csalatkoztam, a társaim nagy szeretettel fogadtak, négy rabtársam vett kezelésbe, valamennyien orvosok: Osváth Lajos, Csutak Mihály és Dénes Gyuszi, mindnyájan kolozsváriak és Nicoara Szászrégenből. Különböző bélfertőtlenítő és egyéb gyógyszereket hoztak, a konyhából naponta rizsnyágot, azaz olyan meleg vizet kaptam, amiben a rizst megfőzték és az állapotom napról napra jobbra fordult, a mélyponton túljutottam. Amikor a legváltásosabb volt az állapotom, akkor szabadult onnan néhány sorstársam, így Adorján Gábor marosvásárhelyi, Kiss Bertti és Boros Jenő szatmári református lelkészek. Utóbbi kettő már a halálom hírét vitte. Szerencsére legközelebbi hozzátartozóim nem lettek erről értesítve. – Mikor aztán én is hazakerülhettem, többen ámulva konstatálták, hogy halottaimból feltámadtam.

Sokszor gondolok arra, hogy a több napig eltartó mélyponton, amikor alig voltam eszméletnél, akkor milyen nyugodt voltam, teljes megbékéléssel megbarátkoztam azzal a gondolattal, hogy most már hamarosan vége lesz minden földi szenvedésemnek.

Alighogy kitavaszkodott, egy bizottság szállt ki Genacába; csoportonként elővezettek minket, hosszú sorokba állítottak, háttal a bizottságnak. Pontosan úgy folyt le a szelektálás, mint ahogyan olyan sokszor végignéztem azt régen az országos marhavásárokon; elől ment a szakértő, egy nagy gyakorlattal rendelkező mészárosmester. Sorra minden ökörnek jó keményen megmarkolta a fenekét, amelyiknek érezte ott a húst, kövérséget, az megfelelt az exportcélra, míg amelyik nem felelt meg ennek a kondíciónak, az mustramarha volt, de olcsóbb áron megfelelt

belföldi fogyasztásra. A mi fenekünket is jó keményen megmarkolta a szakértő (nem tudhatom, hogy a gyakorlatát hol szerezte?). Amelyiket alkalmasnak találta mezei munkára, azt külön csoportba állította. Őszintén megvallom, hogy én csak mustramarha maradtam, de a szégyen nem az enyém, hanem a gazdáé, amelyiknek a jászlához voltam kötözve. Utána következett az életkor megállapítása; úgy látszik csak egy bizonyos életkorig volt rentábilis a „kiválasztottakat” mezei munkára vinni. A kort csak a törzslapjukról írták ki és nem a fogakról állapították meg, mint a lovaknak; utóbbi eljárás eredménytelen lett volna, legfeljebb csak az újoncoknál. Az obsitosoknál nemigen találtak volna fogakat, hiszen azok az ödéma és a skorbut folytán sorra mind kihullottak. Nekem is Enyeden, néhány évi otlét után, sorra elkezdtek mozogni, majd lógni a fogaim, a végén két ujjal szépen kihúztam őket és pedig vérzés nélkül és fájdalommentesen. Melegen ajánlom ezt a módszert mindazoknak, akik félnek a foghúzástól.

A kiválasztottakat hamarosan elszállították különböző állami gazdaságba „nyaralni”, minket, a mustrákat pedig visszavittek Vacarestiba, pár nap múlva onnan Bukarestbe, majd dubával (zárt, ablak nélküli rabszállító autó) ismeretlen helyre. Napok múlva tudtam meg, hogy Pitestiben vagyunk. Ott aztán egy évig nem láttam napot. Ottani ágyastársam, egy rendkívül értelmes, Csíkdelnőről való székely kiscgazda volt, aki igen kellemes társamnak bizonyult. Pitestiben is telt ház volt, és így a 70 cm széles vaságyakon kettenként háltunk. Ez nekem nem volt újdonság, mert Enyeden évekig így háltunk, sokszor igen rossz természetű ágyastársakkal.

Pitestiben is sűrűn voltak éjszakai szórakoztatásaink, itt már rafináltabb, bővített kiadásban. Éjfél után első álunkból felriasztottak minket és mindenünket hátra-

hagyva, mezítláb és ruházat nélkül kituszkoltak a hideg betonos folyosóra. Úgy éreztük magunkat, mint Ádám a Paradicsomban, csak még a fügefalevél hiányzott. A ki-rendelt fegyőröknek egy csoportja a cellákban intézte a perkvizíciót, azaz ruházatunkat, ágyneműnket és minden holminkat halomra hajigálta, míg egy másik csoport ezen idő alatt a folyosón végezte a testi motozást. A folyosón véges-végig, sűrűn egymás mellett álltunk sorfalat és a két szélsőtől megkezdve, a hosszú sorfal közepe felé haladva indult meg a motozás. A sorra kerülő rab ki kellett tátsa a száját, a fegyőr a maszatos mancsával megfogta a nyelvét, azt a lehetőség legszélsőbb határáig kihúzta, jobbra-balra rángatta, majd felfelé fordította. Ilyenképpen győződött meg arról, hogy nincs-e a rab pofazacskójában, vagy a nyelve alatt eldugva arany, vagy legalábbis egy atombomba. Amikor ezzel végeztek, a rab hátraarcot kellett csináljon, terpeszállásban előre felé le kellett hajolnia olyan mélyen, hogy a kéz ujjai érintsék a lábujjait. Ekkor megint a fegyőr jutott szerephez, elkezdődött a kutatás a másik rejtekhelyen. Ez a művelet éppen úgy folyt le, mint ahogy a jó gazdasszony szokta reggelenként, szabadjára eresztés előtt a tyúkjait megvizsgálni, hogy vajon tojós-e vagy sem? Nem találtak ott elrejtve sem aranyat, sem atombombát, szóval egyikünk sem volt tojós, de a jó gazdasszony ennek dacára sem eresztett szabadjára egyet sem közülünk. Mi azonban vegyes érzelmekkel gondoltunk a fegyőr mocskos kezére, meg az előttünk soros rabtársunk tojókájára, amikor közvetlen utána a mi szájunk került sorra. Sic transit gloria mundi.⁴⁴

Az én szabadulásom mégiscsak itt következett be, de jóval később. Ebből az „Infernó”-ból jöhöttem haza 1952. év március hó végén.

Ott-tartózkodásom egész ideje alatt egyetlenegyszer

sem voltam szabad levegőn, napot sohasem láttam. Úgy gondolom, hogy ott nem is volt a rabok részére a szokásos sétahely, én legalábbis sohasem hallottam ennek létezéséről.

Lassan bár, de eltelt ez az utolsó év is. 1954. év március 23-án este már túlestünk a szűkös vacsorán és az esti számbavételen, amikor ismét nyílt az ajtó és a fegyőr reám mutatva annyit mondott: „feti bagaj” (készítsd a csomagodat). Nem sok elkészítenivalóm volt. Érzékeny búcsút vettem Szakácstól, az ágyastársamtól, meg a többi sorstársamtól és máris indultam. Egy irodába vezettek, ahol már három másik rab várakozott. Ott páronként vasra vertek bennünket, az én párom egy olténiai cigányképű gavallér volt, a kinézése szerint betörő vagy rablógyilkos lehetett. Mindenesetre nem valami bizalmat keltő megjelenésű volt. A bilincs egy kb. 8 cm széles, csuklóra nyíló vas karperec volt, melyet szorosan a jobb csuklómra helyeztek, a társam ugyanilyent kapott a bal csuklójára, a két bilincset mereven összetartva egy 50 cm-es vaspálca. A másik kettőt ugyanígy készítették útra. Az én karperecem olyan szoros volt, hogy valahányszor a társam megmozdította a bal karját, a jobb csuklóm csontjai valósággal ropogtak. Szörnyen kínos volt. Fegyveres őrök kísérték négyünket a város egyik szélétől a másikig, majd betuszkoltak egy irodába, ott leszedték rólunk a bilincset és egyenként beszólitottak a belső szobába, ott hosszú jegyzőkönyvet vettek fel, melybe születésünktől fogva életünknek minden mozzanatát be kellett diktálnunk. A végén megkérdezték tőlem, hogy most hová megyek? A válasz az volt, hogy ahová visznek, eddig tizenkét helyen voltam, most megyek a tizenharmadikba. Csak akkor mondták meg nekem, hogy szabad vagyok. Megkérdeztem, hogy akkor miért vertek bilincsbe? Gúnyos

po fával, cinikusan válaszolták: Azért, hogy próbáld meg ezt is. (Csak azt nem tették hozzá, hogy „büdös kutya”, de a hangsúlyban és a kaján mimikában ez is benne volt.) Kaptam egy elbocsátó lapot, 10 deka gyümölcsíz és egy negyedkiló kenyeret. Megkérdezték még, hogy – ha vasúton kell menjek – hová állítsák ki az igazolványt? Most voltam csak a legjobban megakadva, hiszen öt év óta semmit sem tudtam a családomról és ők sem rólam, egyik sem tudta a másíkról, hogy egyáltalában életben van-e még vagy sem? Én kilenc évvel ezelőtt Kolozsvárt hagytam őket, gondoltam, onnan kell megindítsam a nyomozást utánuk, tehát oda kértem a jegyet. Sokáig böngésztek a menetrendet és kisütötték, hogy oda nem adhatnak, mert ez meghaladja azt a távolságot, ameddig adniuk szabad. Erre megkértem, hogy teleljenek ki itt engem, mert ruha, élelem és pénz nélkül nem indulhatok neki egy ilyen hosszú útnak. Pitestin senkit sem ismertem, a városon és környékén akkor még egyméteres hó volt. A hónap közepén egy hétig éjjel-nappal megszakítás nélkül olyan sűrűn havazott, hogy ha az ember az ablakon kitekintett, csak egy vastag szürke függönyt látott; a cellákban nappal is teljes sötétség volt.

Az örök és a tisztviselők valamit pusmogtak egymással és aztán mégis kiállították Kolozsvárig a személyvonatra, harmadik osztályra szóló ingyen utazási igazolványt és utamra bocsátottak az állomás felé. Oda megérkezve, a nagy csarnokot dugig tömve találtam várakozó atyafiakkal, olyan szorosan feküdtek egymás mellett, mint a szebeni juhászoknak a nyája a pihenő helyükön, mindegyiknek a feje alatt az átalvetője. Alig tudtam a jegypénztár ablakáig átküzdeni magamat. Ott újabb meglepetés – személyvonatot csak reggel kapok; egy félóra múlva lesz ugyan gyorsvonat, mellyel elmehetnék Piatra-Oltig és

onnan van összeköttetés Szeben felé, de az igazolványom gyorsvonatra nem érvényes, arra különbözetet kell ráfizessek. De miből? Nemcsak pénzem, hanem még üres pénztárcám sincs. Már éppen visszatornáztam magamat a nagy csarnokba, hogy egy kis vackot hódítsak magamnak, ahol a reggelt bevárjam és ekkor ismét csak a Gondviselő csodája – magyar szóra lettem figyelmes. Az alvó atyafiakon keresztül lépegetve odamentem, három Udvarhely megyei kiscgazda falatozott ott a tarisznyájából. Rájuk köszöntöttem és megmondtam a nevemet; hogy honnan jövök, azt úgyis mindjárt kitalálták a kinézésemből, a rajtam lógó rongyokból. Engem is megvacsoráztattak, majd megkérdezték, hogy hová igyekszem? Kolozsvárra – mondanám –, de reggelig itt kell várakozzak, mert nincs pénzem, hogy a gyorsvonati díjkülönbözetet megfizessem. Mindjárt elkérték az igazolványomat és befizették a kért összeget. Még annyi időm volt, hogy a címüket felírjam, aminek alapján a hitelezett néhány lejt otthonról mindjárt megküldhessem és máris befutott a gyorsvonat. Megköszöntem kedvességüket és vígan robogtam Piatra-Oltig. Onnan már lényegesen lassabban haladtam tovább Szebenig, ott várakozás és átszállás Kiskapusig, majd újabb várakozás és átszállás Tövisig, hová reggel kilenc órakor érkeztem. Kolozsvárra személyvonatom csak délután háromkor volt, de újabb gondviselői segítség: már a peronon szaladva jött felém egy fiatal román suhanc, a nyakamba ugrott és így üdvözölt. Nagyenyedről ismertük egymást, de ott ő a „kiválasztottak” közül „drept comun” volt, szóval betörő, vagy zsebmetsző, kit – mint visszatérő bűnözőt – hosszú időre ítéltek, de rövidesen amnesztiát kapott és most szabadult. Mikor megmondtam neki, hogy honnan jövök, mindjárt elszaladt a restibe és onnan hozott nekem húsz deka felvágottat, egy veknit

és két deci vodkát. Ezzel aztán be voltam biztosítva egész napra.

Kolozsvárra este fél nyolckor érkeztem, gyalog vánszorgtam befelé, de olyan gyenge voltam, hogy minden második ház lépcsőjére le kellett ülnöm pihenni. Másfél órát tartott, míg a Fő térre értem. Hozzátartozóimat – életem párját és legkisebbik leányomat – kilenc évvel ezelőtt a Farkas utca 8 sz. alatt hagytam albérleti szobában, tehát leelőször odamentem szerencsét próbálni. Előbbit ugyanott meg is találtam, de a leányom időközben férjhez ment és elköltözött, azonban helyette ott találtam egy idősebb, idegen nőt. Az albérleti szobámba a főbérelőknél, két középkorú özvegyasszonyon keresztül kellett közlekednem és nálam ugyancsak két nő – tiszta hárem –, jaj, csak ne lettem volna olyan szörnyen gyenge! Így laktunk ötösben három és fél évig.

Itthon csak egy hétig pihentem, nem akartam ingyenélő lenni. Először „maszek” munkát kerestem, gyümölcskertész lettem; akkor a kisebb gyümölcsösök még magántulajdonban voltak. A nagy csendességben, nyugalomban és felséges, tiszta levegőn úgy megerősödtem, hogy a hónap végén már vígan légtornásztam a legmagasabb fákon is. Ezt azonban csak előgyakorlatnak tekintettem, mert ezt nem számították volna bele a nyugdíj éveimbe; noha én már magyar nyugdíjas voltam 1944. év november hó 1. óta és engem a román állam a békekötés időpontjától kezdve azonnal át kellett volna vegyen – ha akkor ide optálhattam volna –, mint román nyugdíjast. Ettől a jogomtól egyszerűen el lettem ütve.

Hazaérkezésemtől kezdve mindenfelé azt a hivatalos álláspontot hallottam híresztelni, hogy mindenkit a felkészültségének megfelelő helyre kell tenni. Ennek ellenére jogvégzettséggel, két doktori diplomával és a gazdasági

főiskolán nyert elméleti és gyakorlati ismereteimmel – bárhol is kopogtattam ennek megfelelő állásért – mindig csak azt a választ kaptam: „numai munca de jos” – csak a legalsóbbrendű fizikai munkára.

Ettől sem rettentem vissza és május hó 1-jén beálltam az akkori „Aventul”-hoz, a rakodómunkások csoportjába. Ettől kezdve, a munkakönyvem tanúsága szerint megszakítás nélkül, különböző beosztásokban dolgoztam, mint segédmunkás, egészen 1963. év december hó 31-ig. A rakodómunkások csoportjából egy idő múlva átkerültem a Honvéd utcai „Triumpf” autógyertya gyárba; ezt a gyárat még a húszas évek elején gróf Teleki Árvéd építtette, illetőleg alapította. Őneki Brassóban, Vízakna közelében volt igen tekintélyes mezőgazdasági birtoka, melyet mintaszerűen vezetett, állandóan meghozatta úgy bel- valamint külföldről is a legkülönbözőbb szakkönyveket, meg minden nevesebb gépgyárnak árjegyzékeit is. Amelyik új mezőgazdasági gépet megfelelőnek talált, azokat mindjárt meg is rendelte, úgy, hogy valóságos gépkiallításokat rendezhetett volna bárhol.

Ez volt a helyzet egészen az első világháború végéig, illetve az ezt követő impériumváltozásig. A húszas évek elején a birtoknak legnagyobb részét kisajátították, a meghagyott kis részen fölöslegessé vált ez a rengeteg élő és holt felszerelés, így a jószágállomány legnagyobb részét, meg a terménykészleteket értékesítette és a befolyt pénzből, meg a nagy gazdaság feleslegessé vált forgótőkéjéből Kolozsvárt, a Honvéd utcában két, egymás mellett levő házastelket vásárolt, ott gépjavító műhelyt létesített, azzal az elgondolással, hogy a rengeteg mezőgazdasági gépet itt mind felújítja és úgy értékesíti. Közben másoknak a különböző gépeit is elvállalja javításra. Az üzem nagyon szépen prosperált, úgy, hogy állandóan bővíteni kellett

azt. Sok szakmunkást foglalkoztatott, de az egész vállalat vezetésénél az ő jobb keze az Erik nevű fia volt, egy kiváló felkészültségű, szorgalmas, fáradhatatlan fiatalember. Mikor már legszebben üzemelt a gyár – Teleki Árvédot egymás után két szerencsétlenség érte: Eriknek kabátját elkapta egy közlőműnek (transzmisszió) a főszíja, felrántotta a csarnok mennyezetéig, honnan – több méter magasságból – a betonpadlóra lezuhant és szörnyethalt. Hamarosan bekövetkezett a gyárak államosítása és Teleki az utolsó megélhetési lehetőségét is elvesztette.

Az államosítás után ebből a gépjavító üzemből hamarosan autógyertya gyár lett „Triumpf” név alatt. Ide kerültem én is, mint szakképesítés nélküli munkás. A gyárnak több osztálya volt, mert autógyertyán kívül gyártott még acélkorcsolyát, autóhoz szükséges zsírozó pumpát és még más egyebeket is. Engem a korcsolya osztályhoz osztottak be, ahol a korcsolyának egyes alkatrészeit kellett különböző gépeken készítenem. A nikkelezett acélkorcsolyák igen jól néztek ki, de sok reklamáció volt értük, mert a talpuk könnyen elgörbült, rossz minőségű acélt kaptunk hozzá, amely nem volt versenyképes a svéd acéllal, így a kereskedelemtől sok árut visszadobtak. Ezért, egy idő múlva, a korcsolyagyártást be is szüntették és én átkerültem a zsírozópumpa-osztályra; ott megint más gépeken kellett a különböző alkatrészeket elkészíteni. Gyártottam szédületes gyorsan forgó orsón különböző dimenziójú acélrugókat, továbbá zsírozófejeket, hüvelyeket, dugókat és más alkatrészeket; aztán dolgoztam köszörű és csiszoló gépeken is.

Egy gépnél csaknem pórul jártam; odatettek a nagyprés mellé dolgozni: az egy vassínekből szerkesztett, hatalmas váz, mely a nagycsarnok mennyezetéig nyúlt fel. A váz belsejében alul egy hatalmas vastömb volt beépít-

ve. Ezen a tömbön volt elhelyezve az ötszáz kilogrammos acéltuskó, melyet egy gép hajtotta láncos csigasor vontatott fel a váz tetejéig. A váz alján, elöl volt egy kis ajtó, mint a sütökemencéknél, ezen kellett a présemelő alkatrészeket egy kis csipesszel, vagy puszta kézzel a vastömbön elhelyezni. Amikor ez megtörtént, egy pedált kellett lábbal megnyomni, mire az acéltuskó szabaddá vált és lezuhant a préselendő tárgyra. Napokon keresztül kifogástalanul dolgoztam ezen a gépen, de egy alkalommal, éppen amikor az alkatrészt benyújtottam a helyére – felettem egy pattanást hallottam – ösztönösen kirántottam a karomat és a következő pillanatban irtózatos robajjal lezuhant az acéltuskó. Ha nem lett volna jó a reflexem, úgy most jobb kar nélkül sétálhatnék.

A vizsgálaton kiderült, hogy a hosszas használat folytán elkopott, megvékonyodott az a hatalmas kampó, mely az ötszáz kilós tuskót tartotta; éppen abban a pillanatban tört el, amikor súlyos szerencsétlenséget okozhatott volna.

Szerencsémre ezt megúsztam, de röviddel ezután mégis elért egy üzemi baleset, ismét a saját hibámon kívül. A gyár munkásai a munkaidő utolsó félórájában össze kellett szedjék a napi teljesítményüket és talicskával be kellett szállítsák a raktárba, hol a raktárnok darabszámra és minőség tekintetében át kellett mindent vizsgálgjon, a selejtet visszadobta, míg a kifogástalant a helyére elrakta és a munkás könyvecskéjébe beírta. Ez elég hosszadalmas procedúra volt, és éppen ezért nap mint nap vad hajsza indult meg a rendelkezésre álló talicskákért és a raktárban az elsőségért.

A munkacsarnok és a raktár között egy elválasztó fal volt egy ajtóval és annak szokatlanul magas küszöbével. A küszöbnek mindkét oldalán egy-egy 20 cm széles, rövid

deszkadarab volt lefektetve, hogy a talicskával az anyagot lehessen ide-oda szállítani. Ezek a deszkák nem voltak lerögzítve szeggel, csavarral, vagy kapoccsal és így nagyon labilisak voltak. Egy napon nem jutott nekem talicska és a napi munkám végeztével két kézzel vittem a nehéz vasakkal megrakott ládát a raktárba. Az ajtóban, a nagy súly alatt, megbillent az egyik ominózus deszka, én – egyensúlyomat elvesztve – elterültem a betonpadlóra és a nehéz láda reám zuhant; sok zúzódás ért és jobb kezemnek egyik ujja eltört. A gyárban elsősegélyben részesítettek, majd az ortopéd kórházba szállítottak röntgenre. Egy hónapig kellett odajárnom naponta kezelésre és gyógytornára, de azon az ujjamon csak álizület képződött és azóta sem tudom használni semmire, csak dísznek hordom azt.

Ezen baleset után beosztottak raktárnoknak a félkész-áru-raktárba.

Ezeket az eseteket csak azért soroltam fel, hogy ezekkel is rámutassak arra, hogy abban az időben, annál a gyárnál rendkívül felelőtlenül és felületesen kezelték a munkásvédelmi rendszabályokat, noha éppen ott kellett volna okuknak a Teleki Erik tragikus esetén.

Merem remélni, hogy azóta ott is sokat javulhatott ebben a tekintetben a helyzet.

Az állami vállalatnál 8 óra volt a munkaidő, de gyakran volt túlórázás, így a menet-jövetellel együtt átlagosan 9-10 órát dolgoztam ott, nehéz fizikai munkát. Ezután jött még a maszkek munkám sötét estig. Akkor már hatvanhat éves voltam, de muszáj volt bírni, ha élni akartam. Ezt az ütemet kellett tartanom tíz éven át, hetvenhat éves koromig és ezzel párhuzamosan konokul harcoltam egy szerény, de emberi lakásért és másik vonalon még külön a szerzett jogaimért, illetőleg a nyugdíjaimért.

Amikor a „termelésbe” mentem dolgozni, a munkatársaim mind faluról bejött fiatal legények voltak. Egy-két napig állandóan figyelemmel kísérték a munkámat, a harmadik napon az egyik ezt mondta nekem: „Béla bácsi, maga nem jól dolgozik.” Szörnyen megijedtem, mert azt hittem, hogy nem tartanak elég lelkiismeretes munkásnak és kiadják az utamat. Aztán meg akart tanítani, hogy az államnál hogyan kell dolgozni. Minél többet lopni a napot, csak akkor mozogni, ha valaki fejes jön és csak azt várni, hogy teljen a nyolc óra. Még hozzátette, hogyha így hajtom magam, pár nap alatt ki fogok dőlni, pedig holnap is be kell jönni, holnapután is és azután is. Ugyanezt a lelkiismeretlen naplopást figyeltem meg tíz éven keresztül valamennyi munkahelyemen és – amint hallom – ugyanígy megy ez a mezőgazdasági termelésben is.

Aki egy életen keresztül megszokta a becsületes munkát, azt öreg korára már nem lehetett megrontani és éppen ezért becsültek meg mindenütt, ezért tartottak vissza a munka mezején hetvenhat éves koromig és ezért kaptam minden káderestől olyan bizonyítványt, amiért sohasem kell magamat szégyellnem. Jól tudtam, hogy mindenütt van a káderesnek besúgója, de ezektől sohasem kellett rettegnem, mert nem szolgáltattam rá okot.

Hosszan eltartó kényszerű távollétem után végre hazaérkezve, hamarosan észrevettem, hogy a régi, legjobb ismerőseimnek és barátaimnak némelyike bizonyos tartózkodó magatartással vannak irányomban. Egyikük sem tett ugyan semmi célzást, vagy megjegyzést erre nézve és így könnyen lehetséges, hogy nálam csak megérvényesítés volt az. Magamban sokat töprengtem ezen és sehogyan sem tudtam megérteni, hogy mi lehet ennek a tartózkodásnak az oka, hiszen mindnyájan jól tudhatták, hogy én a meghurcoltatásomra semmi okot nem szolgáltattam, hogy

égbekiáltó igazságtalanság történt velem. Egy idő múlva megkérdeztem egyik igen-igen jó, régi ismerősömtől, hogy vajon van-e valami alapja ennek a megérzésemnek? Erre őszintén azt a választ kaptam, hogy igen is van, hiszen én hosszas távollétem után most egy teljesen új, más világba cseppentem ide, mint amilyent annak idején itt hátrahagytam, így fogalmam sem lehet a jelenlegi helyzetről. Tudomásomra kell adnia, hogy itt most mindenki állandó megfigyelés alatt van, elsősorban természetesen azok, akik az utóbbi időkben más vidékről jöttek ide, vagy akik büntetve voltak, továbbá mindazok, akik az ilyen személyekkel bármilyen kapcsolatban vannak. Mindenki félti a bőrét, ezért ne vegyem rossz néven, hogyha egyesek túl óvatosak és elővigyázatosak.

Ezt a magyarázatot természetesen megértettem és elfogadtam és egyrészt azért, hogy senkinek rossz perceket ne okozzak, másrészt azért, mert engem is szörnyen feszélyezett ez a kényszerű lakásom idegen személyekkel, hamarosan, még azon a tavaszon egymagamban kiköltözök a Békásnak egy deszkaodójába, amelyik olyan gyümölcsösben volt, melyet én gondoztam.

Onnan kellett naponta, virradat előtt bejárjak az igen távoli munkahelyemre; a nyolc órai munkaidőm után gyorsan még megebédeltem a kázinban, azután beszerkeztem a vacsorára és reggelire valókat, ezekkel kísétáltam a Békásba és ott tovább dolgoztam, mint gyümölcskertész „vakulásig”.

Ez a munkautem persze fárasztó volt, de nagy úr a muszáj! Nagyobb baj volt azonban az, hogy a kázinoszt – bár kiadós volt – de távolról sem lehetett azt diétásnak nevezni. Ennek következtében egy idő múlva attól vastagbélhurutot kaptam, mely krónikussá vált, évekig vesződttem vele. A gencsai súlyos vérhasom után valami gyomor-

gyengeséget hoztam magammal és ez sok komplikációt okozott.

A megerőltető munkám után nagyon jól pihentem és jól éreztem magam abban a deszkabódében, melynek egyedüli berendezése egy deszkából házilag összetákolt ágy, egy asztal, egy lóca és a mosdótál részére egy zsámoly. A szekrényt néhány szeg helyettesítette. A tökéletes csend, felséges levegő és békesség igen nagy hasznára volt felzaklatott lelkemnek.

Így telt el a tavasz, a nyár és az ősz, de novembertől kezdve már annyira lehültek az éjszakák, hogy este későig bármennyit is raktam a tüzet az apró vaskályhában – éjféltkor már vacogtam és reggelre rendszerint befagyott a víz a mosdótálamban. November végén kénytelen voltam visszatérni a Farkas utcai lakásomba.

Ez utóbbinak a jogi helyzete a következő volt: 1945. év augusztus hó végén, amikor hat hónapi vizsgálati fogság után a főügyész szabadlábra bocsátott, mindjárt lakás után néztem. Albérletbe vettem két nőnek (anya és leánya) két szobából, előszobából és fürdőszobából álló lakásából az egyik szobát. Természetesen odajött lakni feleségem és kiskorú leányom is. Én, mint albérlő, függő helyzetben voltam a főbérlőktől, kik tisztában voltak azzal, hogy a nekem albérletbe adott szobába csak rajtuk keresztül juthatunk be, hiszen oda más bejárati ajtó nem létezett. 1946. év telének végén onnan vittek el engem és 1954. év március hó végén oda térhettem csak vissza. Időközben a jogi helyzet teljesen megváltozott, mert azt a házat „államosították”, azaz előbbeni jogos tulajdonosától minden kártalanítás nélkül elkönfiskálták. A benne talált lakóknak a hatóság külön-külön hivatalos lakásbont adott. Így az előbbeni főbérlők automatikusan megszűntek továbbra is főbérlők lenni. Egy állami háznak éppen olyan

lakói lettek, mint mi. Ők külön bont kaptak egy szobakonyha, fürdőszobára, míg az enyémekek ugyancsak külön bont egy szobára, plusz konyha és fürdőszoba használatra. Közöttünk ettől a hatósági intézkedéstől kezdve semmiféle függő viszony nem volt. Minden átjáró szobának lakói, az átjárások okozta alkalmatlankodásért tekintélyes bérkedvezményben részesültek, ezt persze megkapták ők is. Ez volt a jogi helyzet, amikor én hazaérkeztem. Úgy én, valamint az enyémekek is a legnagyobb tapintattal viselkedtünk, bár én, foglalatosságom folytán, a napnak legkülönbözőbb szakaiban kellett rajtuk átjárjak, hiszen rendszerint két, de gyakran három műszakban dolgoztam az államnál és ezenkívül a gyümölcsösökben is.

A Békásban több gyümölcsöst gondoztam úgyszintén a Brétfüben, a Dónáth úton végig, a Házsongárd és Csillagvizsgáló táján. Az évi szabadságomat is rendszerint a kertészet főidényében vettem ki, amikor hajnaltól estig egyfolytában dolgozhattam. Néhány évig tartott ez így, azután az összes gyümölcsöskerteket elvette az állam. Azután csak a város belterületen lévő kis házi kertjeinek néhány gyümölcsfája maradt. Azokban az időkben nagy hasznát vettem annak, hogy az első világháború előtt a kolozsmonostori mezőgazdasági főiskolán minden ilyen munkát elsajátítottam. Ott a szőlészeti, borászati és gyümölcskertészeti szaktanárom az alapos felkészültségű Ritter volt, kinek minden előadását nagy figyelemmel kísérem és a gyakorlati részt is. Ezért még a legelhanyagoltabb, elvadult, elöregedett gyümölcsösöket is elvállaltam; könnyen ment az öreg fák fiatalítása, koronaalakítás és minden egyéb szakmunka. Nagy öröömre mindenütt meg voltak elégedve a munkámmal és nekem is igen jól fogott ez a kis mellékkereset, hiszen az inkadrálásom csak éhbérnek volt mondható.

Időközben egyik kérést a másik után adtam be a lakáshivatalhoz – egy szoba-konyhás lakást kérve. Mindig csakis olyan lakásokra adtam be a kéréseimet, amelyekről tudtam, hogy rövidesen kiürülnek, mert a lakójuk megkapta a kitelepülési engedélyt és már csomagol. Következtesen és mindig elutasító választ kaptam, azzal az indokolással, hogy a kért lakás nem diszponibilis. A lakó két-három nap múlva kivándorolt és az általam kért lakást még azon nap megkapta olyan valaki, aki szerencsésebb csillag alatt született. Három és fél évig tartott ez a szélmalomharc és akkor sikerült – a lakáshivatal kihagyásával – egy magántulajdonban levő ház egyik lakójával lakást cserélnem. Kaptam egy szép nagy, egészséges szobát.

Sajnos ez a helyzet csak három évig tartott, mert az Olimposzon úgy határoztak, hogy a szép nagy házat elbontják. Olyan masszív volt a ház, hogy évszázadokig elállhatott volna és akár több emeletet is megbírt volna. Most már a lakáshivatal tartozott a ház valamennyi lakójának eddigi lakásának megfelelő lakást kiutalni. Nekem kiutáltak egy „kormánybiztosi rezidenciát” és ebben lakunk immár 13. éve. Talán még kitart addig, amíg mi élünk és nem hull a fejünkre, de 85 éves korban, 80 éves, szívinfarktusos feleséggel már nem vállalkozhatom egy újabb költözködéssre. Akik messzebb tájakról érkezve minket itt felkerestek, a legnagyobb megbotrányozással konstatálták ezt a helyzetünket, de erre is megint csak azt mondhatom, hogy a földön minden relatív. Így például Diogenész, a híres görög filozófus, élete második felében egy hordóban húzta meg magát, télen-nyáron ott lakott. Igaz ugyan, hogy ahol ő élt, ott enyhébbek voltak a telek, mint itt nálunk Erdélyben. Aki meg ezt a „lakást” nekünk kiutalta, az bizonyára még ezt is túlságosan fényűzőnek tartotta a mi részünkre, mert hiszen minden csak relatív!

1963 decemberében kértem a munkaviszony megszakítását, mert csaknem teljes tíz évig tartó küzdelem után, 1964. év január hó 1-jétől kezdve fizetni kezdték a nyugdíjamat.

Ennyi időre és harcra volt szükség ahhoz, hogy hozzájussak a szerzett jogaimnak elismertetéséhez, ahhoz, amit 1946. év tavaszán, a békediktátum folytán automatikusan, azonnal meg kellett volna kapnom. Amint a mellékelt hivatalos okmány igazolja, havi 208 lej munkadíjjal lettem „inkadrálva”.

Ez természetesen távolról sem volt elégséges kettőnknek a lehető legszerényebb megélhetésünkre sem, így kénytelen voltam a hivatalos munkám után még magánosoknál külön ténykedést is vállalni.

Akikkel börtönkarrieremet 1945. év márciusában elkezdtem, azoknak csak kicsi százalékra térhetett haza; bő aratást végzett közöttünk a kiütéses tifusz, majd a vérhasjárvány, de legfőképpen a szubalimentáció és ennek minden káros következménye, így az ödéma, a skorbut és más egyebek. Öngyilkossági esetek is előfordultak; amíg volt mivel – addig az ereiket felvágták; miután minden vágószerszámot elkoboztak, azután fehérenemű darabjaikkal felakasztották magukat az ablakok vasrácsaira. Akik pesszimisták, desperádók, vagy kishitűek voltak, azok rendre mind elhullottak.

Nekem nagy szerencsém volt az, hogy sohasem voltam dohányos és ameddig még kaphattunk csomagot és abban cigarettát is, addig azzal mindig turtojt vettem a dohányzó társaimtól. Segített sokat az is, hogy erős fizikumom és önfegyelmem volt és hogy minden munkaalkalmat megragadtam ahhoz, hogy a szabadban dolgozhassak. Amíg kertészkedtem, még a cigányok privilégiumát

Bethlen Béla

is végeztem: a pöcegödör kihordását. És mindenek felett két nagy H-betű hozott haza: a Hit és a Humor. Sohasem lógattam az orromat és sohasem adtam fel a reménykedésemet.

Mindezekben, amiket itt előadtam, semmit sem túloztam, semmit sem nagyítottam, a hatás kedvéért semmit hozzá nem toldottam, sőt ellenkezőleg – számítva a számolandókkal – mindig erős hangfogót használtam.

Immár nekem is számolnom kell azzal, hogy holnap vagy holnapután én is oda kell járuljak a Gondviselő Édesatyám színe elé és ha felteszi nekem is a három kérdést:

Tudtál-e szenvedni?

Tudtál-e lemondani?

Tudtál-e szolgálni?

– úgy érzem, hogy akkor, alázattal bár, de nyugodt lélekkel és határozott hangon így válaszolhatok: jó Uram – tudtam, de azt is jól tudtam, hogy mindeneknek elhordozására Te adtál nekem elegendő erőt és én ezt sohasem fogom Neked eléggé meghálálhatni.

Egy régi, jól ismert közmondás szerint: „jó tettért jót várj”. Egy hosszú életen át szerzett ezernyi keserves tapasztalat után én ezt a közmondást a következőképpen változtatnám meg: „Jó tettért senkitől semmit se várj és örülj annak, ha érette nem rúgnak beléd.”

Mindennek dacára erős a hitem abban, hogy mindenki megkapja a jótettéért a várt jót, éspedig ki-ki az ő érdeme szerint. De nem itt a földi életben, hanem majdan az örökkévalóságban.

ÁMEN

Visszaemlékezéseimnek végére érve ki kell hangsúlyoznom azt, hogy ameddig felelősségteljes, vezető pozíciót töltöttem be, addig ízig-vérig a nagy közösséget – akkori hazámat – szolgáltam, ezt természetesen kötelességemnek tartottam, de soha, egyetlen pillanatra sem feledkeztem meg arról az adottságról, hogy abban a két vármegyében, amelyekben én voltam a kormánynak reprezentánsa, a lakosságnak túlnyomó többsége bár magyar állampolgár, de nem magyar anyanyelvű volt.

A kutató feladata a történelmi igazság felderítése. Hogy munkája eredményes, illetve tárgyilagos legyen, ahhoz szükséges, hogy az eseményeket az időknek távlatából vizsgálja, de szükséges az is, hogy minél több anyagot összehordjon és összevessen, és hogy ezen adatok olyan, szavahihető személyektől származzanak, akik maguk is átélték az egyes eseményeket.

Az abszolút igazságot egyik kutató sem tudja teljesen elérni, legfeljebb azt megközelíteni, mert ő sem tudja magát tökéletesen függetleníteni a saját, egyéni megérzésétől, meglátásától, de legfőképpen nem tudja magát függetleníteni a politikától, ez pedig állandó mozgásban van; némelykor előre látó, bölcs evolúció, máskor pedig robbanó revolúció útján, mely utóbbi esetben rendszerint a felbecsülhetetlen és egyenesen pótolhatatlan értékeknek tömkelegei kallódnak el, mennek veszendőbe, semmisülnek meg.

A történelem nem tud felmutatni egyetlen olyan esz-

mei mozgalmat, politikai irányzatot, amelyik állandósult volna mind az időknek végezetéig.

Rendszerint mindig csak a hatalom pillanatnyi birtokosai ámitják önmagukat azzal, hogy a hatalmuk örökké való.

Arra viszont a történelem számtalan esetet ismer, hogy akit tegnap hozsannával fogadtak, azt ma – valamiképpen – keresztre feszítik és holnap talán már rehabilitálják.

A történelemkutató számtalan apró részecskéből állítja össze munkáját; örvendenék, hogyha ehhez magam is szolgáltatni tudnék néhány mozaik darabocskát.

FÜGGELÉK

JEGYZETEK

Bevezető

- 1 Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. 1927. 177–315. old.
- 2 Uo. 562. old.
- 3 Magyarországi Gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Bp., 1911. 460., 709., 712., 714. és 755. old.
- 4 Lukinich: i. m. 560 old. és Bethlen Béla: Visszaemlékezéseim. Kézirat a Magyarságkutató Csoport Archívumában. (Lelt. sz.: 220/1986.)
- 5 Uo. 9. old.
- 6 Uo. 8–9. old.
- 7 Uo. I. rész. 57–58. old.
- 8 Koronázási Album. Bp., 1917. 76–77. old.
- 9 Bethlen: i. m. I. rész. 15–16. old.
- 10 Uo. 3. old.
- 11 Martin Ferencné, Bethlen Klára szóbeli közlése.
- 12 Lukinich: i. m. 562. old.
- 13 Martin Ferencné, Bethlen Klára szóbeli közlése.
- 14 Balogh Edgár: Szolgálatban. Bukarest, 1978. 365. old.
- 15 Csögör Lajos: Emlékezés és dokumentumok a kolozsvári Magyar Egyetem szervezéséről. Kézirat a Magyarságkutató Csoport Archívumában. 3. old. (Lelt. sz.: 462/1987)
- 16 Beke György: Búvópatakok. Bukarest, 1980. 160. old.
- 17 Uo. 159–160. old.

Bethlen Béla visszaemlékezése

- 1 Az 1918. november 13-án aláírt belgrádi fegyverszünetben kijelölt demarkációs vonal a Radnai-hágótól Óradnán és Besztercén át Marosvásárhelyig, majd onnan a Maros vonalát

- követve Szegedig húzódott. A továbbiakban a Szeged–Szabadka–Baja–Pécs–Barcs–Csáktornya vonalat követte.
- 2 Gilbert, G. M.: Nürnbergi napló. Bp., 1967. Magvető Könyvkiadó.
 - 3 Az utalás gróf Bethlen Pálra (1851–1935) és gróf Bethlen Balázusra (1864–1946) vonatkozik. Előbbi 1892-től 1905-ig, utóbbi 1915-től 1917-ig töltötte be Beszterce-Naszód vármegye főispáni tisztségét.
 - 4 Dr. Szmolenszky László.
 - 5 gauleiter = körzetvezető.
 - 6 Az első szovjet légitámadás 1942. szeptember 4-én érte Budapestet.
 - 7 Az Országos Magyar Pártot a királyi diktatúrát bevezető Károly román király oszlatta fel 1938. december 16-án az összes többi politikai párttal együtt. Jogutódjának a Magyar Népközösség tekinthető, amely 1939. február 11-én alakult a királyi diktatúra politikai támaszaként megszervezett Nemzeti Újjászületés Frontja magyar tagozataként. A Magyar Népközösség a második bécsi döntés után Észak-Erdélyben beszüntette tevékenységét. Dél-Erdélyben azonban – igaz, igen korlátozott lehetőségek között – tovább működött Gyárfás Elemér irányításával.
 - 8 lapsus = hiba, félreírás, nyelvbtlás.
 - 9 nobile officium – nemes kötelesség, fizetés nélküli állás.
 - 10 Bár a Teleki Pál „meggyilkolásával” kapcsolatos feltételezések újra és újra felbukkannak és néha publicitást is kapnak, azokat mindmáig senki sem bizonyította hitelt érdemlően. Nem teszi ezt Bethlen Béla sem, aki csupán másod- és harmadkézből nyert információk, illetve feltételezések alapján próbálja „valószínűsíteni”, hogy Teleki Pál nem öngyilkos lett. Feltételezését ezért megalapozatlannak, a „gyilkossági teóriát” pedig továbbra is legendának kell minősítenünk. (Az idézett cikk forrása: Népszabadság, 1968. júl. 7. – György István: Legenda és valóság. A Teleki Pál-dossier. 2. Öngyilkosság? Gyilkosság?)
 - 11 sziguranca = a háború előtti Románia politikai rendőrsége.

- 12 Báthory István (1533–1586) Erdély fejedelme 1571-től, Lengyelország királya 1576-tól haláláig volt.
- 13 Az országgyűlés 1942. február 19-én fogadta el az 1942: III. törvénycikket Horthy István kormányzóhelyettessé választásáról.
- 14 A 6. német hadserg 1943. február 2-án tette le a fegyvert Sztálingrádnál.
- 15 Napóleon 1812-es oroszországi hadjáratának csatahelyei.
- 16 Vattay (Vetter) Antal altábornagy, 1944. augusztustól a kormányzó katonai irodájának vezetője.
- 17 A német–olasz vegyes tisztbizottságot 1940. őszén, a második bécsi döntést követően állították fel. Feladata az észak-erdélyi románság és a dél-erdélyi magyarság panaszainak, valamint a határ menti incidensek okainak a kivizsgálása volt.
- 18 primpretor = vezető igazságügyi tisztviselő, bíró.
- 19 Strack nem a német–olasz tiszti bizottság vezetője, hanem kolozsvári német főkonzul volt.
- 20 Bethlen Bélát 1945. májustól 1945. augusztus 24-ig tartották fogva Szamosújváron.
- 21 A Román Nemzeti Parasztpárt 1928–30-ban és 1932–33-ban volt hatalmon.
- 22 A fasiszta Vasgárda 1930-ban alakult és 1933 és 1938 között rendelkezett jelentősebb hatalommal és befolyással. Ion Duca miniszterelnököt 1933. december 28-án, Armand Călinescu belügyminisztert, majd miniszterelnököt pedig 1939-ben gyilkolták meg. II. Károly és kormánya 1938 folyamán lépett fel erősebben a szervezet ellen.
- 23 A kötet, amelynek többek között Entz Géza, László Gyula, Makkai László, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila is munkatársa volt, az ország nagy könyvtáraiban szerencsére megtalálható. (Szolnok-Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Dész-Kolozsvár, 1944. 295 old.)
- 24 Az utalás valószínűleg Antal Dánielre vonatkozik, aki 1944 őszéig a magyar felsőház tagja volt, 1944 végén a kolozsvári magyar kommunistákhoz csatlakozott, s mint ilyen a későbbiekben a Román Kommunista Párt tagja lett. Az 1960-as

- években a kolozsvári agrártudományi intézet professzorként működött. Vö. Antal Dániel: Család és szolgálat. Bukarest, 1971. 313 old. – Bethlen Béla többi megállapítását nem állt módunkban ellenőrizni.
- 25 EGE = Erdélyi Gazdasági Egylet.
- 26 A Lakatos-kormány 1944. augusztus 29-től október 16-ig volt hivatalban.
- 27 Bánffy Miklós 1943-as bukaresti tárgyalásaival kapcsolatos feljegyzését és „25 év” című emlékiratának III. fejezetét, melyek a Ráday Gyűjteményben (Budapest) elhelyezett Bánffy-hagyatékban található, közzétette Major Zoltán „Bánffy Miklós irathagyatéka” címmel. (Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. Szerk. Benda Kálmán, Beliczay Angéla, Erdős György, Nagy Edit, Szabó Júlia. Bp., 1984. 215–237. old.)
- 28 Bethlen Béla 1946-tól 1952-ig volt a nagyenyedi börtönben.
- 29 Az 1943-as román–magyar érintkezésfelvétel ismertetése téves. A kezdeményezés Bánffy szerint sem a magyar, hanem a román kormánytól és Maniutól származott. A bukaresti megbeszélésen Bánffy román–magyar közös kiugrásra és az erdélyi status quo fenntartására tett javaslatot. Maniu „mellébeszélései” a magyar javaslat elutasítását jelentették.
- 30 Bethlen Béla kormánybiztosi kinevezése nem a Budapesti Közlöny 1944. szeptember 1-jei, hanem a szeptember 3-i számában jelent meg. (1. old.)
- 31 Lakatos Géza miniszterelnök idézett rendelete a Budapesti Közlöny 1944. szeptember 2-i számában jelent meg. (2. old.)
- 32 Az idézett rendeletet még a Sztójay-kormány adta ki 1944. április 4-én. Megjelent a Belügyi Közlöny 1944. április 16-i számában (407–414 old.). – Szatmár vármegye „a) pontban nem említett része” a megye keleti felét jelenti.
- 33 Vörös János vezérezredes 1944. szeptember 30-i rendelete megtalálható az Emlékirat mellékletei között. (Magyarországkutató Csoport Archívuma, 220/1986. lelt. sz.)
- 34 Heeresgruppe Süd-Ost = Délkelet Hadseregcsoport.
- 35 Az utalás Simó Gyulára vonatkozik, aki 1958–1962 között Magyarország római nagykövete volt.

- 36 Az utalás Jordáky Lajosra vonatkozik, aki Bethlen Béla kérésére 1974. május 5-én egyoldalas nyilatkozatban foglalta össze az Erdélyi Tanács és Bethlen 1944. október 7-i tárgyalásának lényegét. Eszerint: „A küldöttség kérte Kolozsvár város nyílt várossá nyilvánítását, megakadályozását annak, hogy a várost a csapatok védjék és a fontos üzemeket felrobbantsák. Továbbá az üzemi védő gárdák felfegyverzését, valamint a városi rendfenntartó őrség ama jogát, hogy a rendőrség helyett a közbiztonságról gondoskodhassék. – Gr. Bethlen Béla, miután figyelmesen meghallgatta az előterjesztéseket, közölte, hogy azokat teljesíti. Valóban fegyvert utaltatott ki, biztosított arról, hogy a magyar csapatok elvonulnak, erről igyekeznek a németeket is meggyőzni, a kiürítési parancsokat pedig nem hajtja végre, s helyesli, hogy az intézmények a helyükön maradnak.” (Magyarságkutató Csoport Archívuma, 220/1986. lelt. sz.)
- 37 Rana rumpita et bos = A szétpukkadtt béka és az ökör. Heltai Gáspár fordításában és az újabb kiadásokban a mese általában *A béka és az ökör* címmel jelent meg magyarul.
- 38 A Háromszék megyei Szárazajta községben 1944 őszén a reguláris csapatokat követő ún. Maniu-gárdisták a korabeli erdélyi hírlapok szerint 16 magyart lőttek agyon vagy fejeztek le baltával. Az Erdély-szerzte iszonyatot kiváltó barbár gyilkosságokra Bethlen emlékiratainak IV. fejezetében tér vissza röviden.
- 39 A szovjet katonai Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1944. november 14-én függesztette fel és távolította el a térségből az új román közigazgatást, amely csak 1945. márciusában, a Groza-kormány megalakulása után térhetett oda vissza.
- 40 Az úgynevezett debreceni csata, amelynek eredményeként a német és a magyar csapatoknak sikerült kicsúszniuk a szovjet harapófogóból, 1944. október 9-től október 20-ig tartott.
- 41 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Dálnoki Miklós Béla vezérezredes elnökletével 1944. december 22-én alakult meg.
- 42 stari boli = öreg beteg

- 43 Előzetes szovjet–román tárgyalások után Románia 1940. június 28-án kezdte meg Besszarábia átadását a Szovjetuniónak. A 2. bécsi döntés időpontja: 1940. augusztus 30. II. Károly 1940. szeptember 6-án kényszerült lemondani a trónról.
- 44 Sic transit gloria mundi = Az evilági dicsőség múlandó.

NÉVMUTATÓ

- Adorján Gábor 279
Adorján hadapród őrmester
176
Ambrózi 238, 257
Ambrus, Nicolai 230
Anghelescu román kultuszmi-
niszter 111
Antal Dániel 136
Antalfy Pál 152
Antonescu, Ion 43
Apafi család 104, 106
Apafi Mihály, I. 106, 117
Apafi Mihály, II. 106
Apáthy István 14
Apor Vilmos báró 162
Apponyi Albert gróf 6
Árvay csendőr alezredes 142
- Bagge Péter 173
Bagge Péterné 173
Baky László 144
Balogh Edgár 15, 174
Balogh Mihály, dr. 36
Bánffy Dániel báró 81, 131, 134
Bánffy Dénes báró 117, 118
Bánffy Miklós gróf 114, 153,
154, 186, 192
Bányai László, dr. 229
Barabás 256
- Barabás Miklós 182
Bárdossy László 60, 61, 76, 84
Baross Endre 204
Baross Endréné Bulyovszky Ilo-
na 204
Báthory István 67
Becher, Kurt 170
Becse–Gergely nemzetség 5,
106
Beke György 17
Beke Ödön 35
Béldi család 6
Béldi Györgyné 52
Béldi Pál 118
Beliczay Angéla 133
Benda Kálmán 153
Berila 249
Bethlen Ágnes grófnő 11, 140,
141
Bethlen Balázs gróf 31
Bethlen Bálint gróf 6, 7, 83
Bethlen Bálint gróf, ifj. 6, 10,
64, 65, 108, 227, 228
Bethlen Bálintné Béldi Berta
grófnő 6, 50
Bethlen Béla gróf 5, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
82, 83
Bethlen Béláné Kornis Klára
grófnő 10, 16

- Bethlen Berta grófnő 6
 Bethlen Erzsébet grófnő 59
 Bethlen Éva grófnő 11, 20
 Bethlen Gábor gróf 6, 105, 108
 Bethlen Gábor gróf 105
 Bethlen Ilona grófnő 11, 153
 Bethlen István gróf 6, 8, 9, 48
 Bethlen János (1613–1678) 6
 Bethlen Kata grófnő 107
 Bethlen Klára grófnő 11
 Bethlen Margit grófnő 6
 Bethlen Mária grófnő 6, 9, 50,
 60, 64
 Bethlen Miklós gróf
 (1642–1716) 6
 Bethlen Ödön gróf 6
 Bethlen Pál gróf 6, 31, 63
 Bethlen Rózsa grófnő 56
 Bethlen Vilma grófnő 6
 Bíró Tibor 187
 Bíró Vencel, dr. 115
 Bittenbinder Mátyás 245, 272
 Boca, Valentin 94
 Bodrogi tüzérszázados 200,
 201
 Bonczos Miklós 72
 Borbély Kálmán 135
 Borbély-Maczky Emil 204
 Borbély Samu, dr. 173
 Bornemissza Adél bárónő 79
 Bornemissza Anna 106
 Boros Jenő 279
 Bothmer Károly báró 32
 Botoroga 254
 Brádt vendéglős 80
 Özv. Bulyovszkyné 204
 Călinescu, Armand 126
 Cettele Károly, dr. 138
 Cherestiesiu hadirokkant 94
 Chinezu, kolozsvári román
 konzul 50
 Clemens körzetvezető 32, 37
 Codreanu, Corneliu Z., 126
 Constantinescu (Porcu), Ata
 271
 Crainic, Nichifor 266, 267, 268
 Crisan, dr. Titus 32, 97
 Crisanné, Boros Livia 96, 97
 Csáki István gróf 109
 Csallner Rolf 32
 Csatay Lajos 95
 Csog Sámuel 189
 Csögör Lajos 15
 Csutak Mihály 279
 Duda Loránd, dr. 149
 Daianu, román főesperes 148
 Demeter Béla 194, 195
 Demeter János, dr. 174
 Dénes Gyula 279
 Diogenész 294
 Duca, Ion 126
 Dumbrava, Aurora 32
 Dunca Jenő 27
 Endre László 144
 Entz Géza, dr. 114, 116, 129
 Enyedi Andor, dr. 110
 Erdős György 153

- Fábián 259
 Fáy István 130
 Fejérváry Károly 32
 Fekete Pál 53
 Ferenc József, osztrák császár
 és magyar király 8, 56
 Ferenczyné 183
 Fikker Ferenc 62
 Franchet d'Esperey, Louis 21
 Frenkel, dr. 121
 Fülöp, közigazgatási tisztviselő
 176
- Gajdácsy 245
 Gáspár János 65
 Gáspár Zoltán 65
 Gassner, evangélikus lelkész
 40
 Gilbert, G. M. 26
 Gondosch Viktor 32
 Göring, Hermann 26
- Gyárfás Elemér, dr. 27
 Gyárfás Jenő 182
 Gyergyai Árpád, dr. 208
 Gyergyai Kornélia 208, 209
 Győri Elemér, dr. 110
- Habsburg Albrecht főherceg
 24, 109, 110
 Habsburg Albrecht főherceg
 felesége, Bocskai Katalin
 110
 Habsburg József főherceg 109
 Habsburg József Ferenc főher-
 ceg 109
- Habsburg József Ferenc főher-
 ceg felesége, Anna 109
 Haynal Imre, dr. 194
 Haťegan, dr. Emil 162
 Heltai Gáspár 188
 Henkey (Hönig) Vilmos 30, 31
 Herepei János 182
 Hitler, Adolf 59, 76, 146, 187,
 188, 189
 Hóman Bálint 81, 85, 99, 109
 Horthy István 68
 Horthy Jenő 56
 Horthy Miklós 8, 15, 22, 56,
 200
 Hosszu Gyula (Juliu Hossu), dr.
 27, 139, 148, 162, 184
 Hunyadi János 116, 117
- Imrédy Béla 135, 136
 Incze László 236
 Izabella királyné 118
- Jakó Zsigmond 129, 182
 Jónás József, dr. 121
 Jordáky Lajos 187
 Jósika János báró 198
- Kádár Géza 107
 Kádár József 125
 Kállay Béni 6
 Kállay Miklós 14, 76, 80, 81, 82,
 84, 100, 109, 131, 132, 133
 Kalló Gyula 199
 Károly, IV. osztrák császár és
 magyar király 9
 Károly, I. román király 154

- Károly, II. román király 126, 254
 Katrinec Ferenc 176
 Kelemen Lajos 116, 129, 182
 Keresztes-Fischer Ferenc 30, 131
 Killinger Manfred báró 154
 Kiss Bertalan 279
 Kiss Kálmán 35
 Korparich Ede 178, 272
 Kovrig Béla, dr. 119
 Kozár Elemér 202
 Köblös István 189
 Krausz Károly 163, 188
 Kuales János, dr. 32

 Lakatos Géza 149, 150, 151, 152, 156, 157, 162, 200
 László, V. magyar király 116
 László Dezső 182
 László Gyula 129
 Lazar, csendőr 236
 Lazar, dr. 32
 Lestyán József 116
 Lóczy Lajos 70
 Lukinich Imre 6
 Lutilszky Jenő 81

 Macedón 224, 231
 Macskássy Attila 39
 Majláth Gusztáv 229
 Major Zoltán 153
 Makkai Domokosné, dr. 110
 Makkai László 129
 Malan, rendőrtiszt 235
 Malinas Gergely 94

 Man Gábor 94
 Maniu, Iuliu 28, 126, 153
 Mares 269
 Mária Terézia, osztrák császár és magyar király 86
 Markos, MÁV-tisztviselő 23
 Martinuzzi (Fráter) György 118, 119
 Máthé Miklós 228
 Medveszky György 67
 Medveszky László 67
 Mikes Árminné Bethlen Tima grófnő 61, 62, 63
 Mikes Hanna grófnő 61
 Miklós Béla, dálnoki 200, 216, 220
 Mikó Imre gróf 113, 114, 116
 Moldovan, Alexandru 230
 Moldovan őrmester 93
 Molitoris, evangélikus vikárius 37, 85
 Monoszlay ezredes 203
 Morvai Pál 123
 Muresan, Anton 271
 Muresan, id. Emil 93
 Muresan, ifj. Emil 93

 Nagy 266
 Nagy Edit 153
 Nagy Ferenc tábornok 203
 Nagy Gyula 187
 Nagy Károly 111, 112
 Nagy Vilmos, nagybacsoni 59
 Nechay Tihamér, dr. 34
 Neményi József 52
 Németh Kálmán, dr. 41

- Oltean jogtanácsos 52
 Onighi, Iuliu 92
 Onighi, Valentin 92
 Orgoványi 242
 Osváth Lajos 279

 Pál Gábor, dr. 35, 158
 Pászthay csendőr alezredes
 142
 Pásztai Géza, dr. 228
 Pataki Tibor 30, 45
 Paulus, Friedrich 60
 Perczel ezredes 178
 Petala 254
 Péter János 122, 123
 Petringel főesperes 31
 Pollák András, dr. 225, 229
 Pop, Aurél 7
 Pop, Grigore 57
 Pop, dr. Stefan 32
 Pop, Vasile 229
 Pupaza család 36

 Radocsay László 81
 Radu, Leca 154
 Rákóczi György, I. 125
 Ranca, dr. 261
 Ravasz László, dr. 110
 Raviczki Mária 122
 Reményi-Schneller Lajos 81
 Repenau, ügyész 229
 Révész Imre, dr. 110
 Rosenberg Dávid 120
 Rosenbergné Schönberger
 Matild 120
 Rózsa Sándor 16, 119
 Rührich, gazdálkodó 80

 Saintquantin gróf 67
 Sarkadi Gusztáv 248
 Sárváry csendőr ezredes 142
 Sass Elemér, dr. 20, 30
 Savut 32
 Schilling család 147
 Schilling János, dr. 99, 214,
 215, 217, 220, 221, 245, 262
 Simbriger Frigyes 32
 Simó Gyula 181
 Sioldea, dr. Viktor 28, 29, 87,
 88, 230
 Siorban, Raul 95, 96
 Siorban Vilmosné 95, 96
 Sótanyi Gábor, dr. 20, 30
 Spinu 266, 267
 Stan, csendőr 235
 Stipsicz Károly báró 180
 Strack, kolozsvári német fő-
 konzul 97
 Stubenberg József gróf 198

 Szabó Éva 124
 Szabó Géza 190
 Szabó Imre, dr. 124
 Szabó István, dr. 145
 Szabó János 252
 Szabó Júlia 153
 Szabó T. Attila 129, 182
 Szádeczky Lajos 106, 107
 Szakács 282
 Szász István 136, 194, 195
 Szász Pál, dr. 136
 Székely Zoltán 182
 Szent Iványi Gábor, dr. 62
 Szentkereszty Elza, bárónő
 181

- Szépkúti Andor, dr. 143
 Szilágyi Ferenc 35
 Szilvásy nővérek 52
 Szinyei Merse Jenő 81
 Szkibuievszky 67
 Szombathelyi Ferenc 80
 Sztójay Döme 149

 Táray Ferenc 109
 Tasnády Nagy András 35
 Tavaszy Emese 141, 142
 Tavaszy Ilona 141, 142
 Tavaszy Sándor 108, 141
 Teleki Árvéd gróf 286, 287
 Teleki Béla gróf 15, 35, 135,
 136, 150, 171, 194, 195
 Teleki család 185
 Teleki Erik gróf 287, 289
 Teleki Géza gróf 6
 Teleki Géza gróf ifj. 61, 62, 186,
 216
 Teleki Gézáné Mikes Hanna
 grófnő 61
 Teleki Pál gróf 11, 14, 20, 22,
 27, 30, 31, 58, 59, 60, 84,
 186
 Tellmann-Bittner Márton 32
 Thold Dezső 30, 230
 Tisza Jolán 6
 Tisza Lajos gróf 201
 Todoran 224
 Tomeseu, dr. 261

 Tompa református lelkész 189
 Torma Miklós 56
 Tóth Kálmán 260

 Urbán Gáspár báró 141

 Varga László 182
 Varga József 81
 Várfalvi Mór, dr. 163, 164
 Vásárhelyi János 104, 107, 110,
 171
 Vásárhelyi László, dr. 193
 Vasilco gróf 67
 Veessenmayer, Edmund 146
 Vékás Lajos, dr. 181
 Veress Lajos, dálnoki 15, 98,
 156, 168, 191, 193, 199, 200,
 201, 202
 Vida 239
 Vita Sándor 194, 195
 Vörös János 172
 Vulcu család 53

 Wagner Oszkár, dr. 38, 39
 Werth Henrik 60, 81
 Wöhler, Otto von 201, 202

 Zosim, Chirtop 7

 Zsák József, dr. 179
 Zsindely Ferenc 81, 131

TARTALOM

Bevezető (Romsics Ignác)

5

Beszterce-Naszód vármegyével
kapcsolatos események

19

Szolnok-Doboka vármegyével
kapcsolatos események

90

Kormánybiztosi tevékenységem

156

Börtönélmények

206

FÜGGELÉK

Jegyzetek

301

Névmutató

307

ISBN 963 327 043 x
ISSN 0238–6771

Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó
A kiadásért felel: Németh M. László igazgató
Alföldi Nyomda, 1156.66-14-2, Debrecen, 1989
Felelős vezető: Benkő István vezérigazgató

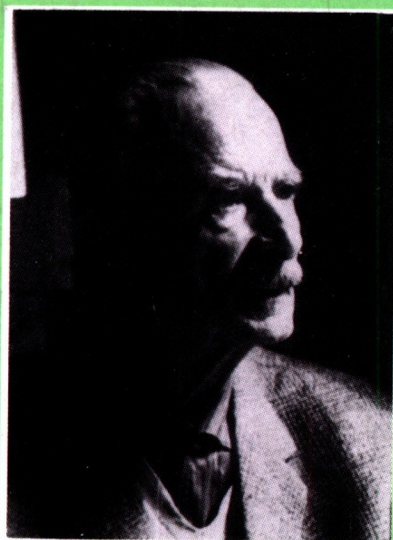
Felelős szerkesztő: Bartyik István
Műszaki vezető: Jordán Gusztáv
Műszaki szerkesztő: Versed Miklós
Terjedelem: 14,23 A/5 ív
89 (2073) Zi 1125-f-8990

1.

1967. évi őri. 70. nemberi Kiszere-narva
vörmegei események

Ezre Feltek a napok, az évek és egyre apad arókuak a máma a
 kikkel annak idején együtt dolgoztam és akik isz Tamé lehetnek Magyar
 orzrag egy történelmi időrakában kifejtett Tevékenységemnek, ~~Tamé~~
 én sem vagyok az öröklélvélóságára bízótóra, isz kötelességemnek és
 Tamé arókat az eseményeket, a melyekben nekem is - közvetlenül, az
 közvetve valamelyes szerepe volt - papirra vetni, uehogy az időknek
 multával és az igazság ismeretének hiányában, fénykedésüket bárk
 is hamis megvilágítástu lássa. Tartosom ezzel egy rést arókuak, a ki
 engem annak idején bíralunkkal megtisztelték és esz rendkívül jó
 poricóra helyeztek, Tartosom más rést gyermekükemnek, mert nagy sz
 helyerek arra, miszerint ők teljes tudatában legyenek annak, hog
 én mindig és minden körülmények között a legemelkedettebb sz
 lemben és a legemberibb módon jártam el. - Minden félreérté
 vagy félremagyarázás elkerülése végett előre kívánom bocsájtani,
 és le akarom szegerni azt, hogy itt Tartosom csak arókkal az esem
 nyekkel foglalkosom, a melyek annak idején Magyarorszrag Terü
 Tén történtek és a melyekben nekem, mint magyar állampolgárnak
 és magyar funkcionáriusnak volt részem. For tehát visszamenüliken
 seimet Tartosom csak arra az időszakra vonatkozóan kívánom itt meg
 ni, a míg megbízatosom ~~hossz~~ állt, ennek megprúnta utáni esem
 nyekkel nem kívánok foglalkosni, az természetes, hogy az azt meg
 előző idők eseményeire gyakran vissza kell tekintsek, mert min
 deknünk kötelessége a multak hibájából okélni.

Ezen rövid bevezetés után átterek a lényegre, a részletekre.
 A mint ismeretes, az 1940 év augusztus 30-iki becsüddetés a Tri
 noni békediktátum által Magyarorszragtól elszakított Erdélyt u
 osztotta és az értékesebb déli rést Romániának meghagyta, míg
 az értéktelenebb északi rést Magyarorszragnak visszajuttatta.
 Én a Salamonú ítélet természetesen mind a két félnél igen sok
 serves családost okorott, rengeteg család széllyel lett szakitva,
 rengeteg egzisztencia tönkre lett Töve. Hogy csak a legközelebbi
 hozzám tartókat említsem meg - magas korú Edesanyám, két y
 nőrem, nővérem és egyik gyermekem - mindegyik az ő családjá
 val együtt, különböző helyeken Délerdélyben maradtak, Töleim
 szakitva. - Hirtos tudomásom van arról, hogy már az aronul
 életbe léptetett Katonai Közigazgatás is szigaru üdésítést kapott
 arra, hogy a neureti Kisebbségekkel szemben a legnagyobb meg
 értéssel és Tapintattal legyen; ezzel szemben Délerdélyben, hol a r
 námság megprúvidítve érte magát - a magyarság helyzete napri

„...az azonnal életbe léptetett katonai közigazgatás is szigorú utasítást kapott arra, hogy a nemzeti kisebbségekkel szemben a legnagyobb megértéssel és tapintattal járjon el; ezzel szemben Dél-Erdélyben, ahol a románság megrövidítve érezte magát, a magyarságnak helyzete napról napra mind elviselhetlenebbé vált. Arról is biztos tudomásom van, hogy a magyar kormány számtalan esetben fordult a román kormányhoz e tárgyban, de mindezen közbenjárások semmi eredményre nem vezettek, sőt az atrocitások állandóan szaporodtak.”

Gróf Bethlen Béla